

І. П. Ющук

У країНська
МОВА

9
клас

I. Характеристика речення в цілому

Цифровий код	За метою висловлювання та інтонацією	За будовою	Кількість простих речень
	1	2	3
0	—	—	—
1	розповідне неокличне	просте	1
2	питальне неокличне	складне [складносурядне]	2
3	спонукальне неокличне	[складнопідрядне з одним підрядним]	3
4	розповідне окличне	[складнопідрядне з двома підрядними]	4
5	питальне окличне	[складне безсполучникове]	5
6	спонукальне окличне	[складна конструкція]	6

II. Характеристика простого речення

Цифровий код	Номер простого речення	За синтаксичною роллю	За синтаксичним центром	За наявністю потрібних і другорядних членів речення
	0	1	2	3
0	—	—	—	—
1	1)	незалежне	двоскладне	повне поширене
2	2)	головне	односкладне означено-особове	повне непоширене
3	3)	підрядне [підметове]	неозначено-особове	неповне поширене
4	4)	підрядне [присудкове]	узагальнено-особове	неповне непоширене
5	5)	підрядне [додаткове]	безособове	
6	6)	підрядне [означальне]	називне	
7	7)	підрядне [обставинне]		

І.П. Ющук

УКРАЇНСЬКА МОВА

**ПІДРУЧНИК ДЛЯ 9 КЛАСУ
загальноосвітніх навчальних закладів**

ТЕРНОПІЛЬ
НАВЧАЛЬНА КНИГА — БОГДАН
2017

УДК 811.161.2(075.3)

ББК 81.2Укр я72

Ю 98

Ющук І.П.

Ю 98 Українська мова : підручник для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. / І.П. Ющук. — Тернопіль : Навчальна книга – Богдан. — 2017. — 216 с. : іл.

Підручник укладено відповідно до чинної програми з української мови для 9 класу. Навчальний матеріал спрямовано на розвиток творчих здібностей, навичок самоосвіти, інтересу школярів до предмета.

УДК 811.161.2(075.3)

ББК 81.2Укр я72

*Охороняється законом про авторське право.
Жодна частина цього видання не може бути відтворена
в будь-якому вигляді без дозволу автора чи видавництва.*

© Ющук І.П., 2017

© Навчальна книга — Богдан, 2017

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

Теоретичний матеріал

Ключ до вправи

Вправи для повторення

Інтерактивна вправа

Підручник доповнено електронним додатком, який можна відкрити за посиланням: <http://www.bohdan-digital.com/edu>.

Дорогі учні!

Дев'ятий клас. Отже, були і перший, і другий, і третій. І в кожному класі ви щось вивчали, про щось вам розповідали.

У першому класі ви вчилися гарно виводити букви, правильно читати й розуміти прочитане. І в наступних ви опанували багатство нашої мови, засвоювали нові слова, вирази, знайомилися з деякими її особливостями.

Систематичний курс рідної мови почався з п'ятого класу. Тут ішлося передусім про звуки рідної мови і про те, як їх точно позначати на письмі. У шостому-сьомому класах ви розглядали розподіл слів за частинами мови. Адже кожна група слів має своє призначення в мовленні й відповідно свої специфічні особливості: одні називають предмети, інші — ознаки, ще інші — дії, а ті пов'язують слова між собою; одні змінюються за відмінками, інші — за часами, ще інші — незмінювані. І все це для того, щоб із слів творити речення, а із речень — різні висловлювання.

У восьмому класі ви подалися в синтаксис — алхімію слова. Пам'ятаєте з давньої історії: алхіміки поєднували різні елементи, щоб перетворити їх на золото. А в мові ми по-різному поєднуємо слова, щоб перетворити їх на речення — засіб вираження думок.

Від слова до речення переходимо не відразу. Слова поєднуються спочатку в словосполучення — тут вони набувають свого потрібного для вираження певної думки значення. Потім зі словосполучень творимо речення.

Прості речення, які розглядали у восьмому класі, бувають розповідні, питальні й спонукальні, неокличні й окличні, з підметом та присудком і тільки з одним головним членом речення, особові й безособові, поширені й непоширені, повні й неповні, з однорідними членами й без них, з відокремленими членами й без них, з внесеннями й без них. І кожне таке речення будується по-своєму і має свої виражальні можливості.

З простих речень творяться складні як виразники складнішої думки. Про них піде розмова в дев'ятому класі. Складні речення бувають з рівноправними і нерівноправними частинами. Перші звичайно становлять перелік однопланових явищ, однорідних думок. Роль других інша: у них залежна, підрядна частина називає те, для чого, як правило, нема окремого

слова чи словосполучення в мові, щоб виразити думку. Таким чином, підрядна частина тут виконує роль якогось члена головного речення, водночас увиразнюючи його характеристику. Складні безсполучникові речення, які стоять поряд з першими двома, надають мовленню емоційності. Кожному своєму призначення.

Проте одне речення, навіть складне, далеко не завжди в змозі вичерпно передати складну думку. Її уточнюють, конкретизують суміжні речення. Таким чином виникає синтаксична єдність, яка потім разом з іншими такими ж єдностями входить у найвищу структуру мовлення — у текст.

Отже, у дев'ятому класі ви завершуєте усвідомлення мови як логічної побудови: звук — морфема — слово — словосполучення — речення — синтаксична єдність — текст. Творення і сприймання текстів (зв'язних висловлювань) — постійна потреба людини.

ВСТУП

§1. Розвиток української мови

§ 1.

Розвиток української мови

Розвиток української мови безперервно триває щонайменше три тисячоліття, а то й більше. Її діалекти як окремої слов'янської мови виділилися в VI столітті, коли частина слов'янських племен, рятуючись від навали тюркомовних аварів, подалася на південь і захід з території між Карпатами й Дніпром (теперішні південні й західні слов'яни). Наші ж предки залишилися на своїй землі і перетривали аварів.

Українською мовою наші предки складали пісні, колядки, щедрівки, гаївки (веснянки), казки, легенди ще в дохристиянські часи. Нею розмовляли Володимир Великий, Ярослав Мудрий, її знали автори «Повісті врем'яних літ», «Слова о полку Ігоревім», хоч і писали свої твори старослов'янською мовою, тобто староболгарською, якою Кирило й Мефодій переклали богослужбові книги, поширюючи християнство серед слов'ян. Володимир Великий з прийняттям християнства запровадив її в Русі як літературну.

Якийсь час (у XIV–XVI століттях) українська мова, точніше говірка української волинської шляхти, була літературною в Литовсько-Руському великому князівстві. Нею укладали закони, вели судові справи, писали ділові документи, розмовляли в канцеляріях.

Сучасна розмовна українська мова сформувалася з різних діалектів у XVI–XVIII століттях серед козаків на Запорозькій Січі, куди тисячами сходилися молоді завзяті люди з усіх українських земель, щоб боронити права свого народу. Літературною її зробили Іван Котляревський і геніальний Тарас Шевченко та їхні наступники, коли ще її й не вивчали ані в університетах, ані в школі.

Українська мова — одна з найрозвиненіших мов світу. Вона має добре опрацьовану систему стилів: розмовний, художній, публіцистичний, науковий, діловий, конфесійний. Надзвичайно багатий її словниковий склад, розвинена синоніміка: далеко не повний одинадцятитомний «Словник української мови» містить понад 134 тисячі слів (вчені вважають, що їх, якби всі зібрати, набереться й 300 тисяч, а може, й більше). Її граматична система чітка, логічна. Вона мелодійна, співуча. Українською мовою чудово звучать Біблія й Гомерова «Одіссея», «Декамерон» Дж. Боккаччо і «Дон-Кіхот» М. Сервантеса, «Євгеній Онегін» О. Пушкіна і «Пан Тадеуш» А. Міцкевича. Нею створено понад 200 тисяч народних пісень, велика художня література, написано тисячі наукових праць. Нема таких високих почуттів і таких глибоких думок, щоб їх не можна було висловити нашою мовою.

Кожна країна, як правило, має свою єдину державну мову. Наприклад, у Франції це французька мова, в Англії — англійська, в Іспанії — іспанська, у багатонаціональній Росії — російська. Цією мовою видаються державні закони, постанови, розпорядження, її вживають в усіх державних і недержавних установах, в армії, нею ведеться навчання в школах і вищих навчальних закладах, пишуть наукові праці, користуються засоби масової інформації тощо. Держава дбає, щоб усі її громадяни добре знали цю мову, щоб нею видавалося якомога більше книг, журналів, газет, щоб вона всебічно розвивалася. В Україні, відповідно до Конституції України, такою мовою є українська мова.

1. Прочитайте міркування Олеса Гончара, висловлені ним під час першого Свята української мови в Полтаві 1988 року. Яка основна думка його виступу? Зверніть увагу на виділені слова.

Чуємо деколи, що мова наша не багата *нюансами*, не така витончена, як, скажімо, французька. Але звідки ж тоді в українських піснях оця естетична чистота, цнотлива краса, рідкісна милозвучність, звідки таке багатство поетичної символіки і оця мистецька довершеність, музичність образів, що приваблювали і Бортнянського, і Бетховена, і Лисенка, і ще багатьох композиторів — класиків і сучасних. Кажуть, що твір іноді огрубляється в українських перекладах. Може, трапляється і таке, зрештою, ніхто не гарантований від невдач... Але ви прочитайте, скажімо, як Пушкіна переклав Рильський, як повноцінно відтворені його шедеври в українському слові. Прочитайте поеми Гомера, видані українською мовою, і перед вами ці твори постануть аж ніяк не збіднено, відкриваються нам вони з їхньою античною пластикою, з божественною розкішшю слова, чуємо їх у сонцесяйних ритмах, що їх явив українському читачеві знавець античності Борис Тен. У повноцінних перекладах має нині Україна і «Тихий Дон», і поему Шота Руставелі, і Шекспіра, і Сервантеса. Безмежні можливості нашої мови. Навіть така сувора наука, як кібернетика, — і та знайшла в українській мові свою *першодомівку*, адже маємо факт унікальний — *енциклопедія* кібернетики вперше вийшла в Києві українською мовою. І цією мовою *нехтувати*? Звичайно, її не сприймеш, якщо знати її лише в межах бюрократичних інструкцій, примітивного суржику, в отих диких покручах, що їх іноді «Перець» друкує в *рубриці* «Страшне перо не в гусака».

2. Прочитайте міркування Панаса Мирного про мову. Що ви думаєте з цього приводу?

Кажуть, краще б було, якби всі люди говорили однією мовою, не треба б було затрачувати часу, щоб вивчитися чужим мовам, а той час краще б було затратити на щось корисніше задля людей. Чудні то бажання! Це все

однаково, як сказати — як добре було б, якби всі люди їли однакову їжу, носили однакову одягу. Чи не завадить шлункові негра той жир, що потребує його який-небудь лапландець? Або буде хороша негрові та тепла з линтваря одяга, що носить її і зиму, й літо ескімос? Отже, сього ніхто не пожадає, а от однієї мови жадають...

Мені здається, що тим і наш світ красний, що він не однаковий, тим і земля наша хороша, що вона покрита то горами високими, то долинами глибокими, то рослиною усякою. Зробіть так, щоб усе рівно було, як на долоні, щоб однакова рослина вкрила всю землю — і пропала її краса! Ви змудитесь від її рівнини та однаковості. Чого ж нам хочеться так однакової задля всіх мови? Не тільки одягею, а й окрасою свого тіла одрізняються поміж собою люди, а ми хочемо, щоб вони усі балакали однією мовою. Мова така ж жива істота, як і народ, що її витворив, і коли він кине свою мову, то вже буде смерть задля його душі, смерть задля всього того, чим він відрізняється від других людей. Він повинний буде згинуть — стати іншим народом.

3. Прочитайте висловлювання українських письменників про рідну мову. Що ви можете додати до цього?

1. Недавно я поза Уралом блукав і Господа благав, щоб наша правда не вмирала, щоб наше слово не пропало (*Т. Шевченко*). 2. Мово рідна, слово рідне, хто вас забуває, той у грудях не серденько, тільки камінь має (*В. Воробкевич*). 3. Рідне слово — тая м'ята, материнка, рута. І невже, пахуча мово, будеш ти забута? (*А. Кримський*). 4. Слово, моя ти єдина зброе, ми не повинні загинуть обоє! (*Леся Українка*). 5. Вивчайте, любіть свою мову, як світлу Вітчизну, любіть (*В. Сосюра*).

4. Слова запишіть у три колонки: 1) зі вставленою буквою *e*; 2) зі вставленою буквою *и*; 3) зі вставленою буквою *i*.

Гущ..на, ос..редок, близьк..сть, зв..личити, людськ..сть, зб..жжя, ск..ртувати, тр..валій, ч..льний, кор..невий, пал..во, в'їдл..вий, стр..мкий, княж..ч, муляр.. (*називний множини*), льодох..д, бюл..тень.

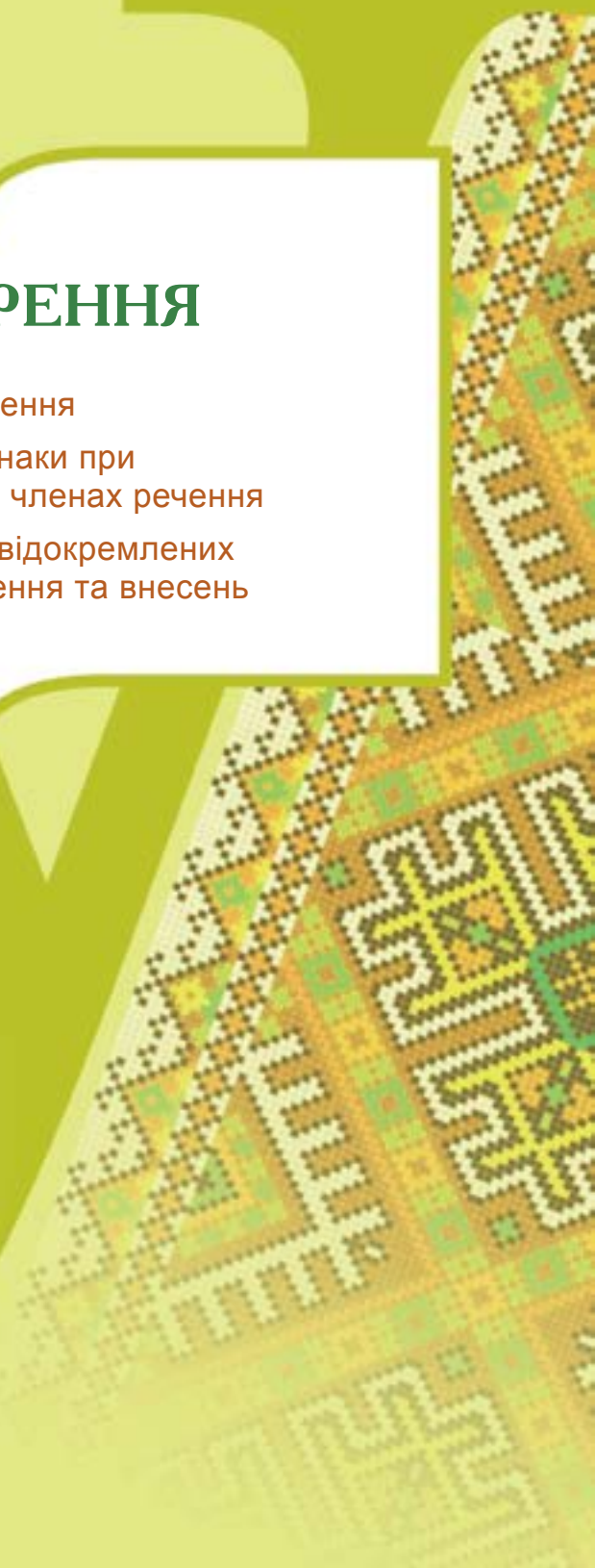
3 других букв прочитаєте вислів Т. Шевченка.

5. Використовуючи прочитані висловлювання, напишіть твір «Спочатку було слово» за планом:

1. Українська мова давня й могутня.
2. Творці сучасної нашої мови — запорозькі козаки.
3. Наша мова — найкраща в світі.
4. Рідну мову треба берегти, як зіницю ока, як Вітчизну.
5. Я вважаю, що...

ПОВТОРЕННЯ

- §2. Будова речення
- §3. Розділові знаки при однорідних членах речення
- §4. Виділення відокремлених членів речення та внесень

§ 2.

Будова речення

Речення як синтаксична одиниця складається з членів речення, внесень та сполучників.

Член речення — це повнозначне слово або словосполучення, яке становить найкоротшу осмислену відповідь на питання в реченні.

Прийменники й частки входять до складу членів речення.

Серед членів речення розрізняємо головні та другорядні.

Головні члени — підмет і присудок — становлять синтаксичний центр речення, навколо якого об'єднуються другорядні члени — додатки, означення, обставини.

Речення, в якому є або має бути два головні члени, називаємо двоскладним (*Ранок починається*); речення, в якому є лише один головний член речення і другий не потрібний, називаємо односкладним (*Світає. Ранок. Вмиваюся*).

Внесення — це звертання, вставні та вставлені слова й речення, слова-речення, вигуки. На питання в реченні вони не відповідають.

Сполучники бувають сурядні й підрядні. Членами речення не бувають.

6*1. Прочитайте подані речення й за допомогою запитань визначте в кожному з них кількість членів речення, внесень та сполучників.

1. Либонь, п'ять метелиць віяло й крутило, а тепер замет осідає, сніг став зернистий, з-під нього тече на стежку.
2. Уздовж дороги, що по горбку збігає до ставу, линуть струмки.
3. Над чорною ріллею чи то пара легесенька здіймається, мовби кожна грудка, кожна борозенка дихають, чи то ранковий туманець стелеться (З тв. Є. Гуцала).
4. О весно, весно, де ти забарилась?
5. Холодні хмари, сонце, ти розбило (З тв. В. Самійленка).

А. Колос. Рання весна.

¹ До вправ, позначених зірочкою, подано відповіді наприкінці підручника.

I. Характеристика речення в цілому

Цифровий код	За метою висловлювання та інтонацією	За будовою	Кількість простих речень
	1	2	3
0	—	—	—
1	розповідне неокличне	просте	1
2	питальне неокличне	складне [складносурядне]	2
3	спонукальне неокличне	[складнопідрядне з одним підрядним]	3
4	розповідне окличне	[складнопідрядне з двома і більше підрядними]	4
5	питальне окличне	[складне безсполучникове]	5
6	спонукальне окличне	[складна конструкція]	6

II. Характеристика простого речення

Цифровий код	Номер простого речення	За синтаксичною роллю	За синтаксичним центром	За наявністю потрібних і другорядних членів речення
	0	1	2	3
0	—	—	—	—
1	1)	незалежне	двоскладне	повне поширене
2	2)	головне	односкладне означено-особове	повне непоширене
3	3)	підрядне [підметове]	неозначено-особове	неповне поширене
4	4)	[підрядне присудкове]	узагальнено-особове	неповне непоширене
5	5)	[підрядне додаткове]	безособове	
6	6)	[підрядне означальне]	називне	
7	7)	[підрядне обставинне]		

III. Характеристика членів речення

Цифровий код	Підмет	Присудок	Додаток	Означення	Обставина	Внесення
	1	2	3	4	5	6
0	немає	немає	немає	немає	немає	немає
1	простий	простий дієслівний	прямий	узгоджене	способу дії, міри і ступеня	звертання
2	складений	складений дієслівний	непрямий	неузгоджене	місця	вставні слова і речення
3		складений іменний	інфінітивний	прикладка	часу	вставлені слова і речення
4		подвійний			причини	слова-речення
5					мети	вигуки
6					умови	
7					допустовості	

Примітка. Речення аналізуємо в такому порядку:

- 1) визначаємо й підкреслюємо спочатку головні члени речення (підмет і присудок), потім другорядні (додаток, означення, обставини);
- 2) якщо речення складне, нумеруємо його частини (прості речення) й креслимо схему;
- 3) характеризуємо його послідовно, добираючи потрібні характеристики з поданих вище таблиць.

Наприклад, записуємо речення, підкреслюємо його члени, нумеруємо частини: Того, можливо, не знайду я слова (1), щоб наш прекрасний освіати світ (2) (М. Рильський).

Насамперед аналізуємо його за таблицею «Характеристика речення в цілому»: розповідне неокличне (цифровий код — 1); складнопідрядне з одним підрядним (3); складається з двох простих (2).

Після цього за таблицями «Характеристика простого речення» і «Характеристика членів речення» підряд характеризуємо спочатку перше, а потім друге прості речення:

1) головне (2); двоскладне (1); повне поширене (1); підмет *я* — простий (1); присудок *не знайду* — простий дієслівний (1); додаток *слова* — прямий (1); означення *того* — узгоджене (1); обставин нема (0); внесення *можливо* — вставне слово (2);

2) підрядне означальне (6); безособове (5); повне поширене (1); підмета нема (0); присудок *оспівати* — простий дієслівний (1); додаток *світ* — прямий (1); два означення *наш* і *прекрасний* — обидва узгоджені (1 + 1 = 2); обставин нема (0); внесень нема (0).

Ця характеристика, записана цифровим кодом, разом зі схемою матиме такий вигляд (верхній прямокутник — головне речення; нижній — підрядне; лінія, опущена вниз, позначає підрядний зв'язок):

132. 1) 211. 111.102
2) 651.011.200

7*. Перепишіть і проаналізуйте речення, послідовно користуючись поданими в таблицях характеристиками (крім тих, що зазначені в квадратних дужках).

1. Може, струмочок співає? 2. Тут, де зібрались до купи в'язи, мабуть, гуртується шпачина колонія. 3. Мелодійний спів пташки був немов насичений світлом, воно пульсувало в її щебетанні, й можна було подумати, що то саме світло співає щасливим голосочком синиці (З тв. Є. Гуцала).

8. I. Прочитайте афоризми, знайдіть у них синтаксичні центри і визначте, зі скількох простих складається кожне складне речення.

1. Людина прагне знати, і, як тільки в ній згасає жага до знань, вона перестає бути людиною (Ф. Нансен). 2. Хто ні про що не запитує, той нічого не навчиться (Т. Фуллер). 3. Хто думає про науку, той любить її, а хто її любить, той ніколи не перестає вчитися, хоча б зовні він здавався бездіяльним (Г. Сковорода). 4. У книгах закладена особлива чарівність; книги приносять нам насолоду; вони розмовляють з нами, дають нам добрі поради, вони стають живими друзями для нас (Ф. Петрарка).

II. Поясніть, чому в першому реченні сполучник *і* опинився між двома комами.

9. Прочитайте прислів'я. Знайдіть у них головні члени, схарактеризуйте їх і визначте вид простих речень за синтаксичним центром.

1. Своя солома м'якша від чужої подушки. 2. За рідною землею і в небі скучно. 3. Верба що лугова трава: її викосиш, а вона знову виросте. 4. Час мов віз: з гори чухрає, його не доженеш. 5. На старому вогнищі добре вогонь розводити. 6. Де вогню нема, там не куриться. 7. Пізнати дерево по його плоду. 8. Не той урожай, що на полі, а той, що в коморі. 9. Самотнім не є той, хто вмів думати. 10. З самого початку думай, яким буде кінець.

- 10*. Зробіть повний синтаксичний розбір речень, користуючись таблицями характеристик. Спробуйте характеристики записати цифровими кодами (характеристик, що в дужках, не беріть до уваги), у такому разі перевірте себе за відповідями.

1. Виходжу в сад, він чорний і худий, йому вже ані яблучко не сниться. 2. У груші був тоненький голосок, вона в дитинство кликала мене. 3. Старенька груша дихає на пальці, їй, певно, сняться повні жмені груш. 4. Не знаю я, що буде після нас, в які природа убереться шати (З тв. Л. Костенко). 5. Слухаю, як шепоти зелені просівають сонячне тепло, і здається — зроду ще у мене легкості такої не було (І. Гнатюк).

11. 1. Прочитайте уривок з повісті Богдана Лепкого (1872–1941) «Крутіж». Випишіть з тексту по одному реченню з простим дієслівним, складеним дієслівним і складеним іменним присудками.

«З-під Полтави до Бендер.
Крутіж», 1991 р.
Ілюстрація І. Пеніка.

Босаковський наказував, мовби він тут був господарем і отаманом. Всі слухали його. Бачили, що діло розуміє.

— Двох на орище! До того вікна, що на бокову браму. Як подам знак — палить! Улас і челядь до великої брами. Борис і Уласенки до мене. Жінками господиня заправляє!

А жінки, уже озброєні, вибігали з хати з пістолями, з шаблями. Устя лаштувала самопал.

Босаковський по дворі, мов чорт по пеклі, скавав.

— Провчимо харцизів! — шипів, додаючи собі й іншим відваги. — Горлорізи, викидьки пекельні. Гадали, що на гречкосіїв напали, на свинопасів і козодоїв. Провчимо ми вас, злодюги погані!

— Ще вовка не вбив, а вже продає шкуру, — усміхнувся Улас.

У гаю знов пугукнула сова, але вже ближче.

Босаковський пальці до вуст приклав, і гострий свист побіг по верхах дерев. Ще раз, ще раз, ще.

— Панасе! Ти пильнуй псів. Як подам знак, то пускай із ланцюгів! — крикнув Босаковський і до землі принишк.

Ворог наближався. Чути було, як стогнала земля і як ліс шумів, ніби хуторянам знати давав, щоб береглись. Коли б не мла, то вже ворога можна би було побачити з вікон, а то лиш чулося, що йде. Чимраз ближче і ближче. Кроків триста, двісті, сто. І — стали.

— З коней зіскакують, за якусь хвилину будуть, — шепнув Босаковський і причаївся, як до скоку кіт. Шабля у руці. Коло нього Борис і два Уласенки, по другім боці брами чотирьох... Ні пари з уст.

А ворог підкрадається, як злодій. Він певний, що хутір спить і що черниця браму відчинила. Тільки йди та души дурних хуторян, як тхір курей.

II. Поясніть значення слів *горище, брама, челядь, самопал, харциз, гречко-сій, ланцюг, хуторянин, хутір, тхір*.

III. Простежте, якими мовними засобами передано рішучість хуторян захищати-ся перед небезпекою.

IV. Випишіть із тексту: 1) складні та складені сполучники; 2) прислівники. Поясніть їхнє написання.

V. Приготуйтеся до усного переказу тексту: складіть план і запишіть його, запам'ятайте окремі вислови.

12. Прочитайте речення. Знайдіть у них фразеологізми й поясніть їхнє значення. Визначте головні члени кожного речення й схарактеризуйте їх.

1. Не можна затулити уста народові (*М. Рильський*). 2. Я — українець. З молоком своєї матері, з колиски я мову взяв (*І. Нехода*). 3. Я хочу дивитися на світ ясними очима, я хочу бачити все вагомим і змістовним (*Є. Гуцало*). 4. Яблука й груші, справді, були такі манливі, що від них очей не можна було відвести (*Ю. Збанацький*). 5. Дядьки гомоніли собі та ламали голови, куди то їм випаде їхати (*Г. Тютюнник*).

О. Шупляк. Богдан Лепкий (Різдво). 1992.

13. Випишіть словосполучення в три колонки залежно від того, як пишуться частини, що в дужках: 1) разом; 2) через дефіс; 3) окремо.

Ніби (то) хтось із вас; хоч (би) уві сні; бо (ж) він один; тому (то) й не страшний мороз; та (ж) я щаслива; тим (то) й спокій тепер; то (ж) будь мудрим; отож (бо) й воно; все (ж) зробиш; якби (то) був хліб; немов (би) змінився світ; дарма (що) темно; то (ж) мій дім; тож (бо) кажи; та (й) по всьому; тільки (но) подумав; (не) зважаючи на перешкоди.

З останніх букв виписаних словосполучень прочитаєте закінчення вислову давньоримського поета Публілія Сіра: «*Чекай від іншого те, що...*».

§ 3.

Розділові знаки при однорідних членах речення

14*. Перепишіть варіанти речення, розставляючи пропущені коми між однорідними членами. Коми між двома однорідними членами не ставимо тільки тоді, коли вони з'єднані одиничним сполучником *і, та (=і), або, чи*. Якщо ж сполучник повторюваний, то коми ставимо так, ніби сполучників нема.

1. У вирій відлетіли жайворонки солов'ї журавлі лелеки. 2. У вирій відлетіли і жайворонки і солов'ї і журавлі і лелеки. 3. У вирій відлетіли жайворонки і солов'ї і журавлі і лелеки. 4. У вирій відлетіли жайворонки солов'ї і журавлі і лелеки. 5. У вирій відлетіли жайворонки солов'ї журавлі і лелеки. 6. У вирій відлетіли жайворонки і солов'ї журавлі і лелеки. 7. У вирій відлетіли не тільки жайворонки й солов'ї а й журавлі та лелеки.

15*. Перепишіть речення, вставляючи потрібні розділові знаки при однорідних членах. Якщо в реченні є узагальнювальне слово, то перед однорідними ставимо двокрапку, а після них — тире.

1. І гомін і весна і промені ясні все в тишу запада повільно-невблаганно. 2. Все одійшло і зойк заліза і гуркіт міст і стукіт днів. 3. Все зникло люди і облуди і попіл свят і буднів біль. 4. Осінній місяць пряв останні чари літа в здичавілім старезнім парку. І вікно здавалось отвором у міжзор'яні безкраї, звідкіль густим потоком лялалось сяйво холодне міжпланетне ледь зловісне. 5. І глибиною неба зорить Бог. І бачить все і радість і тривогу і привиди минулого і біль. 6. Вітер знайомий, мов зовсім свій рідний херсонський, сказати б. І ввижається день степовий сад і Синюха і мати. 7. Багато бачили. Багато перейшли ми столиць і літ і вулиць і подій (З тв. Є. Маланюка).

II. 1. Найдовше сніг тримається в затінках або в ровах, присипаний листям чи землею. 2. На вулицях на подвір'ях по садках на городах скрізь ізгрібали сміття бур'ян листя згортали все те докупи й підпалювали. 3. І в ясний синій день злітали ледве видимі полохливі тремтячі язики вогню. 4. Сонце вже скотилось і з-за обрію довгим пучком вогню підмальовує крижану хмару над горбом. 5. І все навколо ніби збадьорило та посвіжішало і картопля і молодичі і череда в яру. 6. Отак ідеш і відчуваєш, як від того змокрілого пригрітого сонцем снігу підіймається вгору пронизливий холодок. 7. Соняшники піднялися над землею і своїм легким полум'ям наче й тебе окрилюють підносять (*З тв. Є. Гуцала*).

16. I. Прочитайте уважно, стежачи за тим, як розставлено розділові знаки в тексті.

Хворий Дід лежав на відкритій терасі, і йому видко було весь його сад на схилі гори, грядку і зарослий шовковицями, бузиною та осокорами обніжок уздовж струмка, що сочився з пагорбів. І він уперше побачив, що на старій дуплястій шовковиці живе шпак із шпачихою і горластими шпачатами, а в бузкових заростях — соловей, а на груші в кінці саду — сорока, а під вишнями та тереном на косогорі цвіте синіми вогниками хрещатий барвінок, і білий ряст, і суніці, а ще вище, над садом, цвіте білим глід. Потім соловей зі шпаком засвистали дуєтом, закувала над рівчаком, зареготіла зозуля, іволга — жменька золотистого сонця — перелетіла через грядку, із зелені в зелень, по морхлій блідій Дідовій руці поповзло червоно-чорне, свіжих святочних кольорів сонечко, яке, певно, щойно об'явилося на світ, воно доповзло до краю долоні, розправило крильця і понеслося в яскріюче, синє, з вітрильниками пишних кучматих хмар небо. І Дід подумав, що смерті не існує, а є щось інше, можливо — сон, перетворення, пробудження з зими у весну... (*За В. Дроздом*).

II. Перелічіть і запишіть усе, що побачив Дід.

17. Прочитайте уважно текст, звертаючи увагу на деталі. У тексті йдеться про події середини XVII століття. Весела чи сумна змальована картина?

Тут саме вони виїхали із-за Гори. Перед ними так і заблищало, так і замиготіло, так і замережило церквами, хрестами, горами і будинками. Святий город сіяв, як той Єрусалим...

Весело й тяжко згадувати нам тебе, старий наш діду Києве! Бо й велика слава не раз тебе осіяла, і великі злигодні на тебе з усіх боків збирались... Скільки-то князів, лицарства і гетьманів добуло, воюючи за тебе, слави; скільки-то на твоїх улицях, на тих старосвітських стогнах¹, на валах і цер-

¹Стóгни — майдани.

В. Верещагін.
Успенський собор. 1905 р.

ковних цвинтарях пролито крові християнської! Уже про тих Олегів, про тих Святославів, про ті ясири половецької нічого й згадувати...

Ще ж от і дванадцяти літ не налічив Шрам, як у той нещасливий Берестецький рік прийшов до Києва Радзівілл із литвинами, усе попалив і пограбував, а міщани, сівши на байдаки, мусили до Переяслава втікати.

Та люта пожежа іще не зовсім загладилась; куди не кинь оком, усюди видний був по їй прослідок. На коморах, на стайнях, на огорожах поміж свіжим деревом чорніють колодки, а інде гарний колись сад стоїть пустирем незагороджений; на спустошало-му дворищі стирчать тільки печі та ворота; а де чи діловання, чи щит над ворітьми, чи

яка хоролина — то все те нове, іще й дерево не посиніло.

Смутно було дивитись Шрамові на тії признаки пожежі. Тільки й краси було в Києві, що церкви Божі, та городи з червоними маками, та ще тії гори кругоярі, з зеленими покотами (*П. Куліш*).

- 18.** Беручи до уваги відомості, наведені в попередньому тексті, та свої знання з історії України, напишіть твір на тему «Історична доля мого рідного народу» за планом:

1. Київська Русь — перша українська держава.
2. Руйнівна навала татаро-монголів.
3. Панування польських магнатів в Україні.
4. Боротьба козаків за волю України.
5. Українська Народна Республіка.
6. Нищення українців московським режимом.
7. Україна — незалежна держава.

- 19. 1.** Прочитайте уривок з роману Михайла Стельмаха «Щедрий вечір». Випишіть з нього по одному реченню з однорідними членами, з'єднаними одиничним сполучником *і*, повторюваним сполучником *і*, сполучником *та* і сполучником *чи*. Однорідні члени та сполучники, що їх з'єднують, підкресліть. Поясніть вживання розділових знаків у вписаних реченнях.

Хоч убога-убога наша хатина, та в цей вечір і вона покращала, побагатшала. Її бідність скрасили і вишиті рушники, і кетяги калини, і запашне

сіно на покуті, й свят-вечірній стіл. На ньому зараз лежить три хлібини, грудка солі, височіє стос гречаних млинців і стоять з різними пісними стравами ті святешні мальовані полумиски, що бажають добрим людям здоров'я, і щастя, і червоного цвіту.

Батько перший заходить за стіл, оглядає всі страви, від куті з маком до миски з бобом, і поглядом дякує матері за її старання... А який він поважний стає, навіть не посміхнеться, коли виносить корівчині покуштувати кожної страви, зготованої на Свят-вечір. Ось він і бобу взяв у жменю та й з подивом сказав:

— Прямо не біб, а срібні карбованці.

Глянув я на миску, і справді лежав у ній біб срібними монетами.

Та найбільш урочиста хвилина прийшла тоді, як тато з бичем від ціпа став на порозі під гіллям ясенів, на які позліталися зорі. Ось він поглянув у засніжену далечінь, що горбилась за селом, і тихо покликав Мороза:

— Морозе, Морозе, іди до нас кутю їсти!

Я застигаю біля тата і не вірю, але трохи й вірю, що на дорозі, висвічуючи туманом борода, може об'явитися з мішком за плечима Дід Мороз і піти до нас. А навколо так тихо, що чути, як у ясенівому гіллі ворущаються зорі й обтрушують срібну паморозь.

— Морозе, Морозе, іди до нас кутю їсти! — вже голосніше покликав тато.

Але й після цього ні на вулиці, ні на городах не обізвалися кроки дідугана. Батько ще й втретє покликав його, та він, мабуть, забарився на якійсь лісовій чи степовій дорозі. І тоді тато грізно наказав йому:

— А не йдеш, Морозе, то й не йди до нас, і не йди на жито-пшеницю, усяку пашницю; іди краще на круті гори, на моря, на ліси, нам шкоди не роби!

Далі тато кликав сірого вовка. Він теж не поспішав, маючи свій клопіт у лісах. Не квапились на кутю і чорні бурі та злі вітри. І тато закликав їх:

— А не йдете, чорні бурі і злі вітри, на вечерю, то йдіть собі в безвість, хліба не здувайте, полукипків не валяйте, стріх не зривайте!

Потім тато навстіж відчиняє наші скрипкові ворота: а може, прибує яка добра людина з дороги, то й погріє душу теплою стравою. І тільки після цього ми йдемо вечеряти.

«Щедрий вечір», 2017 р.
Ілюстрація О. Томків.

Тепер за столом я й не писну, прислухаючись до мови-сподівання батьків. Оті великі надії на хліб новий, на рік золотий, на щастя у дворі, на рогову й дрібну худобу в оборі сходяться і сходяться в нашій хаті, що й справді починаєш вірити: настане той час, коли господар на току буде зорі віяти, господиня в хаті золото прясти, а сиві срібнорогі воли потягнуть за собою срібні плуги.

Аж ось на вулиці обізвалися колядники...

II. Поясніть значення слів *покуть*, *Свят-вечір*, *стос*, *кутя*, *бич*, *ціп*, *пашниця*, *безвість*, *полукіпок*, *стріха*, *обора*, *тік*.

III. Простежте, за допомогою яких мовних засобів тут передано небуденний, святковий настрій.

IV. Випишіть із тексту всі слова з кінцевими буквами *і* та *и* після *г*, *к*, *х* поясніть їхній правопис.

V. Розпитайте в старих людей або прочитайте в книжці О. Воропая «Звичаї нашого народу» чи в книжці С. Килимника «Український рік у народних звичаях в історичному освітленні. Книга I», як відзначають Свят-вечір (вечір перед Різдвом), і напишіть його сценарій: хто що має робити, що казати.

20. Прочитайте речення. Знайдіть у них фразеологізми й поясніть їхнє значення. Визначте однорідні члени речення й поясніть вживання розділових знаків при них.

1. Батько — велике слово, велика річ! Він тебе годував, ростив, на добру путь напучував. 2. Очі свої він перевів уже в небо і топив свій ясний погляд у його непрозорій блакиті (З тв. Панаса Мирного). 3. Осінь виразно конала вже, доходила краю, та ще пручалася з останніх сил (О. Левада). 4. Сей змінив на домівку і шану, і владу, щоб знайти біля комина тишу й раду. Він сім'ї своїй серце і душу оддав та й незчувся, як рідне за рідним сховав (Я. Щоголів). 5. Андрій стояв ні живий ні мертвий (Ю. Збанацький).

21. Слова запишіть у дві колонки (іменники — в називному відмінку множини): 1) з кінцевою буквою *и*; 2) з кінцевою буквою *і*.

Схопивш., онуч., вантаж., столяр., по-батьківськ., взнач., опівноч., Гельсінк., шлях., хрущ., лемеш., муляр., скляр., тільки., ошурк., вірш., по-заяч., звідк., трич..

З других від початку букв прочитаєте закінчення вислову І. Муратова: «Тільки той прожив не марно, ...».

§ 4.

Виділення відокремлених членів речення та внесень

22. Перепишіть подані парами речення, виділіть комами відокремлені члени та внесення. Поясніть відмінність у будові парних речень.

1. З-за гори викочувалось сонце. — Звідти з-за гори викочувалось сонце.
2. Пташки вздріли сонце й замовкли на мить. — Пташки вздрівши сонце замовкли на мить.
3. Повите туманом поле ніби потягалоя. — Поле повите туманом ніби потягалоя.
4. Освітлені сонцем тополі раптом ожили. — Освітлені сонцем раптом ожили тополі.
5. Сонце морок проганяє. — Сонце морок проганяй.
6. Буде гарний день. — Буде певно гарний день.
7. Поле здавалося посвіжілим. — Поле здавалося посвіжіло.

Ван Гог. Пшеничне поле з сонцем, що сходить. 1889 р.

- 23*. Перепишіть, виділяючи комами відокремлені члени речення.

1. Сонце вилізло із-за обрію червоне, нежарке, заблищало на металевих боках механізмів.
2. Не можна сказати, щоб так уже подобалось Ліні тут цілоденно ковтати підняту бульдозерами куряву.
3. Не так уже приємно дівчині спозарання вискочивши з вагончика поспішати мерщій до умивальника.
4. Можеш тільки мріяти зараз про душ споруджений вдома батьком на принципі використання сонячної енергії.
5. Механізатори замість ранкової гімнастики сваряться з виконробом.
6. І все ж саме тут серед цих не-

злагод будівничих Ліна вперше по-справжньому відчула свою потрібність людям. 7. Стрілою лягає магістральний канал на південь в сухі, споконвіку спрагли степи. 8. Брага бригадир бульдозеристів перекриватиме з своєю бригадою норми, а ще трохи пізніше в свіжовиритому руслі блакитнітиме дніпровська вода. 9. Зрошувальний канал принесе степові життя, але крім рослин чи несе він свіжість і душам людським? (З тв. Олесь Гончара).

24. I. Прочитайте текст, стежачи за тим, як передано наростання напруги ситуації. Випишіть по одному реченню з однорідними членами речення, розділеними комами, з відокремленим членом речення, зі вставним словом.

Темна соковита зелень серед жовтого — то були кущі смородини чи малини. Отже, десь поблизу вода... Я почвалав туди, та раптом побачив, що кам'яна брила над кущами ожила і посунула понад ними, змінюючи свої обриси. Я зупинився, придивився пильніше і... похолов — та це ж ведмідь!

Бурий чималенький, напевно, відстань скрадала його справжні розміри. Я прикипів до місця, не знаючи, що діяти... Та ведмідь з такою жадобою ласував ягодами, що не помічав мене. Я обережно ліг на бік, звільнив руки від ремінців рюкзака і, тамуючи подих, дивився на бурого. Подумав: добре, що тут, унизу, немає вітру і звіра не сягає людський запах.

Ведмідь підводився на задніх лапах, передніми водив по кущах і тищав у них мордою — збирав ягоди. Я лежав на боці, забувши спрагу, і не зводив очей з клишоногого. І хтозна, що переважало зараз у моїх відчуттях — цікавість чи переляк...

Та це не могло тривати довго... Просто над головою стримів великий камінь. Я обережно звівся на ноги, подряпався туди, кленучи дрібні камінці, що сипалися з-під рук і ніг, але, на мій подив, бурмило не озирався на той шелест. Видно, звук до осипання гальки й щебеню в горах... Рюкзак лишився внизу (Ю. Хорунжий).

- II. Випишіть усі слова, якими оповідач називає ведмедя.

25. Прочитайте уважно текст. Перекажіть його по-своєму, вживаючи відокремлені члени речення та внесення. Переказ запишіть, відокремлені члени речення та внесення підкресліть.

Велосипед возив мене в ліс по черешні та гриби. Але одного разу мені захотілося поїхати аж до отого дерева — глянути на нього зблизька!

Добре було їхати через серпневі поля... Пухка од пилюки стежечка, зби-та ногами, погойдувала мене. Щось добре й щасливе ворушилося в мені — мабуть, тому, що попереду я бачив довгий ряд старих дерев. Вони стояли вздовж дороги, де рідше, де густіше. Виїхавши на дорогу, я побачив, що це старі-престарі липи. З їхніх стовбурів облущувалась кора, і, крилаті та огрядні, стояли вони натомлено й важко.

З'їхавши на горб, я зупинився. Бо й справді, де моє дерево? Тут росло не одне, і, розкидані по полю, вони нічим не різнились між собою. Можливо, оте, що начебто стоїть на узвишші і яке найліпше можна було б бачити від нашої хати? Я підійшов до нього. Це була звичайнісінька собі липа, не дуже низька, але й не висока. Ні, це не та...

Я ще походив по полю, розшукуючи свою липу. Але так і не знайшов.

Через кілька днів прийшли до нас гості, і мама сказала натрусити яблук. Я взяв миску і поліз на дерево... Погляд мій упав нижче на обрій. Там, облите потоками гарячого світла, стояло моє дерево. Було воно таке, як і завжди: високе, мало верхівкою не сягало хмар, розлаписте гілля його погордо плавало в повітрі. Осяяне, воно, здавалось, сміється якоюсь своєю — чистою і великою — радістю (Є. Гуцало).

В. Патик. Стара липа біля Підгорецького замку. 2008 р.

26. І. Прочитайте уривок з повісті німецького письменника Адельберта фон Шамісо (1781–1838) «Дивні пригоди Петера Шлеміля». Випишіть із тексту по одному прикладу на різні види внесень (звертання, вставні слова і речення) та відокремлень (невідокремлені означення, відокремлені означення, відокремлені обставини, уточнювальні члени речення).

По хвилі мовчання він почав знову:

— Протягом короткого часу, коли я мав щастя бути поблизу вас, я, мій пане, кілька разів — дозвольте мені сказати вам це одверто — просто-таки з невимовною насолодою дивився на вашу красиву, надзвичайно красиву тінь, яку ви, стоячи на сонці й з якоюсь, так би мовити, благородною недбалістю, самі того не помічаючи, кидали до своїх ніг. Ласкаво прошу пробачити за таке надзвичайно сміливе припущення: чи не вважаєте ви за можливе поступитися мені вашою тінню?

Він замовк, а в голові у мене мов загуркотіло млинове коло. «Що й гадати про таку дивовижну пропозицію — продати власну тінь? Чи він часом не божевільний?» — подумав я і, змінивши тон, який більше пасував до його смиренної мови, відповів:

— Гей, гей, любий приятелю, хіба ж вам не досить вашої власної тіні? Це, скажу я вам, гендель зовсім чудернацького сорту.

Але він негайно перебив мене знову:

— У мене в кишені є дещиця, яка для пана зовсім не видасться зайвою...

І знову мене аж циганський піт пройняв на саму лише згадку про його кишеню. Я не міг збагнути, як це я насмілюся назвати його «любий приятелю». Намагаючись якомога ввічливіше виправити свою нечемність, я сказав:

— Пробачте, ласкавий добродію, вашому найпокірливішому слугі. Я, мабуть, не зовсім правильно зрозумів вашу думку, бо як же це можна свою тіль...

Він урвав мене на півслові.

— Я прошу лиш вашого дозволу ось тут, на цьому місці, підняти й сховати вашу благородну тіль, а як я це зроблю, то вже моя турбота. І за те, в знак вдячності до пана, я дам на вибір який завгодно скарб із тих, що ношу в кишені: справжню розрив-траву, корінь мандрагори, пфеніги-перевертні, таляри-грабіжники, скатерть-самобранку Роландового джури, бісика в плящі за будь-яку ціну. А втім, усе це вам ні до чого. Може, краще Фортунатів капелюх, зовсім новісінький і міцний, нещодавно реставрований, чи, може, щасливий гаманець, що належав також йому...

— Фортунатів щасливий гаманець! — скрикнув я, і хоч як мені було страшно, а він цими словами заповнив усі мої думки. У голові в мене все закрутилось, а перед очима замерехтіли самі лиш золоті дукати.

— Чи не зволите, шановний пане, оглянути і випробувати цей гаманець?

Він засунув руку в кишеню, дістав звідтіля за міцні ремінні шнурки не дуже великий, добряче зшитий сап'яновий гаманець і вручив його мені.

Я сягнув рукою в гаманець і витяг десять червінців, потім ще десять, ще десять та й знову десять... *(З німецької переклав С. Сакидон).*

II. Знайдіть у тексті слова й звороти, які вживають співрозмовники, щоб надати своїм висловлюванням відтінок ввічливості, випишіть їх.

III. Яке слово постійно повторюється в тексті?

IV. Проаналізуйте всі випадки вживання дефіса в тексті.

V. Випишіть із тексту всі фразеологізми.

VI. Спробуйте уявити, як могли розвиватися події далі й чим усе закінчилося. Підготуйтеся до усної розповіді на цю тему; складіть стислий план, запишіть основні думки, дайте імена персонажам.

27. Прочитайте речення. Знайдіть у них фразеологізми й поясніть їхнє значення. Обґрунтуйте вживання ком.

1. Видно, людина має свою думку і вдачею не з похливого десятка (*Олесь Гончар*). 2. На якусь хвилину всі скам'яніли, і тільки очі, сповнені жаху, прикипіли до вікон (*А. Шиян*). 3. Колись давно, ще не за нашої пам'яті, приїхав на Волинську Україну десь з-під Варшави один польський пан-дідич в свій куплений на Волині маєток (*І. Нечуй-Левицький*). 4. Ні, ви мене знаєте, Іване Семеновичу, я на півдорозі не спинюсь (*Ю. Яновський*).

28. Випишіть сполучення слів у три колонки залежно від того, як пишуться частини, що в дужках: 1) разом; 2) через дефіс; 3) окремо.

Коли (б) знав, тому (то) дивись углиб, сміх та (й) годі, начеб (то) на сміх, тим (часом) як варта спала, тільки (но) сонце зійде, тільки (що) зник, хоч (би) хто один, та (ж) це мій брат, якби (то) не мороз, немов (би) так і треба, адже (ж) поря.

З останніх букв кінцевих слів прочитаєте другу частину вислову Д. Павличка: «*Життя без книг — це...*».

29. Запишіть текст під диктовку. Написане уважно звірте з надрукованим, помилки, якщо трапляться, виправте і з'ясуйте.

З-за лісу вибігла хмарка-розвідниця, за нею друга, третя, і, ніби побравшись за руки, разом полетіли, гнані піднебесним вітром, та немов льотом своїм витягли на чисте мліюче небо сиву важку хмару, тінь од якої впала на поле і, завагавшись на мить під сосною, погрозово посунула далі. Збиралось на дощ... Сосна потемніла, немов засмутилася, і Олені чомусь стало жаль її, цю самотню сосну. Одірвана від сім'ї, вона отут простовбичила, може, й разу не чула могутнього лісового стогону, може, й разу не бачила, яким суворим і яким величним стає ліс у грозу; стоїть одна, не така висока й струнка, як лісові сестри її, ні, але по-своєму пишна, спокійна і мила, немов вродлива вдова у наряднім вбранні. Гляне на неї сонце, і вона засміється, заграє м'якими барвами, з нечуйвітром побавиться, і люди заздять їй і радіють за неї, дивуючись заодно і її силі, і її безпорадності. Тож вік стоїть, бурі і грози витримує, а до лісу не може добратися. Знає, судилося вікувати одній... (*В. Земляк*).

І. Поставте собі оцінку

Підготуйте аркуш для відповідей:

001		005		009	
002		006		010	
003		007		011	
004		008		012	

Цифрові відповіді на поставлені нижче запитання записуйте проти відповідних номерів. Наприкінці підручника вміщено таблиці з відповідями, за ними перевірте себе. Скільки буде правильних відповідей, таку й оцінку собі поставте. Правильними слід вважати тільки ті відповіді, у яких всі цифри збігаються з контрольними (не більше й не менше їх, і всі вони такі самі).

001. Запишіть номери речень, у яких є підмет.

1) *жнва закінчили*; 2) *врожай зібрано*; 3) *хто прийшов?*; 4) *знайшовся зошит*; 5) *сонце, світи*.

002. Запишіть порядкові номери слів, якими виражено складений іменний присудок.

Дівчина була лагідної вдачі, за що й любили її.

003. Визначте, скільки членів є в поданому реченні.

Ця екскурсія може тривати дві з половиною години.

004. Запишіть номери слів, прикладки при яких слід написати через дефіс.

1) *квітка нарцис*; 2) *звіробій трава*; 3) *місяць вересень*; 4) *меч риба*; 5) *вітер розбишака*.

005. Запишіть номери неповних речень.

1) *За горами гори.* 2) *Вони мовби підпирають небо.* 3) *Від них віє прохолодою.* 4) *Люблю мандрувати горами.* 5) *Приваблюють мене своєю величчю.*

006. Запишіть номери словосполучень, у яких означення однорідні й між ними треба поставити коми.

1) *теплий осінній день*; 2) *чиста прозора вода*; 3) *небезпечні підводні скелі*; 4) *рівний залитий сонцем степ*; 5) *примружені карі очі*.

007. Запишіть порядкові номери слів (в тому числі й службові), після яких треба поставити коми. Якщо коми в реченні не треба ставити, записуєте цифру 0.

Хочу бачити і любити і творити красу.

008. Зробіть те саме, що й у завданні 007.

Ми пройшли крізь бурі і негоди і творимо життя нове.

009. Зробіть те саме, що й у завданні 007.

Оповитий тишею степ губився за виднокраєм.

010. Зробіть те саме, що й у завданні 007.

Весь простір окрім високих полонин вкриває ліс.

011. Зробіть те саме, що й у завданні 007.

Налетів вітер і підхопивши листок закружляв ним.

012. Зробіть те саме, що й у завданні 007.

Справді в ріднім краї навіть дим солодкий.

ПРЯМА Й НЕПРЯМА МОВА

- §5. Поняття про пряму мову
й слова автора
- §6. Розділові знаки при прямій мові
- §7. Заміна прямої мови непрямою
- §8. Авторська передача чужого мовлення
- §9. Цитати

§ 5.

Поняття про пряму мову й слова автора

30. Чи завжди тій самій особі належать слова в лапках і поза ними? Що передають ті й ті слова?

1. «Чудовий Дніпро!» — скаже всякий, хто гляне (*С. Олійник*). 2. «Оце, діти, планета, — рука вчительки лягає на глобус, — наша красуня-планета...» (*Олесь Гончар*). І тихо-тихесенько я промовляла: «Сон літньої ночі, мені тебе жаль» (*Леся Українка*).

Чись висловлювання, передане від імені того, кому воно належить, називаємо прямою мовою.

Пряма мова дає змогу відтворити всі особливості живого усного мовлення: експресивність, звертання, вигуки тощо.

Слова, які вказують на те, кому належить висловлювання, називаються словами автора.

Слова автора використовуються також для характеристики самого мовлення, персонажів, обставин, за яких відбувається мовлення.

Якщо слова автора стоять перед прямою мовою, то в них звичайно спочатку йде підмет, потім — присудок; якщо ж після чи всередині — то спочатку присудок, а потім підмет.

Наприклад: 1. **Бабуся питає:** «А що, дітки? Чого прийшли, мої соколята?» 2. «А що, дітки? — **питає бабуся.** — Чого прийшли, мої соколята?» (*Марко Вовчок*). 3. «А що, дітки? Чого прийшли, мої соколята?» — **питає бабуся.**

Різновидом прямої мови є діалог.

Діалог — це розмова двох або більше осіб. Окремі повідомлення й запитання, з яких складається діалог, називаються **репліками**.

У драматичних творах слова автора називаються **ремарками**.

31. І. Прочитайте текст уголос. Як вимовляється пряма мова, а як — слова автора? Які є експресивні засоби в прямій мові? На що вказують слова автора в кожному конкретному випадку?

— Вставай, сину, вже швидко буде розвиднятись.

Підводжу голову з постелі: в хаті блимає, вікна затулені чорним сукном темряви, не можна вгадати, скільки минуло вже ночі й скільки ще буде, — ніщо про світ не нагадує.

— Вставай, сину, підемо.

Схід сонця на озері Несамовите. *Фото.*

Протираю од сну очі.

— Куди, мамо?

— О, а хіба ж ти забув: підемо дивитись, як сонце сходить. Ти ж просив, щоб тебе збудили. Вставай! — підводить мене.

Так, я прохав, щоб мене збудили, я давно вже марив про це, коли ж тепер...

— Спати хочеться, мамо, дуже, — пхикаю я і, мов винуватий, схиляю сонну голову матері на груди.

— Вставай, вставай, не лінуйся, — чую ніжний, лагідний, проте невблаганний голос.

Мнуся, починаю, позіхаючи, одягатись, сопу. Мати нашвидку допомагає, вмиває холодною водою (*С. Васильченко*).

II. Ще раз перегляньте текст і з'ясуйте вживання розділових знаків у репліках і словах автора.

III. На світанку вранці вийдіть надвір або вигляньте у вікно й роздивіться. Що ви помітили, почули? Свої враження коротко опишіть.

- 32.** Запишіть свій справжній чи уявний діалог з товаришем, товаришкою, братом чи сестрою на будь-яку тему. Діалог запишіть без слів автора, кожен репліку починайте з нового рядка й перед нею ставте тире.

33. Прочитайте речення, знайдіть фразеологізми, випишіть їх і поясніть їхнє значення.

1. — Тоді громаді добре, як усі в достатках. — Правда! Правда! — озвалися навкруги голоси. — Наче в око вліпив! (Б. Грінченко). 2. — Оце тобі, Антоне, книжка, — сказав Василь Іванович, оддаючи йому задачника, — тут усяка тобі задача — немов загадка: поморочиш голову, поки ладу добереш (С. Васильченко). 3. — Сей світ як маків цвіт; як-то на тім буде! — каже було стара, похитуючи головою (Марко Вовчок). 4. Казала Марта мені: — Лихе минеться та й забудеться, а добре — довіку зостанеться добрим, житиме поміж людьми, доки й світу сонця! (Панас Мирний).

34. Подані дієслова поставте в другій особі однини наказового способу й запишіть у три колонки: 1) із закінченням *-и*; 2) з нульовим закінченням і з м'яким знаком; 3) з нульовим закінченням без м'якого знака.

Озеленити, звузити, з'єднати, збочити, зсунути, записати, звикнути, перестати, сідати, кликати, глянути, оживити, здійснити, сісти, (не) тьмарити, зшити, сидіти, бентежити.

З других букв прочитаєте пропущені слова у вислові Публілія Сіра: «Невідоме лихо... страху».

§ 6.

Розділові знаки при прямій мові

1. **Пряма мова** в тексті може виділятися трьома способами:

а) береться в лапки разом із знаком питання, знаком оклику, трьома крапками (крапка і кома виносяться за лапки), наприклад: «А я вже бачив день!» — «Коли?!» — «Не знаю». — «Який же він?» — «Хороший! Дуже славний!...» (Леся Українка);

б) у діалогах починається з абзацу, в лапки не береться, перед нею ставиться тире, наприклад:

Дядечко Ясь одразу це помітив — досі в Країні Сонячних Зайчиків ні в кого ніколи не було поганого настрою.

— Що з тобою, Веснянко? — занепокоєно спитав він.

— Та от сон приснився — треба мені йти з вашої країни (В. Нестайко);

в) у драматичних творах пишеться після виділеної назви дійової особи і крапки, наприклад:

Прищеп а . І це твоє останнє слово?

Г а л я . Останнє слово (І. Кочерга).

2. При словах автора розділові знаки вживаються по-різному залежно від того, де стоять слова автора. Якщо слова автора:

а) стоять перед прямою мовою — після них ставиться двокрапка, наприклад: *У цілого війська девіз був один: «За волю! За рідну країну!»* (Леся Українка);

б) стоять після прямої мови — перед ними ставиться тире, крапка замінюється на кому, а слова автора починаються з малої букви, наприклад: 1. *«Скинься, рибо», — думаю, — скидається риба* (О. Довженко). 2. *«Ось я йду!» — обізвалась Зима* (Леся Українка);

в) стоять усередині прямої мови — вони виділяються з обох боків комами й тире; проте якщо розрив зроблено між двома реченнями, то після слів автора ставиться крапка й тире, наприклад: 1. — *Мої друзі — вбогі бідлахи, — говорить Кармель, — от мої друзі!* 2. — *Яких же я людей бачу? — одказує Кармель. — Багатих та вбогих* (Марко Вовчок);

г) охоплюють пряму мову — після першої частини слів автора ставиться двокрапка, а перед другою — кома (знак оклику, знак питання) й тире, а слова автора починаються з малої букви, наприклад: *Я кричу: «Хто в Бога вірує, рятуйте!» — а вони з обох боків шмагають* (О. Стороженко).

35. Поставте при прямій мові (її взято в лапки) слова автора в усіх можливих позиціях.

1. «З усіх утрат втрата часу найтяжча». 2. Застерігав нас великий український філософ Григорій Сковорода.

36. Перепишіть, розставляючи потрібні розділові знаки при прямій мові (діалозі). В останній репліці поставте всі потрібні коми, поясніть їхнє вживання.

Зозуля прилетіла до чорного Дрозда.

Чи тобі не нудно? питає його. Що ти робиш?

Співаю, відказує Дрізд. Хіба не чуєш?

Я співаю частіше від тебе, проте однаково нудно...

Так ти ж пані тільки те й робиш що підкинувши в чуже гніздо свої яйця з місця на місце перелітаєш співаєш п'єш та їси. А я сам годую бережу і вчу своїх дітей а працю свою полегшую співом (Г. Сковорода).

37. Перекажіть текст так, щоб слова автора стояли не тільки перед прямою мовою, а й усередині та після неї. Пряму мову починайте з абзацу і пишіть без лапок.

І жив Олег, князюючи в Києві, мир маючи з усіма країнами. І прийшла осінь, і згадав Олег свого коня, якого поставив кормити і не сідати на нього. Бо він спитав колись волхвів і ворожбитів: «Від чого мені вмєрти?» І сказав йому один ворожбит: «Княже! Від коня твого, якого ти любиш і на якому ти їздиш, від нього ти вмєрєш». Запали слова ці Олегові в душу,

В. Васнецов. Прощання князя Олега з конем.
1899 р.

і сказав він: «Ніколи не сяду на нього і ніколи не побачу його». І звелів кормити коня і не водити до нього. Так він прожив кілька років, не бачивши його, аж поки не пішов на греків, а коли повернувся в Київ і минуло чотири літа, на п'яте літо згадав він коня, від якого волхви пророчили йому померти. І, покликавши старшого конюха, спитав Олег: «Де ж мій кінь, якого я поставив годувати і доглядати?» Конюх сказав:

«Помер». Олег же дорікнув тому ворожбитові й промовив: «Неправду кажуть волхви. Всі їхні слова — брехня: кінь мій помер, а я живий». І звелів Олег осідлати собі коня: «Хочу побачити кістки його». І приїхав на те місце, де лежали його голі кістки і череп голий, зіліз з коня, посміявся і сказав: «Чи не від цього черепа смерть мені прийняти?» І наступив ногою на череп, і виповзла змія із черепа і вжалила його в ногу. Від того розхворівся Олег і помер (*«Повість минулих літ», переклад В. Близнеця*).

- 38. І.** Прочитайте уривок з казки французького письменника Антуана де Сент-Екзюпері (1900–1944). Проаналізуйте вживання розділових знаків при прямій мові. Коли пряму мову взято в лапки, а коли її виділено лише тире?

П'ята планета була вельми цікава. Вона виявилася з усіх найменша. На ній тільки й ставало місця, що для ліхтаря та ліхтарника. Маленький принц ніяк не міг збагнути, навіщо серед небес, на планетці, де немає ні будинків, ні жителів, потрібні ліхтар та ліхтарник. Але він подумав:

«Можливо, цей чоловік тут і недоречний. А проте він не такий недоречний, як король, шанобулюб, ділок і п'яничка. Його праця має все ж якийсь глузд. Коли він запалює свого ліхтаря — буцімто народжується ще одна нова зірка або квітка. Коли гасить ліхтар — буцімто присипляє зірку чи квітку. Гарна робота! Вона таки справді корисна, бо красива».

І, порівнявшись із планетою, він поштиво привітався до ліхтарника.

— Добридень, — мовив він. — Навіщо ти оце погасив ліхтаря?

— Таке розпорядження, — відказав ліхтарник. — Добридень.

— А що то за розпорядження?

— Щоб я гасив свого ліхтаря. Добридень.

І він знову запалив ліхтаря.
— А нащо ти знов його засвітив?
— Таке розпорядження, — відповів ліхтарник.
— Не розумію, — признався маленький принц.
— А що тут не розуміти, — сказав ліхтарник. — Розпорядження це розпорядження. Добридень.

І погасив ліхтаря.

Відтак картою червоною хусточкою витер піт із чола й сказав:

— Жахливе в мене ремесло. Колись воно мало глузд. Я гасив ліхтаря вранці, а ввечері знову запалював. Решту дня я міг відпочивати, а решту ночі — спати.

— А потім розпорядження змінилося?

— Розпорядження не змінилося, — сказав ліхтарник. — У тому то й лихо! Моя планета з кожним роком обертається швидше й швидше, а розпорядження лишилося те саме.

— А як же зараз? — спитав маленький принц.

— А ось так. Планета робить повний оберт за одну хвилину, і я не маю ні секунди перепочинку. Щохвилини я гащу ліхтаря і знов його запалюю.

(З французької переклав А. Перепадя)

II. Поясніть значення слів *вельми*, *збагнути*, *шанолуб*, *глузд*, *поштиво*, *картатий*, *ремесло*.

III. Чому *не* в словосполученні *немає ні будинків* написано разом, а в словосполученні *не маю ні секунди* — окремо?

IV. Запишіть розмову маленького принца з ліхтарником так, як це робиться в драматичних творах (у вигляді реплік із ремарками).

39. Прочитайте речення, знайдіть фразеологізми, випишіть їх і поясніть їхнє значення.

1. «Катре! — кажу їй, — так ти діло робиш, як мокре горить!» — «Аби то! — вона мені, — аби день до вечора!» (Марко Вовчок). 2. Батько розгнівався: «Я господарство теє з пучок збирав, а ти будеш його руйнувати» (С. Чорнобривець). 3. Зупинились запорожці, злізли з коней і повернулися до Січі: — Прощай, наша Січ-мати, — сказали вони майже в одне слово. — Хай же Бог тебе боронить від усякого нещастя! (О. Довженко).

40. Дієслова запишіть у дві колонки: 1) *не* разом; 2) *не* тільки окремо.

Не/ослаблений, не/навидіти, не/звикнувши, не/змащений, ще не/зораний, не/вселений, тут не/приписаний, не/волити, не/подобається, не/збережений, досі не/вгамований, не/відправлений.

З других букв дієслів (не враховуючи *не*) прочитаєте закінчення вислову грузинського поета Шота Руставелі (XII–XIII ст.): «*Хто собі друзів не шукає, той...*».

§ 7.

Заміна прямої мови непрямою

41. Порівняйте той самий зміст, переданий прямою і непрямою мовою. Чим ці два способи висловлювання різняться між собою?

1. «Васильку, го-ов! А йди сюди!» — гукнув з подвір'я батько (*М. Коцюбинський*). — Батько гукнув з подвір'я, щоб Василько йшов до нього.
2. — Я цієї пісні раніше не чув, — сказав студентові Тарас. — Ви її всю знаєте? (*О. Іваненко*). — Тарас сказав студентові, що цієї пісні він раніше не чув, і запитав, чи той її всю знає.

Чуже висловлювання, передане від імені оповідача разом зі словами автора, називаємо непрямою мовою.

Коли чуже висловлювання передають від себе, тобто непрямою мовою, то слова автора роблять головним реченням, а пряму мову — підрядним.

При цьому:

а) у непрякій мові змінюють особу займенників і дієслів відповідно до особи, від імені якої тепер передається чуже висловлювання, наприклад: — **Я збираю** тепер матеріал для великої праці, — сказав Гулак (*Р. Іваничук*). — Гулак сказав, що **він збирає** тепер матеріал для великої праці;

б) у непрякій мові звертання роблять підметами чи додатками, наприклад: **Мамо!** Ви тільки не хвилюйтесь, — просив Лук'ян (*Б. Тимошенко*). — Лук'ян просив **матір**, щоб вона не хвилювалася;

в) у непрякій мові випускають вигуки, повторення, іноді — вставні слова, частки, наприклад: — **А так!** — підтвердив дідусь. — *Отам, на плесі, завжди качки є* (*Остап Вишня*). — Дідусь підтвердив, що на плесі завжди є качки;

г) після непрямого запитання знак питання не ставиться, наприклад: — *Ну, чого ж тебе понесло в поле? Чого?* — допитувалась мати (*С. Васильченко*). — *Мати допитувалася, чого це його понесло в поле.*

42. Переробіть текст, пряму мову замінюючи на непряму. Чи в непрямій мові вдається зберегти всі особливості окремих реплік?

Після обіду Юхим одразу ж добрішає і стає ще лагіднішим і балакучішим, ніж завжди.

— Про що ж тобі на завтра врок задали? — воркоче до сина чи дочки і гладить чуб або кіски.

— Про перпетуум-мобіле, тату...

— А що ж то воно таке?

— Вічний двигун, тату.

— Гм, — каже Юхим і надовго замислюється. — Та й що ж, є такий двигун?

— Немає, тату.

— Правильно, немає, — радіє Кравчина. — Нічого вічного немає.

— А ви, тату? — озивається Колько.

Юхим регочеться й каже:

— А я, синоцю, вічний. Я — як той перпет-мобіле! І ти підростеш — будеш вічним двигуном. Хто робить — той і двигун.

(Гр. Тютюнник)

43. Прочитайте текст. Перекажіть його, частково передаючи пряму мову непрямою. Переказ запишіть.

М. Коцюбинський

— Мамо! — збуджує тишу хлопчик, кидаючи свою будівлю. — Мамо! А де тепер сонце?

— Сонце?.. Сонце тепер спить.

— А де ж його хата? — Отам за горою, де воно сідає...

— Там, де живе лісник Панас?

— Еге... Але тобі спати час, дитино.

Дитина, однак, наче не чує матеріної уваги. Вона підбіга до матері й спирається їй на коліна.

— Мамо! А чи сонце має діти?

— Має.

— А де ж вони?

— Де? А на небі... оті зірочки, що вночі сяють, то се діти сонцеві...

— А чом же вони тепер не сплять?

— Бо вони за день виспались, а тепер граються.

Пауза.

— Мамо! Я хочу до Петрика!..

Петрик — се син куховарчин, що бавиться часом із паничем.

- Не можна, Петрик слабий...
- А я йому занесу яблуко...
- Не можна, — сказала.
- Ма-а-мо! Я хо-о-чу до Пе-е-три-ка!..
- Ох, Господи! Одно скінчило, друге починає... Цить мені зараз!.. Не підеш.
- Ма-а-мо! до Пе-е-три-ка-а!..
- Чи не замовкнеш ти мені?.. Марино, а заклич-но діда Хо!..
- Марина підходить до вікна й грюка в шибку.

(М. Коцюбинський. «Хо»)

44. Прочитайте байку «Дроворуб і Гермес» давньогрецького байкаря Езопа (IV ст. до н.е.). Розмову Гермеса з першим дроворубом передайте прямою мовою й запишіть її.

Якийсь дроворуб рубав дрова на березі річки і впустив сокиру. Течія потягла її, а дроворуб сів на березі й плакав доти, поки Гермес змилосердився і прийшов до нього. Дізнавшись від дроворуба, чого він плаче, Гермес відразу ж пірнув у воду, виніс йому золоту сокиру й запитав, чи це не вона. Коли дроворуб заперечив, Гермес, пірнувши удруге, виніс срібну і знову запитав, чи не таку сокиру він упустив. Дроворуб відмовився і від цієї. Тоді Гермес, за третім разом, простяг йому його власну сокиру, і дроворуб упізнав її. Гермес оцінив його чесність і подарував йому всі три. Дроворуб узяв сокири, пішов до товаришів і розповів їм, що трапилось. Один з них, позаздривши, захотів те саме зробити. Отож він узяв сокиру, пішов до тієї самої річки і, рубаючи дрова, навмисне впустив її в самий вир, а тоді сів на березі й почав плакати. Коли з'явився Гермес і запитав, що трапилось, дроворуб розповів про втрату сокири. Тоді Гермес виніс йому золоту сокиру й запитав, яку сокиру він загубив. Дроворуба охопила жадоба, і він сказав, що це його сокира. Але бог не дав йому золоті сокири і навіть його власної не повернув.

(З давньогрецької переклали Й. Кобів і Ю. Цимбалюк)

«Езоп для дітей», 1919.
Ілюстрація М. Вінтера.

45. Прочитайте речення, знайдіть фразеологізми, випишіть їх і поясніть їхнє значення.

1. Станеш потім питати, де чув, а він тобі сім мішків гречаної вовни нарозказує всякого (*Олесь Гончар*). 2. Мене з печі як вітром здуло, босоніж вскакую в чоботи, вилітаю в клуню (*М. Стельмах*). 3. Йому шкода стало старого узбека, з яким він із'їв не один пуд солі (*С. Голованівський*). 4. Уже й за північ перейшло, вже й світання у вікно заглядає, а Марія ще й очей не змикала, все біля матері (*І. Цюпа*).

46. Виберіть з дужок потрібну букву відповідно до правил чергування *у-в, і-й* і запишіть у дві колонки словосполучення: 1) з буквами *у, і*; 2) з буквами *в, й*.

Схід (і, й) захід; степ (і, й) море; знання (і, й) уміння; села (і, й) міста; сон (у, в) руку; знищений (у, в)цент, він (і, й)шов; спокійно (і, й)шов; спитай (у, в) мами; трапилось (у, в)перше; сиджу (у, в)дома; стану (у, в)чителем; рано (у, в)став; досить (у, в)порядкований; ощадливість (і, й) бережливість; дощ (у, в)щух; з'єднані (у, в) спілку.

З других букв перших слів прочитаєте початок вислову англійського богослова XVII ст. Томаса Фуллера: «..., *той нічого й не навчиться*».

§ 8.

Авторська передача чужого мовлення

Чиєсь висловлювання чи думка можуть передаватися також у викладі автора (оповідача).

1. Коли викладають загальний зміст чийогось висловлювання, то вживають вставні слова, що вказують на його джерело: *як кажуть, як сказав той, я вважає той, за словами такого, на думку такого* і под.

Наприклад: 1. *Природа, як сказав Григорій Сковорода, — всьому початкова причина і рушійна сила.* Прямою мовою це було б записано так: «*Природа, — казав Григорій Сковорода, — всьому початкова причина і рушійна сила*». 2. «*Кобзар*», *за словами Івана Франка, — це епоха в історії розвитку всього українського народу.* Прямою мовою це було б записано так: «*Кобзар*», — *писав Іван Франко, — це епоха в історії розвитку всього українського народу*».

2. Чиєсь висловлювання може бути також викладено в загальних рисах автором у вигляді додатка до дієслова-присудка зі значенням говоріння або думання.

Наприклад: 1. *Григорій Сковорода вважав природу початковою причиною всьому і рушійною силою всього.* 2. *Іван Франко говорив про «Кобзар» як про епоху в історії розвитку всього українського народу.*

В обох випадках чужі висловлювання в лапки не беруться.

47. Прочитайте уривок і визначте, які тут способи вжито для передачі чужого мовлення.

На весну зовсім у селянина не стало хліба. Тижнів зо три позичками жили, а тепер уже його знає, як і жити — ніхто й позичати не став, усякий каже:

— Що я тобі позичатиму? У мене в самого, може, діти голодні сидять...

Раяла жінка Петрові до пана піти, найнятися. Пішов на сусідній хутір — не взяли: і так багато, кажуть, наймитів. До другого пана пішов, так той глянув, що в Петра одежа — лата на латі, подумав, що гольтіпака, пройдисвіт якийсь, — не схотів і говорити.

— Геть! — каже, — багато вас тут ходить таких!.

Зовсім не знав Петро, що й робити. У кого коняка була, так хоч возити панські дрова з лісу наймалися, а йому й того не можна.

(Б. Грінченко)

Т. Шевченко. Селянська родина. 1843 р.

48. Передайте ті самі висловлювання двічі: перший раз — за допомогою вставних слів, другий — у вигляді додатка.

1. «Коли не можу нічим любій вітчизні прислужитись, в усякому разі з усієї сили намагатимусь ніколи ні в чому не шкодити», — проголошував Григорій Сковорода. 2. «Несправедливість, скоєна відносно однієї особи, — застерігав французький просвітитель Шарль Монтеск'є, — є загрозою для всіх». 3. Російський філософ М. Чернишевський справедливо вважав: «Погані засоби годяться тільки для поганої мети».

49. І. Прочитайте текст. Перекажіть його стисло, замінюючи пряму мову авторським викладом.

От я в далекій молодості спіймав було золоту рибку. Та й вимагаю в неї, щоб вона здійснила три мої бажання. А вона й погоджується, тільки питає:

— Які та які?

А на мене наче якесь потьмарення найшло, знаю ж, що мені бракує багато чого в житті, а от щоб конкретно вибрати якісь три бажання — тут я якось знітився, розгубився.

То золота рибка й каже:

— Ось бачиш, який ти: хочеш щастя, а не знаєш, у яких трьох речах воно заховане.

Стривай, бідкаюся я, зараз щось вигадую, будеш мати роботу.

А вона своєї:

— Всі ви такі, жадаєте найзаповітнішого, а замовляєте щось на зразок нового корита, чи мерседеса заморського, чи котеджа, не згіршого, як у президента чи бодай нардепа, чи посади міністерської...

— А ти сама, — це я вже обурливо, — ти сама знала б оце так відразу, які бажання замовляти?

— Та знала б, — каже, — ти тільки виконуй!

А тут мені щось таке наче в голові прояснилося:

— Я бачу, що ти царська рибка, золота, то наказуй!..

— Ну... — вона наче також знітилася. — Ну ...

— Що ну, наказуй!

— Ну... Збудуй мені хату з лободи!

— З лободи? Та в такій хатці тільки бідота живе, мало не жебраки!..

— Зате щасливі! (*М. Петренко*).

II. Поміркуйте про бажання людей, відповідаючи на питання:

1. Чи людина завжди знає, чого вона хоче?
2. Що люди часто бажають собі?
3. Чи щастя в речах?
4. Що ви б собі забажали, якби вам така золота рибка трапилася?

50. Прочитайте речення, знайдіть фразеологізми, випишіть спочатку синонімічні фразеологізми, а потім — інші. Поясніть їхнє значення.

1. Кожен живе своїм розумом, на чужий не зважає (*Є. Гуцало*). 2. Батько похвалив свого нащадка, що він має олію в голові, хоч син і не був у тому певен (*В. Більшак*). 3. Він і освічений, і говорить красно, та й розуму йому не позичати (*С. Добровольський*). 4. А там — козак не в тім'я битий: щось прирозуміє! (*М. Пригара*).

51. Запишіть слова в дві колонки: 1) зі вставленим *ь*; 2) без вставленого *ь*.

1. Ц..вах, зсунут..ся, кін..ський, (у) кишен..ці, близ..кий, т..мянний, одерев..янілий, ослін..чик, знаєнц..ка, різ..бяр, слов'ян..щина, дос..вітній, ошел..мований, (у) долон..ці, згор..ований, цвірін..чати, (у) борот..бі,

пан..щина. 2. Підніс..ся, (у) жмен..ці, порт..єра, с..ніг, камін..чик, зган..блений, понян..чити, брин..чати, прип'ят..ський, чотир..ох, (у) колис..ці, здаєт..ся, ад..ютант, кул..ка, куз..ня.

З других букв виписаних слів прочитаєте: 1) закінчення вислову давньогрецького драматурга Менандра: «Нема нічого...»; 2) закінчення вислову: «Рідна мова — це мова...».

§ 9. Цитати

Цитата — це дослівно наведений уривок з якогось тексту для підтвердження або ілюстрації тієї чи іншої думки.

У цитаті не можна нічого змінювати, навіть розділових знаків. Якщо цитата наводиться не повністю, то пропуски в ній позначають трьома крапками.

Наприклад: *Слово для Лесі Українки — це «гострий, безжалісний меч... що здійма вражі голови з плеч».*

Цитування буває двох видів: у вигляді прямої мови й у вигляді непрямої мови.

1. Якщо цитата наводиться у вигляді прямої мови, тоді розділові знаки при ній ставляться так само, як і при прямій мові.

Наприклад: *Шевченко був глибоко переконаний, що український народ порве кайдани колоніалізму, тому й заявляв: «Встане правда! встане воля!» «Борітеся — поборете!» — закликав він.*

2. Якщо цитата наводиться як складова частина в авторському реченні, тоді до неї висуваються такі ж вимоги, як і до непрямої мови, цитата береться в лапки й починається з малої букви.

Наприклад: *Поета не лякав, що, може, десь у «снігу на чужині» доведеться йому загинути, «в неволі плачучи», умерти. Йому болить лише те, що «Україну злії люди присплять, лукаві, і в огні її, окрадену, збудять...».*

3. Якщо цитата подається у формі вірша, то вона в лапки не береться.

Наприклад: *Уява поета малювала картини вільного, щасливого життя в Україні, коли*

... на оновленій землі
Врага не буде, супостата,
А буде син, і буде мати,
І будуть люди на землі.

4. Вказівка на джерело, звідки виписано цитату, подається в дужках безпосередньо після цитати або у виносці внизу сторінки: «Українське слово не просто заявило про своє воскресіння: воно довело на повен голос, що не підвладне ні русифікації, ні онімечуванню, ні мадяризації, що воно — велике слово великого народу» (Харчук Борис. *Слово і народ // Мова рідна, слово рідне!..* — К.: Веселка, 1989. — С.155).

52. Прочитайте, знайдіть цитати й поясніть розділові знаки при них.

Повсякчас, навіть коли Україну злії люди робили для її дітей мачухою, і тоді вона залишалася дорогою вірним її синам. Тарас Шевченко немало зазнав лиха за неї, але любов до матері України горіла в його серці невгасимим вогнем, бо «нема на світі України, немає другого Дніпра»!

«Царственно красива ця земля», — писав колись про неї Бальзак.

Був у захопленні і російський художник Васнецов. «Я споглядав багато красот землі, — казав він, — але нічого подібного ніде не знаходив і певний, що й не міг би знайти» (Петро Панч).

53. Подані висловлювання частково або повністю введіть у власні речення як цитати.

1. Подивіться на рай тихий, на свою країну, полюбіте щирим серцем велику руїну. 2. У чужому краю не шукайте, не питайте того, що немає і на небі, а не тільки на чужому полі. 3. Нема на світі України, немає другого Дніпра. 4. Учітесь, читайте, і чужому научайтесь, й свого не цурайтесь. 5. І оживе добра слава, слава України (Т. Шевченко. «І мертвим, і живим...»).

54. І. Прочитайте уважно текст. Яке слово постійно в ньому повторюється? Яка його основна думка? Перекажіть текст, вживаючи цитати. Переказ запишіть.

На мить Василь Олександрович замовк. Потім заговорив знову:

— Ми з вами — сини і дочки українського народу, який має свою славу і прекрасну історію, свою співучу й чудову мову. Наш незабутній Гоголь писав, що українська мова ніби народжена для поезії. А Микола Гаврилович Чернишевський ще в дні чорної реакції, коли царат безжально топтав, глушив, забороняв нашу мову, писав про неї з великою симпатією, високо оцінював нашу літературу, яка на той час висунула такого велетня, як Шевченко. Заперечуючи тим, хто ігнорував українську мову і ратував за іншу, Чернишевський писав:

«Чи легко і приємно читати книжки чужою мовою? Воно й легко і приємно буває, якщо ми навчилися чужої мови, але лише в тому разі, якщо ви своєю мовою начиталися книг удосталь. Читання

М. Чернишевський

І. Франко

книг іншою, чужою мовою — все одно, що виїзд у гості; буває часом у чужих людей приємно й навіть корисно, але не дай Боже нікому не мати власної хати».

— Ось так, — сказав учитель після короткої паузи. — Наша хата — то наша рідна мова. І її треба берегти й свято шанувати, пам'ятаючи при цьому слова великого Тараса: «І чужому научайтесь, й свого не цурайтесь...»

Інший наш великий поет Іван Франко, який говорив про Тараса Шевченка, що «він був сином мужика — і став володарем в царстві духа», високо підніс рідну мову, відзначаючи, що наша література — це «вогонь в одежі слова».

А згадаймо мужню Лесю Українку...

І Василь Олександрович прочитав:

Слово, моя ти єдина зброе,
Ми не повинні загинуть обоє!

II. Яке речення в цьому уривку можна вважати центральним?

55. Скориставшись текстами попередніх вправ, напишіть твір-роздум на тему «Я вірю в майбутнє твоє, Україно!» за планом:

1. Нелегкий був твій історичний шлях, Україно.
2. Незмірні багатства твої, Україно.
3. Вороги грабували й нищили тебе, Вітчизно.
4. Народ наш талановитий і працьовитий.
5. І я докладу своїх сил, щоб ти процвітала, рідна земле.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ ПОВТОРЕННЯ

1. Якими способами можна передати чуже висловлювання чи думку?
2. Що таке пряма мова і слова автора?
3. Яка особливість діалогу як прямої мови?
4. Як виділяється пряма мова в тексті?
5. Як на письмі відокремлюють слова автора від прямої мови?
6. Про що треба пам'ятати, передаючи пряму мову непрямою?
7. Як передається загальний зміст чужого повідомлення?
8. Які вимоги ставляться до цитування?
9. Які бувають види цитування і як оформлюють цитати?

56. Прочитайте групи речень. Скажіть і поясніть, яким способом кожного разу передано чужі висловлювання та думки.

1. А тим часом Кирила повели аж на край міста, де в певному захисті міг перебути. На квартирі їх стріла хазяйка і показала кімнату. Ну, тепер на добраніч. Як тільки надійде лист, зараз можна почати роботу. Кирило лишився сам. 2. На другий день прокинувся пізно — і перша думка була про лист. Побіг до хазяйки і одчинив двері. — Добридень! Ніхто не приносив до мене листа? 3. Для першої стрічі з панною Устею він їй дарує оці квітки. «Оцей бур'ян?» Ну, коли се бур'ян, то він забирає назад. Але Устя вже вхопила квіти й побігла з кімнати. 4. За часм Іван, немов поспішався, підвищеним тоном почав розповідати про сучасні події... Вісім повішених. На смерть засуджено трое. Все, казав, молоді, ледве почали жити... А в антракті розповідав, що по селах стріляють людей як дичину (М. Коцюбинський. «В дорозі»).

57. Уривок з драматичного твору перекажіть прозою, передаючи пряму мову персонажів різними відомими вам способами.

[Заможному селянинові Мартинові Боруді захотілося стати дворянином. Він навіть знайшов якісь документи про своє дворянське походження. Відповідно до цього змінилась і його психологія — він став бундючним, намагається наслідувати панські манери]

Мари ся. Не губіть мене, не топіть мене — я у вас одна!

Мартин. Ото Господи, як злякала, аж ноги затрусилась... Встань! Чого тобі?

Мари ся. Не віддавайте мене заміж за того жениха, що приїде з міста, — я його не люблю, я за нього не хочу...

Мартин. Як?! За благородного чоловіка не хочеш? За кого ж тебе тоді віддять?

Мари ся. Віддайте мене за Миколу.

Мартин. Світ навиворіт. Панночці — мужика забажалось!.. Не смій мені про це й заїкаться!

Мари ся. Я люблю Миколу, і він мене любить, ми будемо щасливі...

Мартин. Що то за слово таке — любить? Кажі мені, що то за слово таке?.. Га? Що воно означає: чина чи дворянство?

Мари ся. Я не вмію розказать... Я...

І. Карпенко-Карий

Мартин. Видумка! Витребеньки! Баб'ячі химерики! Чина, дворянство треба любити, а другої любові нема на світі!..

Марися. Я собі смерть заподію, коли...

Мартин. Не сердь мене, бо я порву на собі всю одежу!.. Чуєш?.. А про Миколу і не думай! Та я скоріше вб'ю тебе, ніж віддам за мужика; я тебе з дому вижену, я тебе!.. Та я не знаю, що зроблю!..

Марися. Тату!..

Мартин. Який я тато? Що то за тато?

Марися. Папінька!

Мартин. І слухать не хочу! Іди роби, що велять.

(І. Карпенко-Карий. «Мартин Боруля»)

58. Прочитайте текст. Переробіть його, усі чужі висловлювання й думки передайте у вигляді прямої мови, тобто спробуйте відтворити ймовірний перебіг розмов між Тарасом Шевченком і його ріднею.

Як йому хотілось здійснити свою мрію, виплекану по страшних шляхах, по чужих куренях, по казармах, — маленьку хатинку над рідним синім Дніпром.

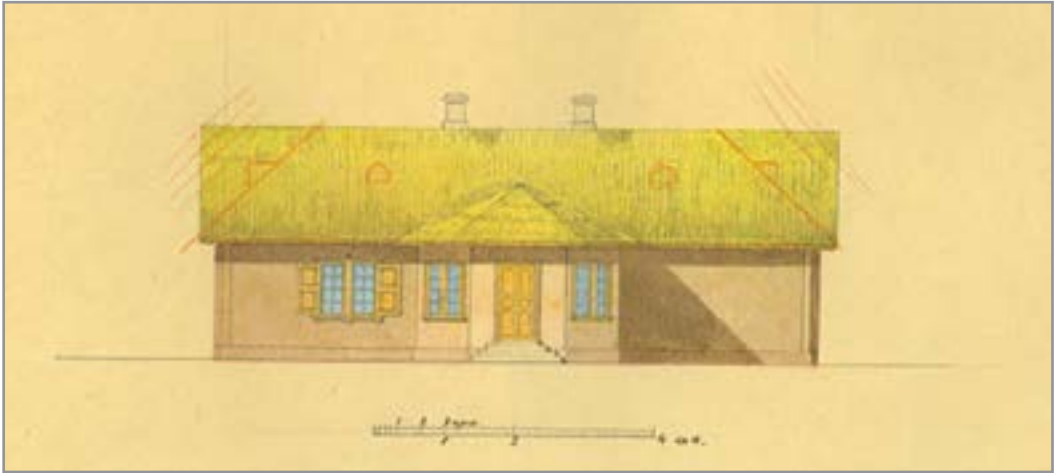
Затуркані, забиті злиднями, роботою брати Йосип та Микита і сестра Ярина нічого не могли в цьому порадити.

Тут радив Варфоломій, брат Йосипової жінки. Він вибився, як сам казав, «у люди власним розумом», був письменним, працював по економіях, їздив часто з панськими дорученнями. Він міг допомогти у цій справі, — придбати клаптик землі і побудувати хату...

Микита з своєю Палажкою, Йосип, Ярина, вони раділи братові, любимому Тарасику, страдникові, а Варфоломій пишався перед усіма, що художник, відомий усім академік, відомий усім Тарас Шевченко, — у нього в гостях. Розписував, як Тараса в столиці приймають, як усі пани до себе запрошують, а він, бачте, до свояка, до названого брата приїхав. Цього Тарас не помічав. Він щиро радився з ним, радів, що Варфоломій не терпить скрути, хоче дати дітям освіту, радів, що в нього почуває себе як вдома. Тільки ніяк не міг втлумачити Варфоломійові, що бажає хату собі збудувати над самісіньким Дніпром.

Т. Шевченко. Автопортрет.
1843 р.

Т. Шевченко. Проект хати. Фасад. Акварель, 1860 р.

Варфоломій взагалі не розумів, чого, живучи в Петербурзі, серед панів, заманув Тарас тут хату будувати. Але вирішив не заперечувати. Знав — не так швидко все робиться.

(О. Іваненко. «Тарасові шляхи»)

59. Використовуючи подані афоризми та прислів'я як цитати, проведіть дискусію про дружбу. Пам'ятайте: дискусія любить аргументи, а не багатослівність.

1. Справжній друг пізнається в нещасті (*Езон*). 2. Корисних друзів є три і шкідливих — три. Корисні друзі — це друг відвертий, друг щирий і друг, який уміє слухати. Шкідливі друзі — це друг лицемірний, друг облесливий і друг, який багато говорить (*Конфуцій*). 3. Про друзів слід пам'ятати не тільки, коли вони з тобою, а й тоді, коли їх нема біля тебе (*Фалес*). 4. Похибки друзів ми повинні вміти виправляти або зносити, коли вони несерйозні (*Г. Сковорода*). 5. Дружба — найбільший скарб (*Нар. творчість*).

60. Запишіть текст під диктовку. Написане звірте з надрукованим. Помилки, якщо трапляться, виправте і з'ясуйте їхню причину.

«Хіба мій народ не може народжувати власних Ньютонів і Платонів! — думав Сухомлинський. — Нехай вони були синами мужиків, але ставали володарями в царстві духа. Вишенський і Сковорода, Котляревський і Тарас Шевченко, Іван Франко й Леся Українка — великі сіячі рідного слова. Бо ж зі слова починається все...

Скільки їх було, просвітителів, лицарів гордого духу! І кожен вніс щось своє, дбаючи про дітей. Адже діти — це наша будуччина! «Жалюгідний той, хто живе без ідеалу». Це, здається, сказав Тургенєв. Мій ідеал — стати

вчителем. Щастя людини в праці. Тисячу разів мав рацію Ушинський: «Якщо ви вдало виберете труд і вкложите в нього всю свою душу, то щастя само відшукає вас». Для мене ж немає вищого щастя на землі, як працювати заради дітей, як віддавати серце дітям».

Вже й ніч поблідла, а він усе ще вів щиру бесіду зі своїми великими вчителями, говорив сам із собою. За дверима почулися легкі кроки, хтось ішов з квартири до кабінету. «Дружина, — здогадався Василь Олександрович. — Ой леле, попаде мені зараз...»

— Васю! — сказала вона з докором. — Хіба ж можна цілу ніч без сну?..

— А хіба вже пізно?

— Та вже світає... (І. Цюпа).

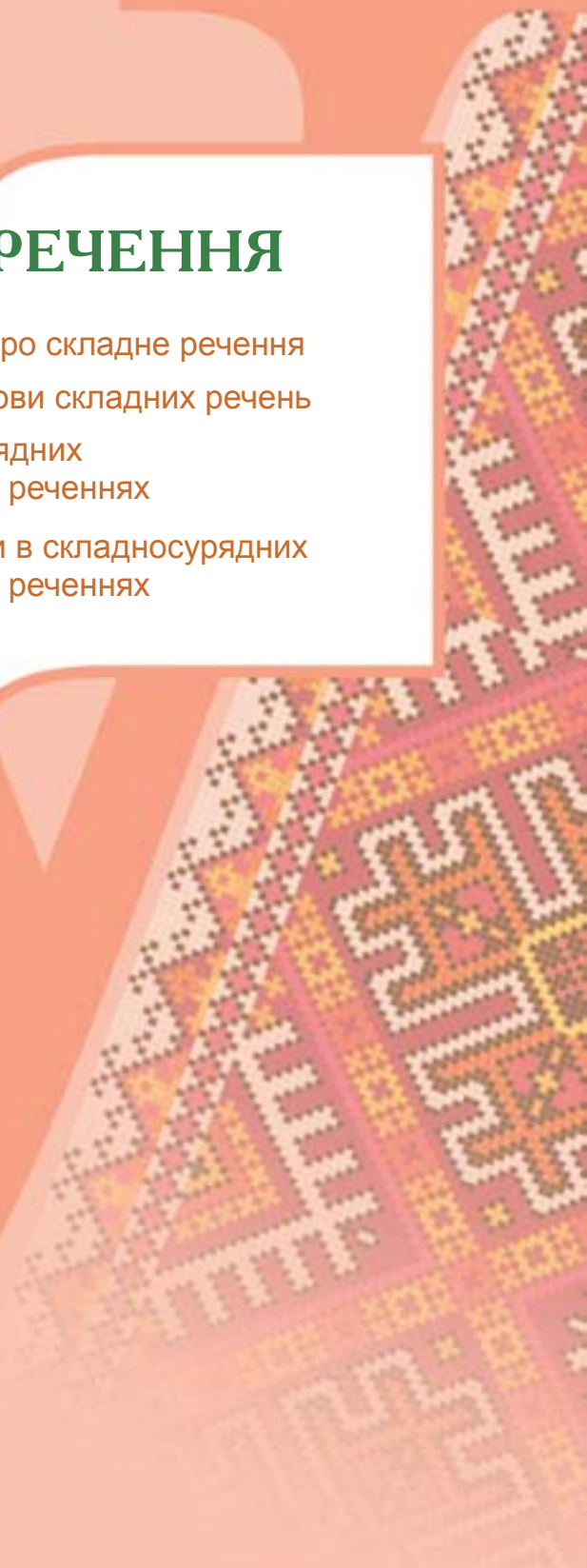

В. Сухомлинський

СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ

- § 10. Загальне поняття про складне речення
- § 11. Особливості побудови складних речень
- § 12. Коми в складносурядних і складнопірядних реченнях
- § 13. Інші розділові знаки в складносурядних і складнопірядних реченнях

§ 10.

Загальне поняття про складне речення

61. Порівняйте прості речення й утворені з них складні. Чим вони різняться? Зверніть увагу, як поєднані між собою частини складного речення та які розділові знаки вжито між ними.

1. Надворі вже звечоріло. В хаті стояла зелена темрява. — Надворі вже звечоріло, і в хаті стояла зелена темрява (*С. Васильченко*). 2. Небо чудово заблищало. Його засіяли зорі. — Небо, яке засіяли зорі, чудово заблищало (*І. Нечуй-Левицький*). 3. Дощ пройшов. Подекуди ще стояли калюжі. — Дощ пройшов — подекуди ще стояли калюжі (*Панас Мирний*).

Складне речення має два або більше синтаксичних (підметово-присудкових) центрів.

Складне речення об'єднує кілька простих. Але, порівняно з простими реченнями, частини складного речення мають свої інтонаційні, синтаксичні й смислові особливості.

Частини складного речення — прості речення — можуть об'єднуватися між собою різними зв'язками:

а) сурядним — за допомогою сполучників сурядності (*і, та, але, або, проте* та ін.);

б) підрядним — за допомогою сполучників підрядності (*щоб, якби, бо, як, немов* та ін.) і сполучних слів (*хто, який, де, коли* та ін.);

в) безсполучниковим — за допомогою лише інтонації.

Залежно від цього складні речення поділяються на: 1) складносурядні; 2) складнопідрядні; 3) складні безсполучникові; 4) складні синтаксичні конструкції (з різними видами зв'язку).

Між частинами складного речення, що мають свої синтаксичні центри, звичайно ставляться коми або інші розділові знаки.

Про конкретні випадки, коли між частинами складного речення кома не ставиться або ставиться інший знак, ітиметься далі.

62. Визначте, яким зв'язком об'єднані між собою попарно частини складних речень.

1. Защебетав соловейко, що аж пішла луна гаєм. — Защебетав соловейко, і пішла луна гаєм. — Защебетав соловейко — пішла луна гаєм (*Т. Шевченко*). 2. Пекучий день, щебечуть птиці. — Пекучий день, і щебечуть птиці. — Пекучий день, щебечуть птиці, де яворів шумлять ряди (*В. Сосюра*).

- 63.** Перепишіть афоризми, підкресліть у них синтаксичні центри. Зазначте, яким зв'язком об'єднані в кожному з них прості речення. Зверніть увагу на розділові знаки між частинами складних речень.

1. Думай добре, і думки визріють у добрі вчинки (*Л. Толстой*). 2. Тисячі шляхів ведуть до помилки, до істини — тільки один (*Ж.-Ж. Руссо*). 3. Як іржа з'їдає залізо, так і заздрість — душу (*Періандр Корінфський*). 4. Помилки, яких ми не виправляємо, оце справжні помилки (*Конфуцій*). 5. Наше життя — подорож, ідея — дороговказ. Нема дороговказу, і все зупиняється (*В. Гюґо*). 6. Життя людське подібне до заліза. Якщо використовувати його для діла, воно стирається; якщо не використовувати — іржа з'їдає (*Катон Старший*).

- 64*.** Перепишіть текст. Між частинами складних речень поставте пропущені коми.

1. Видно було як помалу, тяжко йшла крига. 2. Лід тріщав, лускався крижини лізли одна на одну чисто було схоже на те як женуть великий гурт волів. 3. Але знаходяться смільчаки що стрибають на крижини і їдуть на них якийсь час. 4. Іноді крижини розривалися і між ними робилась чорна, страшна латка води. 5. Справді, Федько стрибнув на крижину, потім на другу і знов на березі всі притихли, слідкуючи за одчаєм хлопцем. 6. Ніхто вже не кричав поради ніхто не лаявся тільки не зводили очей з маленької комахинки яка дряпалась, бігла серед страшних сірих крижин, стрибала, метушилася. 7. Толя аж задихався, дивлячись як Федько перебирався по крижинах (*В. Винниченко*).

- 65.** 1. Прочитайте уривок з оповідання китайського письменника Лу Сіня (1881–1936) «Рідний край». Випишіть із тексту по одному реченню з двома, трьома синтаксичними центрами, з сурядним, підрядним і безсполучниковим зв'язком. Підкресліть у них головні члени речення.

Перед очима в мене раптом постала чудова картина: жовто-зелене колесо повного місяця на темно-синьому небі, піщаний берег моря, і далеко-далеко, скільки оком сягнеш, простягається смарагдовий баштан. Посеред баштана одинадцятирічний хлопчик із срібним обручем на шиї і сталевую рогатиною в руках...

Цей хлопчик — Жуньгу. Я познайомився з ним років тридцять тому, коли мені було трохи більше десяти. Мій батько був ще живий, і ми жили в достатку. Того року наша родина збиралася влаштувати велике жертвопринесення предкам роду...

У хлопця було кругле засмагле обличчя; на голові він носив повстаню шапочку, а на шиї блискучий срібний обручик. Видно, батько дуже любив сина і, боячись, щоб він не вмер, дав обітницю Будді й скріпив її обручем...

Другого дня я попросив його піти зі мною ловити пташок.

— Тепер не можна, — відповів він. — От коли випаде сніг, тоді підемо. Вдома я розчищаю на снігу майданчик, ставлю широкий бамбуковий кошик, підпираю його кілочком, під низ насипаю полови, а сам здаля стежу, як злітаються пташки. Як тільки вони починають клювати, я смикаю за прив'язану до кілочка шворку, кошик падає і накриває їх. Попадаються різні: чубаті горлиці, синиці та багато інших.

Мені хотілося, щоб зараз же випав великий сніг. А Жуньту тим часом розповідав:

— Тепер дуже холодно, ти приїжджай до нас улітку. Вдень ми на березі моря збираємо черепашки — червоні, зелені і такі, що їх чорти бояться... А вночі ми з батьком кавуни стережемо, і тебе теж візьмемо з собою.

— Від кого стережете, від злодіїв?

— Ні. Якщо хтось із подорожніх і зірве кавуна, щоб утамувати спрагу, то крадіжкою це в нас не вважається. Стерегти доводиться від звірів: борсуків, їжаків і від ча.

Я тоді не знав, що це за звір такий ча, та й тепер не знаю...

— А він не кусається?

— У тебе ж вила! Підкрався до нього — зразу й коли. Але він дуже хитрий, враз кидається просто на тебе і прослизає поміж ніг.

Мені ніколи й на думку не спадало, що на світі так багато цікавих речей: і різноколірні черепашки, і такі небезпечні пригоди на баштані. Раніше я знав тільки те, що кавуни продаються в овочевих магазинах.

— А під час припливу в нас на обмілині стільки летючих рибок тріпочеться...

(З китайської переклав І. Чирко)

- II.** Знайдіть ті фрази, які свідчать, що Жуньту живе в сільській місцевості, а оповідач — у місті.
- III.** Випишіть із тексту всі іменники в орудному відмінку однини і поясніть, чому вони мають саме таке закінчення.
- IV.** Знайдіть у тексті два речення з узагальнювальними словами й поясніть вживання розділових знаків у них.
- V.** Пригадайте й ви щось таке, про що вперше довідалися в десять-тринадцять років, і воно вам запам'яталося. Свій спогад запишіть.
- 66.** Прочитайте речення. Знайдіть у них фразеологізми й поясніть їхнє значення. Визначте в реченнях синтаксичні центри.
1. Вже зовсім завесніло, вже жайворонки виспівували в полі, земля протряхла, заіржавілі плуги вже лежали на возах, а селянські руки свербіли до оранки (Ю. Збанацький).
  2. Хто злетів раз до сонця, хто відчув силу своїх

крил і радість польоту, той не буде повзати на колінах (*І. Цюпа*). 3. У нього слово ніколи не розходилося з ділом, і переінакшувати планів він не любив (*О. Слісаренко*). 4. Хоч ні душі нема близько, а їй здається, буцімто усі люди так на неї і дивляться (*Г. Квітка-Основ'яненко*).

67. Іменники поставте в орудному відмінку однини й запишіть у дві колонки: 1) з буквою *е* в закінченнях; 2) з буквою *о* в закінченнях.

Оздоблювач, книш, багаж, удар, муляр, учитель, тиша, зміна, панцир, столяр, стриж, льонар, вихор.

З других від початку букв прочитаєте закінчення вислову давньоримського філософа й письменника Цицерона: «*Жити — ...*».

§ 11.

Особливості побудови складних речень

68. З кожної групи простих речень побудуйте складні. Чи легко це зробити?

1. Я дістав лист від двоюрідного брата. Цей лист мене дуже засмутив.
2. Брат зараз лежить у лікарні. Про це брат пише в листі. Братові мають робити операцію.

Складні речення порівняно з простими повніше передають думку, точніше виражають зв'язки між явищами. Але й будувати їх важче, ніж прості.

До складного речення ставляться такі вимоги.

1. Кожна окрема частина складного речення повинна бути правильно побудована.

Наприклад, у головній частині речення: «*Перше, на чому я хочу зупинитися, — це на підготовці до свята української мови*», — неправильно приєднано іменний присудок до підмета: «*Перше — це на підготовці до свята...*» Треба: *Перше — це підготовка до свята...* Отже, й усе речення повинно звучати так: *Перше, на чому я хочу зупинитися, — це підготовка до свята української мови.*

2. Частини складного речення повинні бути логічно пов'язані між собою.

Наприклад, у реченні: «*Товариш захоплено розповідав про матч, і я не слухав його*», — нема логічного зв'язку між його частинами. Тут сполучник *і* треба замінити на *проте* або *хоч*.

3. Частини складного речення повинні бути однопланові за змістом і граматичним оформленням.

Наприклад, у реченні: *«Дерева в лісі стоять чорні, а ялини своїм убранням приваблюють зір»*, — протиставляються зовсім різні речі: колір дерев та убрання ялин. Очевидно, це речення треба було б оформити так: *Усі дерева в лісі стоять чорні, тільки ялини зеленіють і приваблюють зір*, — або: *...тільки ялини своєю зеленню приваблюють зір*. Або в реченні: *«Ми говорили, що будемо робити влітку і про відпочинок»*, — неправильно об'єднано підрядне речення й додаток. Можна сказати лише так: *Ми говорили, що будемо робити влітку і як (або де, коли тощо) будемо відпочивати*.

4. У складному реченні займенники в наступній частині (*він, який, що* тощо) повинні правильно співвідноситися з іменниками попередньої частини.

Наприклад, у реченні: *«Я заглянув у кабінет директора, який був у кінці коридору»*, — неясно, на що вказує займенник *який* — на кабінет чи на директора. Тут можна сказати: *Я заглянув у директорів кабінет, який...* — або: *Я заглянув у кабінет директора в кінці коридору тощо*.

69. Виправте подані речення і поясніть характер помилок у них.

1. Було холодно, і сонце стояло високо. 2. У другій кімнаті палилося в грубці, двері до якої були відчинені. 3. Основне, про що зараз треба подбати, — це про організацію цікавого, змістовного відпочинку. 4. Як важко було йти проти вітру, але ми не зупинилися ні на мить. 5. Пригода з білкою, про яку розповів брат, дуже розсмішила мене. 6. Найголовніше, що треба утверджувати в душі людини, — це віру в торжество добра, справедливості.

70. **І.** Прочитайте текст. Про який табір у ньому йдеться? Перекажіть текст по-своєму, вживаючи замість простих речень, за можливості, складні.

І уявляється мені степ. Широкий, необмежений, незайманий степ. Передранішній вітер злегка хвилює тирсу. Бліде небо мигтить зірками до блакиті, що оповила степову далечінь. У синьому тумані ледве мріють могили. Чорніють здалеку лози. Межи небом та землею якась таємна змова. Чи то вони чаклюють удвох, чи що, бо якоюсь таємницею віє від них, чарами віє од того необмеженого синього простору...

Край шляху, в долині, догорає вогнище. Білий димок, хвилюючись, здіймається догори понад чумацьким табором, що чорніє у п'яті здоровими мажами¹, немов якийсь дивоглядне чудище. Табір ще спить. Степова тиша жадливо підхоплює всі згуки... Ось чутно, як сопуть ситі воли, жвака-

¹ М а ж а — чумацький віз.

І. Айвазовський. Чумаки.

ючи росяну траву... Десь за комишами в озері крякають жаби, гуде бугай... Табір ще спить. Тільки не спить чогось чумацький отаман... (М. Коцюбинський).

II. Хто такі чумаки? Що ви знаєте про них? Напишіть коротко.

71. Прочитайте уривок. Що таке опис? Якими епітетами наділена в ньому квітка ромашка? Приготуйтеся до усного переказу тексту: запишіть план, запам'ятайте окремі вислови.

Тимко на повному розгоні зупинив косу і, кинувши її на землю, присів навпочіпки й обережно, лагідно розгорнув пальцями густий кущик трави: у зеленому затишному храмі, вся переплетена золотими нитями сонця, на високому гінкому стебельці росла лугова цариця — ромашка. Це, мабуть, була найпрекрасніша в світі квіточка: рівна, висока, з сумно нахиленою набік яскраво-жовтою, в білих ніжних прозорих пелюсточках голівкою, ще й зверху прикроплена дрібною, як вістря сталльної голки, росичкою. Тимко знав, що по-народному цю квіточку називають невісточкою. І те, що вона така прекрасна, і те, що її так звати, зачарувало його. І він, присівши, дивився на неї, не зводячи очей, усміхаючись, як до гарненького маляти, і йому хотілося доторкнутися до неї хоч пальцем. Але він утримався, щоб не збити з неї росички. Він так і залишив квітку разом із густим кущиком трави в її зеленому храмі і, обережно обкосивши, пішов далі....

Тимко озирнувся назад: ромашка кивала йому голівкою (Г. Тютюнник).

72. 1. Прочитайте уривок з повісті польського письменника Юзефа Ігнація Крашевського (1812–1887) «Хата за селом». Випишіть із тексту три складні речення і визначте, якими способами поєднані в них прості речення в складне та за допомогою яких засобів (сполучники, сполучні слова, займенники, вказівні прислівники, форма роду тощо).

Було собі... невеличке село (авжеж, авжеж, знову на межі Волині та Поділля), трохи ще волинське, але вже й частково подільське; лежало воно в долині, що скидалася на яр. Над ним, на широкій рівнині, простягалися золотаві ниви, перетяті невеличкими чорними перелісками; серединою села бігла вузесенька річечка, яка утворювала чималий став. Хати, що поприліплювалися на схилах яру, весело білили в зелених віночках дерев, поглядаючи на свій відбиток у чистій воді ставу.

Тихо, зелено, спокійно, на диво хороше було в тій долині, що її ніби навмисне за потопу вимили води, спрямовані правицею того, хто знав, що колись тут осядуть люди. І деревам, і хатам, і людям було там як у Бога за пазухою; над ними сяяв клаптик неба, майже завжди ясний; зрідка добрі духи приносили туди легенький прохолодний вітерець, а бурі завжди стороною пролітали на ліси та бори.

Тож село теє, розростаючись, усе далі й далі посувалося яром понад річкою, і щораз то нова хатка починала біліти серед кущів ліщини й терну, якими поросли схили долини. Над селом здіймалися хрести цвинтаря, що

Ю. Пацан. Хатка біля річки.

самотньо лежав на високому пласкому підгір'ї; він навіював сум, і аж було дивно, як люди, що позивали до таких веселих хатинок, могли потім спочивати в такому похмурому місці. Мабуть, немало упірив уставало там щонаочі й приходило до своїх затишних подвір'їв.

(З польської переклала П. Погребна)

II. Як ви розумієте вислів *було там як у Бога за пазухою*?

III. Випишіть з тексту іменники II відміни в родовому відмінку однини й поясніть їхні закінчення.

IV. Поясніть особливості вживання м'якого знака в прикметниках *волинське* та *подільське*.

V. Випишіть словосполучення із словами, що називають колір або вказують на нього.

73. Прочитайте уважно текст. Яка його основна думка? За цим зразком опишіть своє село, місто чи вулицю.

Так, це твій дім. Що б з тобою не трапилось і куди б не занесла тебе доля, твої успіхи чи невдачі — все одно домом твоїм була і залишається Ново-Олександрівка. Степове село, в якому ні садів, ні річки, в якому й ставок стояв добрих п'ятнадцять років висохлим, так що його вже й переорали плантажними плугами...

І все ж воно наймиліше у світі, це непоказне село на великій рівнині... Тут пройшло твоє голодране дитинство. Тут учився ти в школі. Тут привчали тебе до роботи. Тут навчився любити світ, і людей, і музику, і літературу. Небо, і зорі, і місяць, і перші радощі, і перші печалі — все для тебе почалося тут, все увійшло і лишилось у тобі навіки. Все, з чого складається людське життя і сама людина.

Благословенний і щасливий будь, мій рідний дім — моя багатостраждальна Ново-Олександрівка, голубко моя степова, непоказна і мила. Я тебе люблю великою синовньою любов'ю, і почуття цього вистачить мені на весь вік. І скільки я любитиму тебе, стільки я й буду людиною. А інші хай як собі хочуть, хоч ніколи не вартий поваги той, хто забуває землю, яка його породила, і хто нехтує тими людьми і місцями, в яких він виріс (*О. Сизоненко*).

74. Прочитайте речення. Знайдіть у них фразеологізми й поясніть їхнє значення. Визначте, з яких частин, що мають свої синтаксичні центри, складаються ці речення.

1. Треба, щоб і ми любили один одного, як брати, у нужді помагали, один від одного біду відводили і, коли до чого приходиться, один за одного страждали і біду терпіли (*Г. Квітка-Основ'яненко*). 2. Падала Мотря перед

Пречистою на коліна й молила її тихим гарячим словом, щоб вона берегла її дитину од лихої години, щоб направила його на добрий розум (*Панас Мирний*). 3. Записи ці старий робив при великій таємниці, так що домашні не знали, що він там пише, і думали, що старий вдарився в релігію, бо він для відводу очей кидав перед собою старе, в дерев'яних палітурках Євангеліє (*Г. Тютюнник*).

75. Іменники поставте в родовому відмінку однини й запишіть у дві колонки: 1) із закінченням *-а, -я*; 2) із закінченням *-у, -ю*.

Всесвіт, явір, кетяг, спів, хліб, Рим (місто), Крим, якір, настрої, зв'язок, кисень, кілограм.

З других від початку букв прочитаєте початок вислову давньогрецького драматурга Софокла: «... *творються не відразу*».

§ 12.

Коми в складносурядних і складнопідрядних реченнях

76. Прочитайте речення, знайдіть у них синтаксичні центри. Виведіть правило про вживання коми у цих реченнях.

1. Летить земля, кричать лелеки, і зорі падають до ніг (*В. Сосюра*).
2. Над притомленим завороженим степом стояла така тиша, що було чути, як знизу дихає колос, а згори випадають роси (*М. Стельмах*).
3. Картина, котру він побачив, дуже вразила його (*М. Коцюбинський*).

Як уже зазначалося, між частинами складносурядних і складнопідрядних речень, що мають свої синтаксичні центри, зазвичай ставляться коми. Проте бувають випадки, коли коми між такими частинами не ставляться.

1. Кома не ставиться між двома частинами складного речення, з'єднаними одиничним сполучником *і (й), та (=і), або, чи (=або)*, якщо обидві частини мають спільне слово або спільну головну чи підрядну частину.

Наприклад (спільні слова й частини, а також сполучники виділено): 1. **Зрідка** пробіжить тут заєць **або** спиниться на кручі вовк (*А. Шиян*). 2. **Мабуть**, батько ще дужче посивів **і** мати ще дужче зігнулася (*А. Головка*). 3. **Добре було б**, коли б саме тепер хтось заглянув до нас в гості **чи** хоча б мама почала співати (*М. Стельмах*). 4. **Коли**

він торкався смичком до струн скрипки, все на світі зникало і залишалася тільки музика (В. Собко).

2. Не ставиться кома між двома частинами складносурядного речення, з'єднаними одиничним сполучником *і* (*й*), *та* (=і), *або*, *чи* (=або), якщо речення питальне, спонукальне або окличне.

Наприклад: 1. *Яке високе блакитне небо висне в нас над головою і які чудові пісні дзвенять по всій нашій землі!* (І. Цюпа). 2. *Чого світання так ясне в небі і ген сріблиться пісенька дзвінка?* (М. Стельмах).

3. Якщо в складному реченні збігаються підряд два сполучники, то кома між ними ставиться тільки тоді, коли частину, яка починається другим сполучником, можна опустити без шкоди для будови всього речення. Якщо ж опустити її не можна, кома між двома сполучниками не ставиться.

Порівняйте: *Люди зрозуміли, що якщо вони добре працюватимуть, то щось зароблять* (Г. Тютюнник). — *Люди зрозуміли, що, якщо вони добре працюватимуть, щось зароблять.*

77. Чому в першому реченні між другим і третім простими реченнями коми немає, а в другому — вона є? Зверніть увагу на сурядні сполучники.

1. Як радісно мені, **що скоро сніг розтане й зелене убрання одягнуть дерева.** 2. Як радісно мені, **що скоро сніг розтане, й зелене убрання одягнуть дерева,** і тисяччю очей весна навколо гляне... (В. Сосюра).

78*. Перепишіть, розставляючи коми між частинами складних речень.

1. Усе чекає коли прийде весна й повіє теплий легіт. 2. Дерева знають що коли пригріє сонце то вони зможуть зазеленіти й зацвісти. 3. Осимина під снігом який захищає її від морозів мріє коли той сніг розтане й коли вона зможе викинути колос. 4. Посірілі стебельця трави яких прив'ялила осінь принишкли з надією що коли зима розіллється водою їхні корінці прокинуться з дрімотного сну. 5. На галявинах у лісі забілюють проліски і зажовтіють кульбаби в полі. 6. У небі закурличуть журавлі й защебече жайворонки. 7. Коли це станеться звеселиться земля і зрадіють люди. 8. Знову прийде весна й повіє теплий легіт і все оживе. 9. Знову цвістимуть дерева й колоситиметься збіжжя. 10. Радітиме земля й радітимуть люди. 11. Вибіжать на луг малюки й гасатимуть по зеленій травичці. 12. Яка чудова весна і як довго треба її чекати!

79*. Перепишіть розставляючи коми між частинами складних речень та однорідними членами й виділяючи комами з обох боків відокремлені члени.

1. На шлях я вийшла ранньою весною і тихий спів несмілий заспівала а хто стрічався на шляху зі мною того я щирим серденьком вітала. 2. Цілу

Леся Українка

ніч до зорі я не спала прислухалась як море шуміло як таємная хвиля зітхала і як серце моє стукотіло. 3. Не раз мій голос дико залуна немов серед безлюдної пустині і я подумаю що в світі все мана і на землі ніде нема святині. 4. Раптом вирости в мене і сплеснули крила і понесли мене вгору шляхом променистим вгору все вгору в ту країну простору де моя зірка зорить світлом рівним і чистим в ту країну де щастя і горе однаково милі в ту країну де усміх і сльози однаково ясні в ту країну де чола підводять похилі де не сльозами а співом ридають нещасні. 5. А що коли не стане в мене сили вогонь обпалить крила й я впаду неначе камінь що зірвався з кручі туди у темні води в глибину в холодну тишу і недовго буде тремтіти круг на площині води? 6. Мене знов обступала тісна щільна неволі рідної стіна і кожна думка там що народилась вільна враз блідла мов невільниця сумна. 7. Не раз було мені так прикро непривітно як у безлистім гаю під дощем мов у глухую ніч і жаско й неохвітно і серце знов заходилося плачем (З тв. Лесі Українки).

80. Прочитайте уважно текст. Про кого в ньому йде розповідь? Підготуйтеся до усного переказу: складіть план, запам'ятайте окремі висловлювання.

ДОЛЯ НАРОДУ...

На яких шляхах шукати тебе? Може, ти з славою козацькою похована у високих могилах, що стоять мовчазні по степах, може, порубана, посічена, опалена разом з повстанцями, які всю голоту піднімали на боротьбу за незалежність рідної землі; може, панамі давно запродаана і не вистачить усієї народної крові, щоб тебе одкупити?..

Багато думок не дають спокою Тарасові. Йому хочеться швидше все побачити, всю Україну, всі ті місця, про які співають у своїх думках кобзарі, про які скупю і врочисто розповідають літописи Величка, Самовидця.

Тарас Шевченко,
світлина 1860 року.

По дорозі на Україну в Москві він познайомився, як давно хотів, з професором Йосипом Максимовичем Бодяньським. Бодяньський дав Тарасові прочитати ще в рукописах, які готував до друку, літописи українських воєн, повстань. Сам Бодяньський знав історію України, мабуть, як ніхто на той час. Подорожував професор і в Чехії, і в Польщі, і в інших слов'янських землях, добре знав слов'янські мови, літературу. Тарас захопився оповіданнями вченого і шкодував, що мало пробув з ним...

Не тільки він, Тарас, звертався зараз до старої минувшини, але, мабуть, різне шукали в ній різні люди, і в них, у цих людях, треба було також розібратися, як і в усіх манівцях історії (О. Іваненко).

81. Напишіть твір «Великий українець Тарас Шевченко» за приблизно таким планом:

1. Хто такий Тарас Шевченко?
2. Скільки років було Тарасові, коли він залишився круглим сиротою?
3. Скільки років йому виповнилося, коли пан Енгельгардт забрав його з України?
4. Скільки разів Тарас Шевченко потім побував в Україні і як довго?
5. Чи в Петербурзькій академії мистецтв, де шість років Тарас Шевченко навчався, викладали українську мову, чи вивчали там історію України?
6. Чому Тарас Шевченко багато писав про козаків, про гайдамаків?
7. Чи каювся він, коли його засудили на десять років солдатської каторги в Оренбурзькій пустелі? Чому?
8. Чи відомий Тарас Шевченко в Україні, у світі?
9. За що ми шануємо Тараса Шевченка?

82. Текст запишіть під диктовку. Написане уважно звірте з надрукованим, помилки, якщо вони трапляться, виправте.

Поміж широкою синьою биндою Дніпра та юрбою зелених гір побігла з Канева триверстова дорога до Шевченкової могили. Інколи в'ється дорога понад самим Дніпром, і тоді зачудоване око далеко засягає по блакитнім просторі діда Славути, що своїми легенькими хвилями пеститься з білим пісочком протинного, полтавського берега. Інколи стрічається дніпрова сага, відділена від ріки косою. Коса вкрита невисокими кущами осокора. Кругле ясно-зелене листя його зазирає, мов у дзеркало, в тиху воду. Де-неде на кілках понад берегом висять неводи.

А по стрімких шпичастих горах вправоруч від дороги ліпляться біленькі хати сільця, понависали над кручами та провалами кучеряві садки. Як глянеш на гору, то здається, що ті хатки стояли колись на горі, та докучило їм стояти там, схотілось ближче глянути на дніпрові води, і вони, побігши згори вниз, з переляком зупини-

Пам'ятник Тарасу Шевченку в Каневі. Фото.

лись над самим стрімким місцем, боячись впасти, покачались вниз і впірнули в таємничі води Дніпра (М. Коцюбинський).

- 83. I.** Прочитайте уривок з роману чеського письменника Івана Ольбрахта (1882–1952) «Микола Шугай, розбійник», у якому йдеться про Закарпаття. Випишіть з тексту одне складне речення з сурядністю й підрядністю і одне складнопідрядне з кількома підрядними, накресліть схеми цих речень і поясніть вживання у них ком.

Коли автор цієї повісті знайомився в рідному краю Миколи Шугая з розповідями про нього, про того героя, що його кулі минали, який у багатих брав, а бідним давав і ніколи нікого не вбивав, хіба обороняючись або заради справедливої помсти, то, наслуховавшись стільки від поважних і вірогідних свідків, він, автор, далєбі, не мав жодного приводу не вірити, що Шугая від пострілів охороняла зелена гіллячка; махаючи нею, він відганяв жандармські кулі, як господар — бджіл у липні під час роїння.

Бо в тій країні лісів, поморщених горами, мов клаптик паперу, що його збираємось кинути до груби, ще й досі трапляються речі, з яких наївно насміхаємось лише тому, що їх у нас уже протягом століть немає. В тому краю, де гори на горах, а провалля в проваллях, де в сутінках пралісів, наповнених запахом тліні, народжуються джерела і вмирають старезні клени, й досі трапляються зачаровані місця, звідкіля ще ніколи не вибрались ні олень, ні ведмідь, ні людина. Пасма ранкових туманів, що пнуться понад силу по верхів'ях смерек угору на полонини, — це процесія померлих, а хмари, що плывуть над видолінками, — це недобрі пси з роззявленими пащами, які осядуть за горою, щоб кого-небудь занастити. А внизу, у вузьких долинах рік, у селах, зелених від кукурудзяних полів і жовтих від цвіту соняшників, живуть вовкулаки; вони перекочуються у вечірньому присмерку через кладку, перекидаються у вовків, а на світанку знову з вовків у людей. Тут у місячні ночі молоді відьми, обернувши своїх сонних чоловіків у коней, гасають на них верхи. Тут чарівниць не треба шукати за тридев'ять земель у долинах, де гуляють вихори, бо лихих можна зустріти на пасовищах, де вони насипають сіль у три худоб'ячі сліди, щоб у корів відняти молоко, а добрих можеш відшукати коли завгодно і просити, щоб залишили працю біля терлиць, що на них тіпають коноплі, і йшли зашіптувати укус гадюки або купанням у відварі з п'яти зел зробили слабосилу дитину міцною.

(З чеської переклав С. Масляк)

II. Поясніть значення слів *вірогідний*, *далєбі*, *груба* (кинути до груби), *тлінь*, *полонина*, *вовкулака*, *гасати*, *за тридев'ять земель*, *терлиця*, *тіпати*, *відвар*.

III. Випишіть із тексту слова й вислови, типові для казок, і поясніть, з якою метою автор використав їх тут.

IV. Випишіть із тексту слова з подвоєними буквами.

V. Приготуйтеся до усного переказу тексту: складіть і запишіть план, запам'ятайте окремі речення, вислови, розповідь доповніть відомими вам місцевими повір'ями.

84. Прочитайте речення. Знайдіть у них фразеологізми й поясніть їхнє значення. Визначте синтаксичні центри й обґрунтуйте вживання ком у цих реченнях.

1. Поки чоловік у добрі та у щасті, так він дума, що вже йому і усе так буде, і не журиться ні об чім (*Г. Квітка-Основ'яненко*). 2. Товариство закликала мене до коша, бо я всі гирла, як свої п'ять пучок, знаю (*П. Куліш*). 3. Куди не поткнися, всюди він устряне і завжди його верх і затичка (*Панас Мирний*). 4. Лаяв себе часто Судислав за боягузтво, а коли треба було до діла, наче ненароком ховався за спину інших (*А. Хижняк*). 5. Потім раптово Юрко місяців зо два не показувався на очі, і їй стало неспокійно на душі (*М. Стельмах*).

85. Запишіть у дві колонки слова: 1) з подвоєнням букв, узятих у дужки; 2) без подвоєння їх.

Стрима(н)ий, змага(н)я, жада(н)ий, зміша(н)ий, трав'я(н)ий, навма(н)я, сю(р)еалізм, передміс(т)я, ошелеше(н)ий, сніда(н)я, гайдама(ч)ина, ста(к)ато, ку(т)я, змі(н)ий, освяче(н)ий, свяще(н)ик, рі(л)я, притама(н)ий, довгожда(н)ий, спасе́(н)ий, зра(н)я, огородже(н)ий, вогня(н)ий, вжива(н)ий, вогне́(н)ий, свяще́(н)ий, недоторка́(н)ий, силува(н)ий, сточе(н)ий, (с)авець, стара(н)ий, утепле(н)ий, дякува(н)ий, числє́(н)ий.

З других букв записаних слів прочитаєте закінчення вислову американського винахідника Чарльза Кеттерінга: *«Я цікавлюся майбутнім, тому що...»*.

§ 13.

Інші розділові знаки в складносурядних і складнопідрядних реченнях

1. Іноді, якщо друга частина вимовляється з різким піднесенням тону (виражає висновок, наслідок, раптовість), між частинами складносурядного й складнопідрядного речення ставлять тире.

Наприклад: 1. *Чужих два слова в пісні буде — і пісня вся тоді чужа!* (*Д. Павличко*). 2. *Хоча б над тобою було сто вчителів — вони будуть безсилі, якщо ти не можеш сам змусити себе до праці і сам вимагати її від себе* (*В. Сухомлинський*).

2. Між ускладненими або далекими за змістом частинами може ставитися крапка з комою. Але не ставиться крапка з комою безпосередньо між головним і підрядним реченнями.

Наприклад: 1. *Встала їй весна, чорну землю сонну розбудила, уквітчала її рясом, барвінком укрила; і на полі жайворонок, соловейко в гаї землю, убрану весною, вранці зустрічають* (Т. Шевченко). 2. *Я люблю їхати на поле тоді, як ниви зеленіють та хвилюються зеленими хвилями; коли обважнілі колоски черкаються об голову, об вуха; коли ниви поцяцьковані синіми волошками та червоними маківками* (І. Нечуй-Левицький).

86. Кома — обов'язковий розділовий знак. Вживання тире і крапки з комою між частинами складносурядного й складнопідрядного речень передусім залежить від того, яку інтонацію хоче передати автор. Вимовте вголос і порівняйте інтонацію того самого речення з різними розділовими знаками.

1. Шумить широкий лан пшениці, і їй ні краю ні кінця нема. 2. Шумить широкий лан пшениці — і їй ні краю ні кінця нема. 3. Шумить широкий лан пшениці; і їй ні краю ні кінця нема.

87*. Перепишіть, розставляючи тире або крапки з комами між частинами складних речень.

1. Не турбуйтеся! Зумійте бути вольними і будете вольні, забажайте бути братами і будете братами! Зумійте жити і будете живі (І. Франко). 2. Щоб жить я всі кайдани розірву (П. Тичина). 3. Дощ пройшов і Київ зеленіє (М. Рильський). 4. Річка широка та глибока, а вода синя та чиста і котиться вона, виблискуючи та шумуючи (Марко Вовчок). 5. Сонце світило стиха, без жару і любо було поглянути, як воно розливалось по зелених вітах, по сукуватих, мохнатих дубах і по молодій травіці (П. Куліш). 6. Розсуваєш чіпке гілля чагарників і перед тобою несподівано виблискує вода (М. Коцюбинський). 7. Куди б не йшли ми шляху не загубим... (М. Бажан).

88. 1. Прочитайте уважно текст. Перекажіть його. Переказ запишіть, вживаючи, де це потрібно, тире і крапку з комою між частинами складних речень.

Ще ж наче й не одцвітати садкам завтра чи позавтра, бо яблуні лише збираються випустити цвіт на волю, а проте на землі вже біліє опалими пелюстками... Ось ти сам нахилився — і з голови твоєї посялось два чи три кружливих крилечка.

Можна стежити, як смеркає небо, повітря, — й розквітлі дерева теж смеркають. Частку за часткою свого пелюсткового світла віддають вони похмурих посланцям ночі, проте не все, проте дещо залишають і собі. А тому, гаснучи, не зовсім пригасають, і пізнього вечора вони обачно так,

хворобливо світяться; а потім і вночі, коли вийдеш на них подивитися, вони вперто не примеркають, випромінюючи хоч і коротке, хоч і зжухле, та все ж таки світло; а далі вже, під ранок, вони, ніби омившись свіжістю, починають теж розвиднятися разом із досвітком, і недавно прижухле їхнє світло займається невбитою внутрішньою снагою. І хоч як прагла погасити їх ніч, хоч як силкувалася вбити їхню чисту душу — але не вбила; й ось тепер, при сонці, всі вони раптом вибухнули ясним цвітінням, і воно таке яскраве, що затьмарює й цей день.

І. Ілько. Сади цвітуть.

Потім ідеш чи ідеш — і скрізь помічаєш лише розквітлі дерева. Ось велика й стара черемха за плотом обібралась кетягами, наче на старості не могла додуматися до чогось хитрішого. Ось чорна груша — вона врівень із осоками та акаціями — завирувала, запінилася цвітом, і він рясним водоспадом скочується по її кістлявому стані аж донизу (Є. Гуцало).

II. Які слова вживає автор, щоб розкрити красу розквітлих дерев?

III. Ви спостерігали дерева в цвіту? Опишіть це чудове природне явище бодай кількома реченнями.

89. I. Прочитайте уривок з роману французького письменника Антуана де Сент-Екзюпері (1900–1944) «Планета людей». Яка його основна думка? Випишіть складні речення, між частинами яких поставлено тире. Обґрунтуйте вживання цих тире.

Згодом ти розповів нам, як усе це сталося. Дві доби крутила віхола, чилійські схили Андів позамітало п'ятиметровим шаром снігу. Нічого не було видно — і пілоти американської лінії повернули назад. А ти все-таки вилетів... Ти досяг шести з половиною тисяч — і взяв курс на Аргентину.

— Я втратив висоту і навіть не зразу збагнув, що й як, — розповів ти. — Зненацька машина шугнула вниз, я несамохіть випустив штурвал і вчепився в сидіння, щоб мене не викинуло з кабіни. Трусило так, що паси вп'ялись мені в рамена і трохи не лопнули. А тут ще шиби заліпило снігом, прилади вже не показували горизонту, і я покотився з шести тисяч метрів

до трьох із половиною... Потім сів — і перекинувся. Викараскався з-під машини, але буря звалила мене з ніг. Підвівся — знову звалило...

Як той боксер, що переміг, але й сам геть побитий, ти заново пережив свою надзвичайну пригоду. Ти розповідав потроху, уривками, і тобі легшало. А мені бачилось — ось ти ідеш у лютий сорокаградусний мороз, дерешся перевалами на висоті чотирьох з половиною тисяч метрів, ти не маєш ні льодоруба, ні мотуза, ні харчу, ти проповзаєш над урвищами, обдираючи до крові ступні, коліна, долоні. Потроху ти втрачаєш кров, і силу, і тям, а все ж лізеш уперед, завзятий, як мураха; повертаєш, наткнувшись на не оборну перешкоду або зіп'явшись на стромовину, що за нею зяє провалля, падаєш, і знову зводишся, і не даєш собі бодай короткого спочинку — бо як ляжеш у снігову постіль, то вже не встанеш...

— У снігу втрачаєш усяке відчуття самозахисту. Ідеш два, три, чотири дні — і вже тільки й хочеться, що спати. Я хотів спати. Та я казав собі: як дружина вірить, що я живий, то вірить, що я йду. І товариші вірять, що я йду. Всі вони вірять у мене. Поганець я буду, коли спинюся!

(З французької переклав А. Перепадя)

II. Поясніть значення слів *несамохіть*, *штурвал*, *рамена*, *викараскатися*, *перевал*, *т'яма*, *стромовина*, *бодай*.

III. Випишіть із тексту складні слова, що позначають числівники, і поясніть, як вони утворилися.

IV. Приготуйтеся до вільного (з домислом) усного переказу тексту.

90. Прочитайте речення. Знайдіть у них фразеологізми й поясніть їхнє значення. Обґрунтуйте вживання тих чи інших розділових знаків між частинами цих складних речень.

1. Найменший шелест або стук — і моє серце падає і завмирає (*М. Коцюбинський*). 2. Коли він вибіг насеред двору — панича уже і слід простиг (*Панас Мирний*). 3. Пріська, хитаючись, підвелася, та як припала до кухля — неначе її уста до нього прикипіли, та поки всього не випила — не пустилася (*Панас Мирний*). 4. Ні, козаче, викинь із голови, щоб відсіля втекти. Мовчи та диш; а то щоб і тебе на локшину не покришили (*Г. Квітка-Основ'яненко*).

91*. Перепишіть текст, записуючи цифри словами.

Площа України дорівнює 603,7 тисячі квадратних кілометрів. Її територія простягається із заходу на схід на 1 316 кілометрів, з півночі на південь — на 893 кілометри. На півдні Україна омивається Чорним морем, площа якого досягає 422 тисяч квадратних кілометрів, глибина — до 2 210 метрів, та Азовським морем, що має площу близько 40 тисяч квадратних кілометрів та глибину від 8 до 15 метрів.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ ПОВТОРЕННЯ

1. Яке речення називаємо складним?
2. Які є види складних речень?
3. Які вимоги ставляться до побудови складних речень?
4. Чи завжди між двома частинами складного речення ставиться кома?
5. Коли між двома сполучниками в складному реченні кому не ставимо?

92. Прочитайте текст. Випишіть з нього всі складні речення. Чи стоять коми між частинами складних речень?

Були вже заморозки. Святополк стояв між двома озерами і всю ніч бенкетував з дружиною своєю. Ярослав же зранку підняв свою дружину і на світанні перебрався через Дніпро. Висадилися на берег, відштовхнули човни від берега, і пішли на ворога, і зіткнулися в битві. Була січа зла, і не могли через озеро допомогти печеніги Святополкові. Новгородці притисли Святополка з дружиною до озера, а ті відступили на кригу, і тріснула під ними крига, обламалася, і став бити їх Ярослав. Побачивши це, Святополк кинувся тікати і побіг у Польщу. А Ярослав переміг і сів у Києві на престолі батьківському і дідівському. І було тоді Ярославові двадцять вісім років.

(«Повість минулих літ», переклад В. Близнеця)

- 93*. Перепишіть, розставляючи коми між частинами складних речень та однорідними членами й виділяючи комами з обох боків відокремлені члени та внесення. Про кого йдеться в тексті? Що то за хлопець?

Гомін стоїть у таборі жарти з веселим реготом розлягаються по долині безжурний настрій обгорнув веселе товариство.

А онде осторонь на важницю¹ схилившись лежить самотньо поміж возами парубок на соплку виграває... Тиха та ревна мелодія викликає перед нього образ милої дівчиноньки... Що то вона робить тепер чи дума про нього? Ой певно сумує за молодим козаком певно припадає до його сліду... Десь вона вже потоптала

К. Трутовський.

Чумаки в дорозі (коло криниці). 1892 р.

¹ Важниця — підставка для підважування воза під час змащування коліс.

черевички на дорогу вибігаючи виплакала карі очі чумаченька дожидаючи... А може... може закохав він дівчиноньку людям — не собі може її присилувано і подала вона рушники другому гірко плачучись на свою недолю... Все може бути. І журно так важенько так робиться чумакові на серці — і дума він невеселую думу... (М. Коцюбинський).

94. Запишіть текст під диктовку. Написане звірте з надрукованим. Помилки, якщо трапляться, виправте і з'ясуйте їхню причину.

В. Герчук. Барвінок цвіте. 2001 р.

На кожному крилі городу росли куці барвінку. Здавалось, що він і зимою зеленіє, бо коли танули сніги, то на світ пробивалось його цупке, зелене листя, не змучене холодом, не скалічене морозом. А коли повітря ставало по-материнськи м'яким та лагідним, то барвінок зацвітав, зацвітав так, наче небо бризнуло на землю живою своєю блакиттю, зацвітав так, немов дитячі очі землі дивились на тебе довірливо. Баба гнівалась, коли зривали барвінковий цвіт. Вона взагалі ніколи не могла примиритися з тим, що квітку зривають. Хоч би яка ця квітка була — чи чорнобривці, чи ружі, чи звичайнісінькі калачики, чи настурції, чи лісові дзвоники, чи ромен. Тим більше її гнівало, коли хтось необережно збивав на городі картопляний цвіт, коли хтось зривав цибулю із стрілкою, яка згодом могла б дати насіння, коли хтось виривав усю стеблину кропу, замість нащипати дрібного листя...

Навіть на Спаса, коли, здається, з квітами просинаєшся, з квітами сідаєш за стіл, з квітами їси яблука та груші, з квітами свіжовипечений хліб вмочаєш у мед і несеш до рота, — навіть на Спаса Килина не могла відцуратись од свого святого ставлення до цвіту (Є. Гуцало).

95. Прочитайте речення. Знайдіть у них фразеологізми й поясніть їхнє значення. Обґрунтуйте вживання ком у них.

1. Той мурує, той руйнує, той неситим оком за край світа зазирає (Т. Шевченко). 2. Панські очі завидющі, а руки загребущі (Б. Грінченко). 3. Пам'ять коротка у ворогів, грають з вогнем (І. Цюпа). 4. На якусь хвилину всі скам'яніли, і тільки очі, сповнені жаху, прикипіли до вікон (А. Шиян). 5. У Дарки щоби спалахнули й очі заграли (Леся Українка).

II. Поставте собі оцінку

Підготуйте аркуш для відповідей (див. вправу 29). Цифрові відповіді на поставлені нижче запитання записуйте проти відповідних номерів. Наприкінці підручника вміщено таблиці з відповідями, за ними перевірте себе. Скільки буде правильних відповідей, таку й оцінку собі поставте.

001. Закінчіть вислів: *Пряма мова береться з обох боків у лапки разом із...*

1) крапкою; 2) комою; 3) трьома крапками; 4) знаком питання; 5) знаком оклику.

002. Закінчіть вислів: *Якщо слова автора стоять після прямої мови, то перед ними може ставитися...*

1) лише тире; 2) кома й тире; 3) крапка й тире; 4) знак питання або оклику й тире; 5) три крапки й тире.

003. Закінчіть вислів: *Коли замінюють пряму мову на непряму, у непрямій мові відповідно змінюють...*

1) особу займенників; 2) час дієслів; 3) особу дієслів; 4) відмінки іменників; 5) кличний відмінок.

004. Закінчіть вислів: *У кінці речення **Петро спитав мене, котра година ставимо...***

1) крапку; 2) знак питання.

005. Закінчіть вислів: *Цитата у формі вірша в лапки...*

1) береться; 2) не береться.

006. Визначте кількість простих речень у поданому реченні.

Та знай, що тільки тут, де невгамовний труд землі насиченій родюче лоно раниць, доспіють ягоди і радощі постануть (М. Рильський).

007. Позначте за порядком цифрами види поданих складних речень: складно-носурядне — 1; складнопідрядне — 2; складне безсполучникове — 3.

1) Як сонце встало, світ ожив. 2) Сонце встало, і світ ожив. 3) Сонце встало — світ ожив.

008. Запишіть порядкові номери слів, враховуючи й службові, після яких слід поставити коми. Якщо кома в реченні не потрібна, ставте 0.

Тільки коники сюрчать та перепел іноді підпадьомкає (*В. Козаченко*).

009. Зробіть те саме, що й у завданні 008.

Цвіте й гуде земля і серце повне вщерть (*М. Рильський*).

010. Зробіть те саме, що й у завданні 008.

Вибіжать на луг малюки і гасатимуть по зеленій травичці.

011. Зробіть те саме, що й у завданні 008.

Хто чув як рано навесні земля пробуджується в сні або як в літнім місяці колишуть жито вітерці?

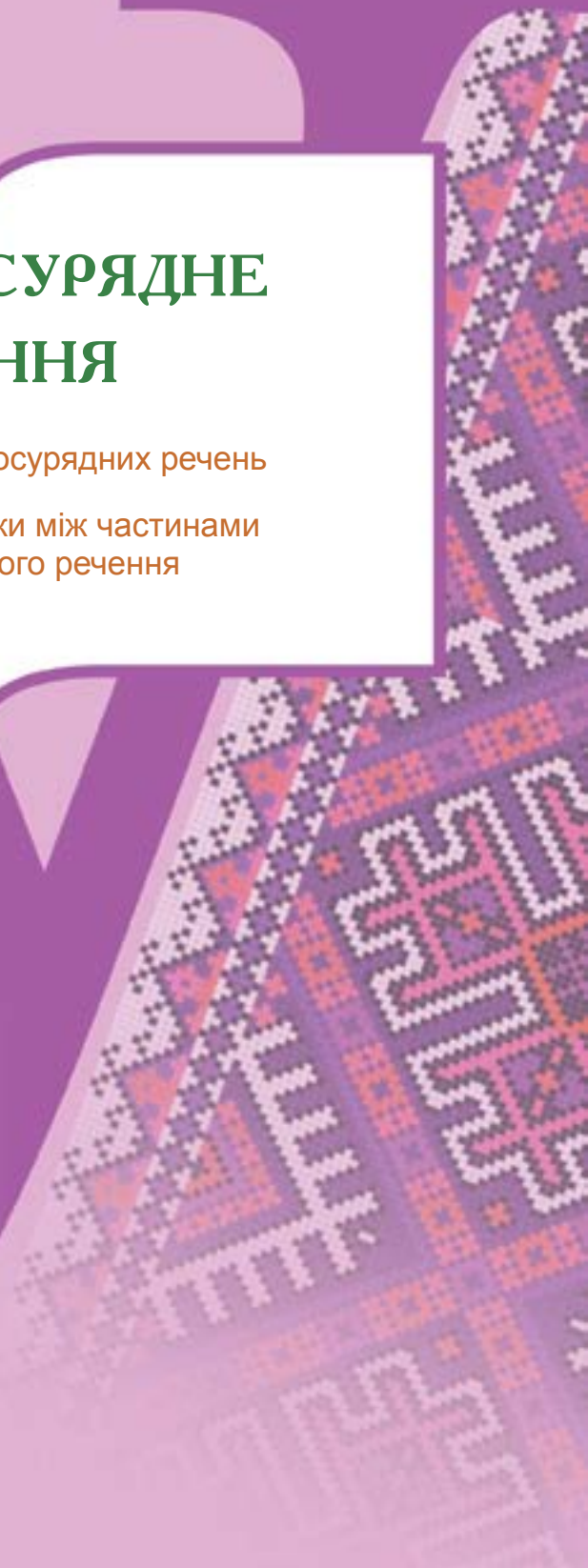
012. Зробіть те саме, що й у завданні 008.

Він знав що якщо сьогодні не зробить то завтра не встигне.

СКЛАДНОСУРЯДНЕ РЕЧЕННЯ

§14. Будова складносурядних речень

§15. Сміслові зв'язки між частинами
складносурядного речення

§ 14.

Будова складносурядних речень

96*. Випишіть тільки складні речення. Сполучники, що поєднують частини складного речення, підкресліть. До яких розрядів за значенням належать ці сполучники?

1. Піднялися крила сонних вітряків, і черешню білу вітер розбудив (М. Рильський). 2. Сонце хилилось уже на захід і кривавим блиском обливало сніжні полонини (І. Франко). 3. Внизу, на рівнині, вже відквітала весна, а в горах вона лише починалася (Олесь Гончар). 4. То вклониться їм зустрічна береза, схиливши коси-віти мало не до землі, то впаде в око вся обкидана снігом ялинка (А. Шиян).

Складне речення, частини якого синтаксично рівноправні і поєднані між собою сполучниками сурядності, називається складносурядним.

Для поєднання частин складносурядного речення використовуються такі сполучники сурядності:

а) єднальні *і, та (=і), також* (стоїть усередині другого простого речення), *і...і, ні...ні, не тільки... а й, як... так і, притому, причому*, наприклад: **Ні** повітря не ворухнеться, **ні** пташка не защебече (М. Коцюбинський);

б) протиставні *а, але, та (=але), проте, зате, однак*, наприклад: *Дерево стояло ще голе, однак на вітах його вже починалось пташине життя* (Д. Бедзик);

в) розділові *або, чи, або...або, чи...чи, то...то, чи то... чи то, не то... не то, хоч...хоч*, наприклад: **Не то** осінні води шуміли, збігаючи в Дунай, **не то** вітер бився в заламах провалля (М. Коцюбинський).

97. У наведених складносурядних реченнях підставляйте різні сполучники (подані в дужках). Як змінюються при цьому відтінки значення речень?

1. Сонце не гріє, і в хаті не тепло (*і—і, ні...ні, і також, причому й*). 2. День був холодний, та я не змерз (*а, але, проте, однак*). 3. Падав сирий туман, або мжичив дрібненький дощ (*або...або, то...то, чи...чи, чи то...чи то, не то...не то*).

98. З поданих парами простих речень утворіть складносурядні, використовуючи для цього найбільш відповідні сполучники сурядності. У складних реченнях не забудьте поставити коми.

1. Пісня в селі замовкла. У гаю ще витьохкував соловей. 2. Було ще досить рано. Спати нікому не хотілося. 3. Місяць ще не зійшов. Яскраво

світили зірки. 4. Я піду один. Ви почекайте мене тут. 5. Хтось ішов мені назустріч. Може, мені так здалося. 6. Пташка між гілками пурхне. Їжак зашурхотить торішнім сухим листям.

- 99.** Перепишіть. Групи простих речень, відділені косими рисками, об'єднайте в складносурядні речення. Між частинами складносурядних речень не забудьте поставити коми.

У травні небо над Дніпром стає незвичайно синім і глибоким. / Пропливають легкі хмарини над Києвом. І, побачивши їх, починаєш розуміти висоту неба. / Інколи налітає гроза. І тоді важкі блискавки падають на Дніпро. / Масно блищить бруцатка вулиць. І, кружляючи в повітрі, осипаються на асфальт тротуарів білі пелюстки каштанів. / Потім приходить сонце. І кожна з цих грозових крапель обертається на велику яскраву зірку (За В. Собком).

Весна у Києві. Фото.

- 100.** Порівняйте будову першого і другого речень у кожній парі. Чому в першому реченні є кома, а в другому — немає?

1. Прилинув вітер, і в тісній хатині він про весняну волю заспівав (Леся Українка). — Прилинув вітер і в тісній хатині про весняну волю заспівав.
2. Чайка летить, і кигиче вона за бурею (Б. Олійник). — Чайка летить і кигиче за бурею.

- 101.** Прості речення з однорідними присудками перетворіть на складносурядні за поданим зразком. Яка різниця між цими реченнями, зокрема й у вживанні коми?

1. Зійшло веселе сонце й розсіяло гнітючу темряву. — Зійшло веселе сонце, і гнітюча темрява розсіялася. 2. Прокинулися невтомні пташки і своїм радісним щебетом наповнили поля. 3. Повіяв легенький вітерець і сколихнув листя на деревах. 4. Проїхала вантажна машина і здійняла куряву на дорозі. 5. Я глянув крізь вікно на залитий сонцем сад і захотів щось робити в ньому.

- 102. І.** Прочитайте текст, намагаючись якнайвиразніше уявити описану картину. Перекажіть текст по-своєму, використовуючи складносурядні речення. Переказ запишіть.

Я лежу на возі. Навколо, спинами до мене, дід і батько з косарями. Мене везуть у царство трав, річок і таємничих озер...

Річка Десна. Фото

По дорозі косарі гомоніли про різне, злазили з воза перед калюжами й на гору, потім сідали, і я знов бачив навколо себе вгорі їх велетенські спини, а над спинами і косами, які вони тримали в руках, як воїни зброю, у високому темному небі світили мені зорі й молодик.

Пахне огірками, старим неретом¹ волока, хлібом, батьком і косарями, пахне болотом і травами, деś гукають, і зараз чую,

деркачі й перепілки. Чумацький віз тихо рипить піді мною, а в синім небі Чумацький Шлях показує дорогу. Дивлюсь я на моє небо і повертаю з возом і косарями праворуч і ліворуч, і зоряний всесвіт повертає разом з нами, і я непомітно лину в сон щасливий.

Прокидаюсь я на березі Десни під дубом. Сонце високо, косарі далеко, коси дзвенять, коні пасуться. Пахне в'ялою травою, квітами. А на Десні краса! Лози, висип, кручі, ліс — все блищить і сяє на сонці (О. Довженко).

II. Опишіть якусь свою поїздку, яка вам найбільше запам'яталася. Складносурядні речення підкресліть.

103. I. Прочитайте уривок з казки німецького письменника Ернста-Теодора-Амадея Гофмана (1776–1822) «Золотий горнець». Випишіть з тексту три складносурядні речення, підкресліть у них головні члени і сполучники, якими з'єднані між собою прості речення в складне.

Нарешті стара зупинилась і сказала:

— Ось ми й пришли.

Вона викопала яму, висипала туди вугілля, поставила триногу, а на неї казан. І все якось дивно розводила руками, а навколо все кружляв кіт. З його хвоста сипались іскри, утворюючи вогняне коло. Скоро вугілля загорілось, і блакитне полум'я з-під триноги вибухнуло вгору. Вероніка скинула плаща й серпанок і сіла навпочіпки біля старої, а та схопила її руки й міцно стиснула, втупившись у дівчину палаючими очима. Тепер ті дивовижні речі, які стара дістала з кошика й кинула в казан, — чи то квіти, чи метал, чи зілля, чи що живе, годі було розпізнати, — почали кипіти й шумувати. Стара облишила Вероніку, схопила ополоника й заходилася мішати

¹Н е р е т — риболовна сітка.

в казані, а тим часом Вероніці наказала пильно дивитися в казан і всі свої думки скерувати на Анзельма. Тоді знову кинула в казан якогось блискучого металу, пасмечко волосся, що його Вероніка вирізала собі на тім'ї, і невеличкого персня, якого дівчина довго носила. Водночас стара моторошним голосом вигукувала щось незрозуміле, а кіт, безперестанку кружляючи, жахливо нявчав і вищав.

Вероніка, смертельно налякана, мусила сидіти біля казана, аж доки дійшли кінця... Стара перестала мішати в казані, чад розвіювався, і ось уже тільки маленький спиртовий вогник лишився блимати на дні казана. Тоді стара вигукнула:

— Вероніко, дитино моя кохана! Глянь на дно! Що ти там бачиш?.. Що ти там бачиш?.. — Але Вероніка не могла відповісти, хоч їй і здавалося, що там кружляють невиразні постаті. Та ось вони почали виступати ясніше, аж раптом з глибини казана з'явився Анзельм, приязно усміхаючись і подаючи їй руку. Вероніка голосно скрикнула:

— Ах, Анзельм, Анзельм!

«Золотий горнець».
Ілюстрація Л. Киркач

(З німецької переклав С. Сакидон)

II. Поясніть значення слів *тринога, казан, серпанок, навпочіпки, зілля, ополоник, пасмечко, тім'я, чад*.

III. Які названі в уривку речі надають таємничості всій змальованій тут картині? Випишіть їхні назви.

IV. Випишіть із тексту слова з подвоєними буквами та апострофом і поясніть їхній правопис.

V. Підготуйтеся до усного переказу тексту: складіть план подій, запам'ятайте найважливіші вислови.

104. Прочитайте речення. Знайдіть у них фразеологізми й поясніть їхнє значення. Визначте підмети й присудки в реченнях і з'ясуйте, з яких частин ці речення складаються.

1. Пісня та йому прошила серце райдужно-солодкою стрілою, і поніс її хлопчина в люди (*М. Рильський*). 2. Білим сніговим килимом вкрита земля,

- і блиск цей ріже очі (А. Хижняк). 3. Сонце міцно припікало, а блиск його проміння аж за очі хапав, і все від нього сяяло, блискотіло (Н. Кобринська).
4. Мурашки бігали по спині, але цікавість перемогла страх (В. Гжицький).
5. В тебе розум добрий, та язик дуже довгий (І. Нечуй-Левицький).

105*. Перепишіть віршем, вставляючи пропущені коми. Написане звірте з відповіддю.

Ой, знуцались з мого слова в рідне кидали каміння а воно живуче знова одягалось в проміння окрилялось в дивні згуки і будило знай орлицю — нашу матір — зняти руки до синів своїх оспалих що калічаться з несили, — щоб своїх хоч діток малих рабським духом не труїли... (М. Старицький).

§ 15.

Смислові зв'язки між частинами складносурядного речення

106. Чи є якась залежність між повідомленнями, що містяться в першій і другій частинах складносурядного речення? Чи завжди можна переставляти місцями ці частини?

1. Небо синіє, і зеленіють тополі. 2. Пішов дощ, і все ожило. 3. Вітер повіяв, але духота не зменшилася. 4. Або буде погода, або почнеться сльота.

Між частинами складносурядного речення можуть бути різні смислові зв'язки.

1. У складносурядних реченнях з єднальними сполучниками може передаватися:

а) одночасність подій, наприклад: *А літо йде — полями і галями, і вітер віє, і цвіте блакить* (А. Малишко);

б) послідовність подій, наприклад: *Пройшла гроза, і ніч промчала, і знову день шумить кругом* (В. Сосюра);

в) причиново-наслідкова залежність між подіями, наприклад: *Тебе нема, і дні — як ночі, і сад хитається в журбі* (В. Сосюра).

2. У складносурядних реченнях з протиставними сполучниками:

а) явища можуть протиставлятися, наприклад: *Вітру на морі не було, проте клекотав сильний прибій* (М. Трублаїні);

б) явища можуть зіставлятися: *І потечуть веселі ріки, а озера кругом галями поростуть, веселим птаством оживуть* (Т. Шевченко).

3. У складносурядних реченнях з розділовими сполучниками може вказуватися:

а) на чергування явищ, наприклад: *То вітрець дихне, то коник в житті засюрчить...* (Л. Глібов);

б) на взаємовиключення явищ, наприклад: *Або не сокіл я, або спалила мені неволя крила* (Леся Українка).

107. Прості речення об'єднайте в складносурядні. Визначте сміслові зв'язки між їхніми частинами.

1. Небо заволкли низькі сірі хмари. Пішов дощ. 2. Зайшло сонце. Відразу потягнуло холодом. 3. Пташки не співають на деревах. Коники не сюрчать у траві. 4. Увечері було ще досить тепло. Вночі взявся заморозок. 5. Сіявся дрібний дощик. Падав мокрий сніг. 6. Погода зовсім зіпсувалася. Горобці, здається, не звертали на це уваги.

108*. Перепишіть афоризми. Підкресліть у них синтаксичні центри. Між частинами складносурядних речень поставте коми.

1. Усе прекрасне на землі — від сонця і все добре — від людини (М. Пришвін). 2. Краса має силу і мимоволі вносить спокій у серця (М. Сервантес). 3. Неможливо завжди бути героєм але завжди можна залишатися людиною (Й.-В. Гете). 4. Основний елемент реальності — праця і найповніша ознака реальності — діяльність (М. Чернишевський). 5. Припинення діяльності завжди веде за собою кваліть а за квалістю приходиться стареча неміч (Апулей).

- 109.** Прочитайте речення. Знайдіть у них фразеологізми й поясніть їхнє значення. З'ясуйте, з яких частин складаються речення і які смислові зв'язки є між цими частинами.

1. Стіни в школі ходили ходором, а парти в сусідній хаті у дикому сполоху знімалися з місця (*М. Коцюбинський*). 2. Школа була ще зачинена, і дзвоник не дзвонив, а дітвора, проте, купчилася коло нього, роєм роїлася (*Дніпрова Чайка*). 3. Він здебільшого мовчав, але від його швидкого, уважного ока не ховалося ніщо (*Ю. Смолич*). 4. У тебе щоразу сміх та глум на умі, а в нього праця — і за те я його люблю (*М. Кропивницький*). 5. Старі козаки стояли нерухомо, і сльози закипали їм на старечих очах (*О. Довженко*).

- 110*.** Перепишіть, вставте пропущені коми й чотири тире. Написане звірте з відповіддю.

Де котиться між голубих лугів хмарина ніжна з білими плечима я продаю сонця оранжеві туті з тривожними музичними очима.

Ось сонце віри чисте і просте ось сонце міри з віжками на храпах ось сонце смутку звідки проросте жорстока мудрість в золотих накрапах.

І переливно блискотять сонця протуберанцями сторч головою. Беріть сонця кладіть мені серця як мідяки з осугою-турбою (*І. Драч*).

- 111. І.** Перш ніж написати виступ, доповідь, реферат, будь-який твір, завше обдумують основні його положення: навіщо про це треба говорити; що слід повідомити, розглянути, запропонувати; який висновок з цього випливає. Ці міркування спочатку викладають тезисно, тобто окремими розрізненими реченнями, які потім розгортають, аргументують, логічно вмотивовують, удосконалюють. Розгляньте, який приблизно вигляд повинні мати тези.

ТЕЗИ

до статті «Проблема обов'язку в п'єсі І. Котляревського
«Наталка Полтавка»

1. Людина перед людиною має якісь обов'язки: родинні, дружні, ділові, громадські, загальнолюдські.
2. Наталка родинним обов'язком пов'язана з матір'ю, почуттям і даним словом — з Петром.
3. Терпилиха має обов'язок перед дочкою — влаштувати її життя.
4. Петро відчуває свій обов'язок перед Наталчиною сім'єю (батьки Наталки виховували його) і любить Наталку. Щастя коханої для нього важливіше за власне щастя.
5. Сам обов'язок не може розв'язати всіх суперечностей життя. Крім почуття обов'язку, потрібна ще й доброта: Петро віддає Наталці зароблені гроші; возний звільняє Наталку від даної нею згоди.
6. Почуття обов'язку не повинно паралізувати волю людини: Наталка вибирає таки Петра, з яким пов'язана більше, ніж із возним.
7. У житті мають панувати обов'язок і доброта, тільки тоді буде згода й щастя між людьми.

«Наталка Полтавка».

Львівський Національний Академічний театр опери та балету.

II. Складіть і ви тези на тему «Вибір професії», доповнюючи приблизні початки поданих речень.

1. У світі є багато різних професій. Можна працювати...
2. Мій тато працює на... Він... Йому...
3. Мама ніколи не має часу. Вона...
4. Мені б хотілося бути..., бо...
5. Але, мабуть, я оберу професію...

- 112.** Прочитайте уривок (дія відбувається одразу після війни) і визначте, яка його основна думка.

Олександра Панасівна погукала дітей, і Володимир здригнувся. Голос був різкий, трохи гортанний, і називав він одне, друге й п'яте ймення. Володимир мимохіть підійшов до вікна і побачив у срібних сутінках високу й худу постать — до неї збігалися звідусіль діти: одне, друге, п'яте. Оточили матір і закричали, замахали руками. Олександра Панасівна обійняла за плечі старших і повела їх до хати, решта посунула за нею...

Дивився на той дім, так густо заселений дітьми, були в ньому відчинені вікна, і в них мигали дитячі голівки і вилітали раз по раз високі, дзвінкі голоси.

Не витримав свого затворництва, вийняв з речового мішка кілька банок тушковини, загорнув у газету й вийшов надвір. Зустрів його тут тихий легіт, заворушив каштановим листям, і впав під ноги недозрілий каштан...

Володимир переступив поріг і спинився. У кімнаті довкола стола сиділо п'ятеро дітей і височіла серед них висока й неймовірно худа постать.

— Вибачте, — сказав він. — Я оце побачив ваших дітей... — Він знітився й замовк. — Вибачте, — сказав він ще раз і поклав на шафку свій пакунок. — Це маленький гостинець дітям... (Вал. Шевчук).

- 113.** Ще раз прочитайте текст із попередньої вправи. Напишіть твір-роздум на тему «Доброчинність» за планом:

1. Як люди повинні ставитися одне до одного?
2. Що означає зробити добро комусь?
3. Які приклади зробленого добра людиною людині ви знаєте (з життя, з книжок)?
4. Навіщо люди мають бути уважними, доброзичливими одне до одного?
5. Який висновок я роблю для себе?

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ ПОВТОРЕННЯ

1. Яке речення називається складносурядним і якими сполучниками поєднуються його частини?
2. Чим відрізняється складносурядне речення від простого з однорідними присудками?
3. Які бувають смислові зв'язки між частинами складносурядного речення?
4. Коли між двома частинами складносурядного речення кома не ставиться?
5. Коли між частинами складносурядного речення ставиться тире або крапка з комою?

114. Речення перепишіть, головні члени підкресліть і поставте, де треба, коми між простими реченнями. Слова, після яких поставили коми, випишіть.

1. Вдалині хиталися дерева і синів задуманий прибій (В. Сосюра). 2. Розв'язався сніг і стебла розсипалися. 3. Знявся вихор і пилюка на дорозі стала стовпом. 4. Я розмотав вудку і почав ловити красноперів (О. Копиленко). 5. І літо минуло і осінь приспіла (Л. Глібов). 6. Вже листопад підкрався з-за дубів і гай знімає золоту перуку (Л. Костенко). 7. Почувся скрип і двері відчинилися. 8. Тебе нема і дні — як ночі (В. Сосюра). 9. Сонце обливало землю рожевим світлом і ніжно цілувало тисячами своїх гарячих іскорок (Панас Мирний). 10. Почулося лопотіння крил і тієї миті пролунав постріл. 11. Реве Дніпро й лани широкополі медами пахнуть (А. Малишко).

З останніх букв виписаних слів прочитаєте слово з вислову Шота Руставелі: «Що віддав ти — залишилося твоїм, що сховав — навік...».

115. І. Прочитайте уривок з давньогрецького міфу про Геракла, переказаного К. Гловацькою. Випишіть із тексту п'ять складносурядних речень і визначте смыслові зв'язки між їхніми частинами.

Серед гір сонячної Аркадії є одна, що дістала назву від імені юнака Еріманта, Аполлонового сина. Веселий, пустотливий, він колись випадково підгледів, як у гірській річці купалася найвродливіша з богинь — сама Афродіта.

Прекрасна богиня розгнівалася і покарала зухвальця жорстокою карою — навіки його осліпила, щоб більше не міг ні на кого дивитись. Відтоді ця гора і стала зватися Ерімант.

На її схилах, порослих густим лісом, водилося багато всякої звірини, а в ущелинах і печерах жили кентаври — дике плем'я напівлюдей-напівконеї.

Саме тоді, коли Геракл ганявся по горах за золоторогою ланню, у лісових хащах гори Ерімант оселився величезний вепр, якого стали боятися навіть кентаври. Той вепр прикро їм докучав, але найбільше шкоди завдавав він селянам: знищував їхні посіви, роздирав свійських тварин, а часом навіть людей.

Ерімантський вепр.
Амфора. VI ст. до н.е.

Весь край нарікав на вепра, але вийти на нього не зважувався жодний сміливець. Зачувши люте рохкання чи тільки вгледівши свіжий вепровий слід на землі, люди кидали все і ховалися по своїх домівках.

Дійшли чутки про вепра-людожера і до царя Еврісфея. Байдужий до всього, він не зважав на ті скарги, та раптом йому ввійлася думка — чи не з допомогою лихопомної Гери? — послати на вепра Геракла. Втішно було цареві уявляти, як тепер його родич неодмінно загине. Його або розтопчуть кентаври, або — а це вже напевне — на шматки роздере лютий вепр.

— Де Геракл? — заволав Еврісфей. — Хай Копрей перекаже йому мою волю — спіймати ерімантського вепра і принести сюди живого. І то негайно, негайно!

Геракл ще не відпочив після гонитви за золоторогою ланню, а вже оповісник Копрей став у нього на порозі й урочисто виголосив царську волю.

Спохмурнів герой, та що мав робити? І наступного ж ранку він подався до гори Ерімант.

II. Поясніть значення слів *зухвалець, лань, вепр, ввійтися, лихопомний, оповісник*.

III. Знайдіть у тексті речення зі вставленими словами.

IV. З'ясуйте, які деталі надають розповіді казкового характеру.

V. З тексту зробіть висновок, які стосунки були між царем Еврісфеем і Гераклом. Що ви можете сказати про царя Еврісфея?

VI. Приготуйтеся до усного переказу тексту: складіть його план, запам'ятайте окремі вислови.

116. Запишіть текст під диктовку. Написане уважно звірте з надрукованим. виправте помилки, якщо вони трапляться, та з'ясуйте їхню причину.

Прикмети були погані... Ще сонце не зайшло, а вже крамниці почали зачинятись. Скрізь рипіли залізні засуви, бряжчали колодки¹ й ключі, стукали двері, заслоняючи чорні отвори, і вмить сірі старезні мури ринку викинули з себе людей. Майдан за хвилину ожив, залюднився... Торгівці охали, стогнали та, вгинаючись під важкими кошиками, поспішали додому. Чорні купки похилених схвильованих людей розтікались з базару по тісних вуличках, і на площі зробилось так пусто і тихо, наче весь вереск життя обернувся раптом у сірий камінь.

Наближався вечір. Сонце росло, палало і тихо спускалось додолу. Червоний туман уставав на заході, і немов криваві примари насувались звідти

¹Колодки — висячі замки.

на місто. Спочатку несміливо, поодинокі, а далі цілими лавами. Безгучною процесією пройшли вони поміж спустілими мурами, лишаючи на камені гарячі червоні сліди та одбиваючи у шибках вікон свої криваві обличчя. Старезні мури тремтіли з жаху усіма зморшками стін, і тільки червоні маки, що росли вгорі по карнизах, вітали гостей сміхом. А коли сонце сіло і прийшла ніч, як чорна дума землі, червоні гості цезли, й містечко зовсім завмерло... (М. Коцюбинський).

III. Поставте собі оцінку

Підготуйте аркуш для відповідей (див. вправу 29). Цифрові відповіді на поставлені нижче запитання записуйте проти відповідних номерів. Наприкінці підручника вміщено таблиці з відповідями, за ними перевірте себе. Скільки буде правильних відповідей, таку й оцінку собі поставте.

001. Які дві ознаки характеризують складносурядне речення?

1) частини нерівноправні; 2) частини рівноправні; 3) частини, з'єднані сполучником сурядності; 4) з'єднані сполучником підрядності; 5) з'єднані без сполучника.

002. Запишіть номери сполучників сурядності.

1) або; 2) щоб; 3) та; 4) аби; 5) проте.

003. Запишіть номери складносурядних речень.

1) Місяць світить, та не гріє. 2) Горобці цвірінчать, та ворони каркають. 3) Хоч і вересень, та ще тепло. 4) Дзвінок продзвенів, і урок почався. 5) Спішімо, щоб не запізнитися.

004. Позначте, який зв'язок між частинами складносурядного речення *Пройшов дощ, і все ожило*.

1) одночасність; 2) протиставлення; 3) причиново-наслідковий; 4) чергування явищ; 5) взаємовиключення.

005. Позначте номери сполучників, якими передаємо чергування явищ.

1) не тільки... а й; 2) то... то; 3) і... і; 4) зате; 5) однак.

006. Які сполучники позначають одночасність подій?

1) єднальні; 2) протиставні; 3) розділові.

007. Позначте групу сполучників, яку пропущено в правилі: *Кома між двома частинами складного речення не ставиться, якщо вони з'єднані одиничним сполучником... і мають щось спільне*.

1) але, або, та, і; 2) однак, також, чи, та; 3) і, та (= але), або, чи; 4) і, та (= і), або, причому; 5) і, та (= і), або, чи.

008. Запишіть порядкові номери слів, враховуючи й службові, після яких слід поставити коми. Якщо кома в реченні не потрібна, ставте 0.

Коли-не-коли приходить брат або сестра загляне.

009. Зробіть те саме, що й у завданні 008.

Сичі в гаю перекликались та ясен раз у раз скрипів (*Т. Шевченко*).

010. Зробіть те саме, що й у завданні 008.

Прийде весна і сад цвістиме.

011. Зробіть те саме, що й у завданні 008.

Тут затишок і повітря чисте і люди привітні.

012. Зробіть те саме, що й у завданні 008.

На шлях я вийшла ранньою весною і тихий спів несмілий заспівала (*Леся Українка*).

СКЛАДНОПІРЯДНЕ РЕЧЕННЯ

- §16. Поняття про складнопірядне речення
- §17. Будова складнопірядних речень
- §18. Види пірядних речень
- §19. Складнопірядні речення з пірядними підметовими й додатковими
- §20. Складнопірядні речення з пірядними присудковими й означальними
- §21. Складнопірядні речення з пірядними способу дії, міри й ступеня
- §22. Складнопірядні речення з пірядними місця
- §23. Складнопірядні речення з пірядними часу й умови
- §24. Складнопірядні речення з пірядними причини й мети
- §25. Складнопірядні речення з пірядними допустовими
- §26. Складнопірядні речення з пірядними наслідковими й супровідними
- §27. Складнопірядні речення з кількома пірядними
- §28. Складні речення із сурядністю й пірядністю

§ 16.

Поняття про складнопідрядне речення

117. Порівняйте складносурядне і складнопідрядне речення. Чим вони різняться? Чи в усіх випадках між їхніми частинами можна поставити крапку?

1. Сонце пригріло у вікно, і в кімнаті стало тепліше. 2. Коли сонце пригріло у вікно, в кімнаті стало тепліше. 3. У кімнаті стало тепліше, бо сонце пригріло у вікно.

Складне речення, частини якого синтаксично нерівноправні та з'єднані сполучником підрядності або сполучним словом, називається складнопідрядним.

У складнопідрядному реченні одне речення обов'язково головне, друге — залежне, підрядне. Від головного речення ставимо питання, підрядне — відповідає на поставлене питання. Питання ставимо такі самі, як і до членів простого речення.

Наприклад: 1. *Ми нові гаї посадим, (з якою метою?) щоб земля була весела (М. Рильський).* 2. *Пахнуть хлібом слова, (які слова?) що мене їх навчила мати (Д. Павличко).* 3. *І я відчуваю, (що?) як доля великого світу на наші рамена ляга (Б. Олійник).*

У складнопідрядному реченні головне стоїть переважно на першому місці, підрядне — на другому; але в деяких випадках підрядне може стояти перед головним або всередині нього.

Наприклад: 1. *Люблю людей землі моєї, (чому?) бо й я землі моєї син! (В. Сосюра).* 2. *(хто?) У кого мозолів на руках не було, той не підніме з долівки шматочок хліба (В. Кучер).* 3. *Усе, (що?) що йти нам заважає, зумій відкинути в собі (В. Сосюра).*

118. Дослідіть, яке речення в складнопідрядному передає основну інформацію: головне, підрядне чи обидва разом?

1. Дехто думає, що земля, на відміну від машин, не зношується. Це помилкове твердження (І. Цюпа). 2. Щастя — од серця, а не од мислі, якою б мудрою вона не була (Ю. Мартич). 3. Мати тоді сита, коли діти не голодні (К. Гордієнко).

119. Перепишіть афоризми. Підрядні речення в них підкресліть.

1. Яка чудова людина, якщо це людина справжня! (Менандр). 2. Коли робиш добро, сам відчуваєш якесь радісне задоволення й законну гордість людини з чистим сумлінням (М. Монтень). 3. Найкращі душевні порухи нічого не варті, якщо вони не приводять до добрих справ (Ж. Жубер). 4. Там, де низька моральність, нема великої людини (Р. Роллан). 5. Хто сам не любить

нікого, того, здається мені, теж ніхто не любить (*Демокрит*). 6. Найщасливіша та людина, яка дає щастя найбільшій кількості людей (*Д. Дідро*). 7. Коли егоїстичне щастя є єдиною метою життя, життя дуже скоро залишається без мети (*Р. Роллан*).

120. Спробуйте змінити місце підрядного речення. Чи завжди це можна зробити? Чи змінюється від того зміст висловлювання?

1. Хто правду лама, з тим ти сміло борись (*І. Франко*). 2. Якщо на вістрі крихта бруду — всю зброю пожере іржа (*Д. Павличко*). 3. Хто не живе для інших, той, отже, й для себе не живе (*Ю. Мушкетик*). 4. Справді, добре сміється той, хто сміється останній (*М. Стельмах*). 5. Я так люблю зимові вечори в людському домі, де зростають діти (*І. Жиленко*).

121. І. Прочитайте текст. Знайдіть у ньому складнопідрядні речення й за допомогою запитань визначте в них головні й підрядні частини.

Перше, що мене вразило, коли ми ступили крізь отвір у стіні, був дивний запах. Це був запах сирості й вологих болотних трав. Так пах лужок біля бабусиної хати в селі, куди ми разом з мамою й татом їздили щоліта відпочивати. Але звідки болото посеред міста та ще й на десятому поверсі цегляного будинку?

Та думати про це було ніколи. Спереду почулося пронизливе сюрчання — ніби водночас засвистіло кілька розлючених міліціонерів. Потім ударив барабан, а далі на нас накотилася ціла лавина шалених звуків. Галас був такий сильний, що ми позатуляли вуха руками. Але Жук і Засць вперто рухалися вперед.

Те, що відкрилося нашим очам, було настільки дивним, що я навіть не встиг злякатися. У великому басейні, встеленому водоростями й лататтям, у зручних кріслах сиділи дивовижні створіння. З першого погляду було видно, що це космічні прибульці — на землі таких істот зроду не водилося.

Точніше, найбільше ті істоти скидалися на жаб, але жаб велетенських та ще й яскраво-блакитного кольору. Морди у потвор були сині, а банькати очі світилися червоною барвою. Перед кожною блакитною ропухою, що розвалилася у кріслі, стояв столик із частуванням. А на столику купками було розкладено хробаків, мух та жуків. Найдивнішим було те, що блакитні жаби жваво перемовлялися, якщо можна було назвати мовою оті страхотливі звуки, що нагадували сюрчання міліцейських свистків і гупання барабанів.

(*Л. Воронина. «Тамне товариство боягузів»*)

- II. Що реальне в цьому тексті, а що нереальне?
- III. Як пов'язуються між собою перший і останній абзаци?
- IV. Скільки було хлопців, що пройшли крізь отвір у стіні?
- V. Якого кольору були космічні жаби?
122. Прочитайте речення. Знайдіть у них фразеологізми й поясніть їхнє значення. Визначте у складнопідрядних реченнях головні.
1. Лихо, що несподівано впало їй на голову, зламало, придавило бідну жінку (*Б. Грінченко*).
  2. Мелашка знала, що не догодила свекрусі, і стояла ні в сих ні в тих серед хати (*І. Нечуй-Левицький*).
  3. І жура якась ущемить за серце кожного, хто чує ці невидимі звуки (*Г. Хоткевич*).
  4. Я не дивуюся нічому, бо вспів переконатись, що люди часто з мухи слона роблять (*І. Карпенко-Карий*).
  5. Перерва, на якій учасники засідань звичайно відпочивають від суперечок, на цей раз ще більше розв'язала язика (*С. Добровольський*).

123*. Перепишіть, вставляючи пропущені коми. Написане звірте з відповіддю.

Птаство прокинувшись дзенькнуло ахнуло в полі в лісі ожило! Сонце пожежею жарко спалахнуло землю сяйвом облило.

Серце забилося радістю схоплене ясні думи розцвілись! Лихо розвіялось в сяйві потоплене тіні в далеч понеслись (*Г. Чупринка*).

§ 17.

Будова складнопідрядних речень

124. Розчленуйте кожне складнопідрядне речення на прості. Що в його частинах треба викинути або замінити, щоб вони стали простими реченнями? Отже, які є особливості в будові складнопідрядного речення порівняно з іншими типами речень?
1. Хоч була рання весна, але надворі було вже гаряче (*І. Нечуй-Левицький*).
  2. Густишою стіною сплелося жито, що почало вже квітнути (*С. Васильченко*).
  3. Я вернувся в ту синь Дніпра, звідки сонце розвиднює тьму (*П. Усенко*).

У складнопідрядному реченні є вказівні слова (не завжди) і сполучники підрядності або сполучні слова (обов'язково).

1. **Вказівне слово** є членом головного речення. Вказівними словами бувають:

- а) вказівні займенники *цей, той, такий, стільки*;

б) означальні займенники *весь, всякий, кожний*;

в) вказівні прислівники *так, настільки, там, тут, туди, звідти, тоді, доти, тому*.

Наприклад: 1. *Лиш може (хто?) той перемогти, в кого свідомість переможна (П. Тичина)*. 2. *Справа (в якій мірі?) настільки ясна, що навряд чи потребує обговорення (А. Головка)*.

2. **Сполучник підрядності** приєднує підрядне речення до головного, але членом речення не виступає.

У мові є багато сполучників підрядності, зокрема: *що, як, щоб, якби, якщо, коли, бо, чи, хоч, ніж, тому що, для того щоб, дарма що, незважаючи на те що, тимчасом як, мов, немов, наче, ніби* і под.

Наприклад: 1. **Щоб** *прийшло на землю сподіване щастя, треба великої праці (М. Коцюбинський)*. 2. *Біда в тому, що дехто оцінює людей не за їхніми якостями, а за посадами (І. Цюпа)*.

3. **Сполучне слово** приєднує підрядне речення до головного і водночас є членом підрядного речення.

Сполучними словами бувають:

а) відносні займенники *хто, що, який, чий, котрий, скільки*;

б) відносні прислівники *як, наскільки, де, куди, звідки, коли, доки, відколи, чому, навіщо*.

Наприклад: 1. *І завжди пам'ятай про невідомих людей, які (підмет) дають тобі хліб, молоко, м'ясо (В. Кучер)*. 2. *Певно, в кожного є заповітні пороги, звідки (обставина місця) нас проводжали в життя матері (М. Сингаївський)*.

Сполучне слово можна замінити повнозначним словом із головного речення. Так, у наведених вище прикладах у першому реченні замість *які* можна підставити *невідомі люди*, у другому замість *звідки* — можна сказати: *від заповітних порогів*.

Отже, визначаючи, яким членом виступає сполучне слово в підрядному реченні, треба й виходити з того, яке інше слово можна підставити замість нього.

Наприклад, у реченні: *Єсть такі у світі речі, від яких душа сія (П. Тичина)* — сполучне слово *від яких* можна замінити словами *від них, від тих речей*. Значить, підрядне речення, якби воно було незалежним, звучало б так: **Від них** *душа сія*. З цього робимо висновок, що *від яких* — це не означення, а непрямий додаток (*сія* — від чого? — *від них*).

4. Слова *що, як, коли* в одних випадках виступають сполучниками, в інших — сполучними словами.

Сполучне слово *що* можна замінити займенниками *який, щось* або іменником, а замість сполучних слів *як* і *коли* можна підставити при-

слівники *так і тоді*. Якщо цього не вдається зробити, то це сполучники підрядності.

Наприклад, у реченні: *В небі ластівка мріє далеко, що на крилах весну принесла* (В. Сосюра) — замість *що* можна підставити займенник *яка* або іменник *ластівка*, тому це сполучне слово. А в реченні: *Настрій у нього був такий, що він хотів обняти весь степ* (О. Донченко) — така заміна неможлива, отже, *що* тут сполучник.

5. Під час розбору складнопідрядних речень треба, крім питань, орієнтуватися й на такі ознаки їхніх частин: вказівне слово стоїть у головному реченні, а в підрядному є сполучник підрядності або сполучне слово.

Наприклад, у реченні: **Який Сава, така й слава** (Нар. творчість) — перше просте речення — підрядне, бо починається сполучним словом *який*, а друге — головне, бо в ньому є вказівне слово *така*.

- 125.** Випишіть підряд речення: 1) із сполучниками підрядності; 2) із сполучними словами. Визначте, якими членами речення виступають сполучні слова.

Видно гори, які вкрив ліс. Тихо, мов усе послуло. Адже треба, щоб спокій був. Обміркуємо, коли зберемося. Не пам'ятаю, що він казав. А хто питав, як це робиться? Кажуть, що світ старіє. Ідуть ті, що знають дорогу. Є місця, де люди не бували. Аж тоді зроблю, як повернуся.

З перших букв перших слів прочитаєте закінчення вислову німецького філософа Г. Геля: «*Що людина робить, ...*».

- 126.** Перепишіть прислів'я, підкресліть у них вказівні слова й визначте, якими членами речення вони тут виступають.

1. Не той друг, хто медом маже, а той, хто правду каже. 2. Де згода панує, там і горе танцює. 3. Як гукають, так і озиваються. 4. Яка трава, таке й сіно. 5. Доти пес не навчиться плавати, доки йому в вуха не наллється. 6. Добре того вчити, хто хоче все знати. 7. Мудрий не все каже, що знає, а дурний не все знає, що каже.

- 127.** Перепишіть афоризми. Визначте в них головне і підрядне речення, вказівні слова, сполучники підрядності та сполучні слова.

1. Жалюгідний по-справжньому той, хто шукає собі дешевого життя (Д. Джордан). 2. Жодна мета не настільки висока, щоб виправдовувати негідні засоби для її досягнення (А. Ейнштейн). 3. Горі людям, які не знають сенсу свого життя (Б. Паскаль). 4. Лиш той життя й свободи вартий, хто йде щодня за них у бій (Й.-В. Гете). 5. Найвишуканіше задоволення полягає в тому, щоб робити приємність іншим (Ж. Лабрюєр).

128. Речення перепишіть, визначте в них головне й підрядне. У головному підкресліть вказівне слово, якщо воно є; у підрядному визначте сполучник підрядності чи сполучне слово. Над сполучним словом зазначте, яким членом речення воно виступає.

I. 1. За честь і правду все віддай, коли ти любиш рідний край! 2. Коли я раб — то раб, що рве кайдани, що не скоряється, нести не хоче гніт. 3. В давніх літописах наших єсть одно оповідання, що зворушує у серці найсвятіші почуття. 4. Гей, хто має дар запалить пожеар в душах піснею святою, — той засяє над юрбою сонцем з-поза хмар. 5. Де буду я, бентежний, буйномрійний, про це питатися — даремно. 6. І сміх і плач — се рідні два брати, коли від болю серце рветься. 7. У всесвітньому просторі лине в безвість чоловік, як галера в синім морі. 8. Чому надія, що злетить до мене, щезає раптом геть з очей? 9. Що зі мною таке, я ніяк не збагну (*З тв. М. Вороного*).

II. 1. У той час, як починається наше оповідання, Спасівка була вже старим селом. 2. Дід Андрій зі Степаном стали зі списками в руках перед хатою, яка ще не зайнялася. 3. Павлусь у розпуці схопив татарина зубами за руку і вкусив так, що той аж засичав з болю. 4. Татари порізали або пов'язали тих, що були на майдані. 5. Павлусь почув, як стріли свистіли йому понад голову. 6. Коні обганялися довгими хвостами та головами від мух, що роєм літали над ними. 7. Ті татари, що йшли ззаду, завернули коней і почали втікати. 8. Цю щасливу нагоду хотів він використати на те, щоб відшукати і визволити сестру. 9. Він склав собі цілий план, як це зробити (*З тв. А. Чайковського*).

129. I. Прочитайте уривок з книги словенського письменника Івана Цанкара (1876–1918) «Наймитська правда». Яке слово найчастіше повторюється в ньому? Випишіть із тексту чотири складнопідрядні речення, підкресліть у них головні члени, сполучники підрядності й сполучні слова.

Ми були голодні. Уже сутеніло, а мати все не поверталася. Добру годину тому вона пішла — невідомо куди. Знали: коли повернеться, принесе хліб. У цьому ми анітрохи не сумнівалися. Адже вечоріло, а ввечері треба вечеряти.

Непохитна й страшна дитина в своїй упевненості. Увечері треба вечеряти. Безжалісна дитина в своїй вірі. Мамо, увечері треба вечеряти; іди й принеси вечерю, з-під землі її викопай, з-над хмар її дістань!

Коли йшла, була маленька й згорблена; глибока зморшка перетяла її чоло.

— Я скоро вернуся! — промовила.

Ми думали, що вона йде до пекаря, кроків за сто від нашого дому. Хвилину туди, хвилину назад; там ще, скажімо, порозмовляє трохи, то буде

п'ять, щонайбільше десять хвилин. Дивилися ми на годинник, який висів на стіні біля печі. Повільно повзла довга стрілка; і хоч як вона зволікала, проте обійшла весь чорний круг.

— То вони пішли не до пекаря! — обізвалася Ганца.

— До крамниці пішли! — сказала Францка.

— А якщо їм не дадуть? — сказав я.

Подивилися на мене, ніби я мовив щось незбагненне, безглузде.

— Їм не дадуть? — здивувалася Ганца.

— Увечері треба вечеряти! — сказала Францка.

Надворі ще дрімав вечір, а в кімнаті залягла ніч. Наші очі були молоді і гострі, звиклі до темряви. Глянули одне на одного: усі зробилися старшими, ніж були годину тому.

Ми не боялися ні відьом, ні чаклунів, ні вовкулаків. Яюсь я з наймолодшою сестрою проходив повз оборіг, який стояв недалеко від хат; казали, що там щось лякає. Перед оборогом стирчав трухлявий пень і дивно світився — ніби високий чоловік у вогненному одязі. Ми трималися за руки і йшли собі, нічого не боячись.

Але зараз нас поймав страх. Щось здоровенне піднімалося вдалині до неба, наближалося, росло, було чорне й жаске; заступило майже весь виднокруг. Ми бачили життя і боялися його...

(Зі словенської переклав І. Юцук)

II. Поясніть значення слів *сутеніти*, *добра година* (в цьому контексті), *зволікати*, *незбагненний*, *оборіг*, *поймав страх*, *жаский*, *виднокруг*.

III. Випишіть з тексту всі іменники в родовому відмінку множини, визначте їхню відміну й поясніть форму їхніх закінчень.

IV. Знайдіть випадки чергування *у* — *в* і поясніть їх. Чому не скрізь після голосного вжито форму сполучника *й* (як, скажімо, і в останньому реченні уривка)?

V. Простежте, як письменник передає трагізм ситуації, за допомогою яких слів, яких образів.

VI. Поміркуйте про те, як ваші батьки і рідні дбають про вас і чи завжди ви справедливі в своїх вимогах, які ставите до них. Свої роздуми запишіть.

130. Прочитайте речення. Знайдіть у них фразеологізми й поясніть їхнє значення. Визначте у складнопідрядних реченнях вказівні слова, сполучники підрядності та сполучні слова.

1. Раз Олеся наготувала такого борщу, що Балабуха вхопив ложку в рот, скривився, як середа на п'ятницю, й більше й ложки не вмочив (І. Нечуй-Левицький). 2. Вона була така гарна і така смілива, що в її присутності в Йонь-

ки дубів язик (Г. Тютюнник). 3. Насміявся буть щасливим, геть покинь усе, що до землі пригнічує (М. Зеров). 4. Допомагати можна тому, у кого серце лежить до роботи (П. Автомонов). 5. Безбородько тоді оженився з найстаршою з Річинських, коли рак свисне (І. Вільде).

131*. Перепишіть віршем, вставляючи пропущені коми. Написане звірте з відповіддю.

Ходімо в ліс де лист як лис хвостом метляє по старій хрусткій галяві де бродять дерева собі гуртом обвітрені розвихрені дуплаві.

Там мир і тиша й тиха благодать там шум Десни линяє біля кручі там можна все за мить одну віддати в багрянці поринаючи рипучі (Л. Горлач).

§ 18.

Види підрядних речень

При визначенні виду підрядного речення беремо до уваги те, на яке питання відповідає підрядне речення і який член речення воно замінює або уточнює. Якщо відповідає, скажімо, на питання *хто?* *що?*, то воно замінює підмет і його слід вважати підметовим, а якщо на питання *кого?* *що?* — то замінює додаток і його слід вважати додатковим і т. д.

Таким чином, розрізняємо підрядні речення підметові, присудкові, додаткові, означальні, обставинні (способу дії, міри й ступеня, місця, часу, причини, мети, умови, допустові, наслідкові), а також супровідні.

У визначенні виду підрядних речень важливу роль, крім питання, відіграє вказівне слово в головному реченні: яким членом речення воно виступає, такого виду й підрядне речення.

Наприклад, у реченні: *Найбагатший той, хто володіє рідною мовою* (В. Голобородько) — вказівне слово *той* виступає підметом — отже, й підрядне речення — підметове. Адже все речення можна було б побудувати й так: *Найбагатший є знавець рідної мови*, — де ту саму роль, що й підрядне речення, виконує підмет *знавець*.

Якщо вказівного слова в головному реченні немає, його можна підставити. Наприклад, у реченні: *Щасливий, хто сни має милі* (Леся Українка) — у головне речення можна підставити вказівне слово *той* (*Щасливий той, хто сни має милі*) і за ним визначити вид підрядного речення: *той* — підмет, отже, й підрядне — підметове.

Щоправда, така підстановка не завжди можлива й доцільна. Наприклад, у реченні: *Ми знаєм, для чого жить* (Б. Олійник) — вид підрядно-

го визначаємо за питанням що знаємо? Хоча можна було б ту саму думку передати й так: *Ми знаємо (кого? що?) мету життя*. Але підрядне речення точніше й зрозуміліше називає потрібне поняття, тому й використовуємо його.

- 132.** Перепишіть прислів'я. Знайдіть вказівні слова, визначте, якими членами речення вони виступають, і від них поставте питання до підрядного речення. Питання запишіть.

1. Куди вітер дме, туди й гілля хилиться. 2. Не рубай того стовпа, на якому сидиш. 3. Насмішки боїться навіть той, хто вже нічого не боїться. 4. Яка совість, така й честь. 5. Де є добрі люди, там біди не буде. 6. Хто рано підводиться, за тим і діло водиться. 7. Не тим час дорогий, що довгий, а тим, що короткий.

- 133.** Перепишіть афоризми. Поставте від кожного головного речення до підрядного питання і запишіть їх у дужках. (Не забувайте, що саме в підрядному реченні є сполучники підрядності та сполучні слова.)

1. Слово, що йде від серця, завжди проникає в серце (*Нізамі*). 2. Мова розуму буде почута, якщо вона проходить через серце (*Ж.-Ж. Руссо*). 3. Слово добре тоді, коли воно точно виражає думку (*К. Ушинський*). 4. Хто багато думає, той мало говорить, намагаючись вмістити якомога більше думок у менше слів (*В. Ірвінг*). 5. Лаконічність потрібна, щоб не блукала думка, а линула вільно (*Горацій*). 6. Довга промова так само не сприяє справі, як довгий одяг не допомагає ходьбі (*Ш. Талейран*). 7. Важливо точно знати, як розуміти кожне слово (*Публілій Сір*).

- 134. І.** Прочитайте уривок з роману шведського письменника Августа Стріндберга (1849–1912) «Червона кімната». Випишіть із тексту три складнопідрядні речення, підкресліть у них головні члени і за допомогою питань, поставлених від головного речення до підрядного, визначте вид підрядних речень.

Селен без піджака стояв перед мольбертом і домальовував картину, що завтра о дев'ятій годині мала вже стояти на виставці, готова, полакована і вправлена в раму. Олле Монтанус сидів на лаві й читав дивовижну книжку, яку він позичив на один день, заклавши за неї свою краватку. Час від часу він кидав оком на картину й хвалив її, бо захоплювався великим хистом Селена. Лундел спокійно трудився над своїм «Зніманням з хреста»...

— Чудово, Селене, — мовив Олле. — Ти малюєш, як Бог!

— Можна мені глянути на твій шпінат? — спитав Лундел, що ніколи нічим не захоплювався.

Тема була проста й велична. Дюни на узбережжі Галанду і море на задньому плані; осінній настрій, проблиски сонця крізь розшарпані хмари;

частина переднього плану — сипкий пісок із щойно викинутими на берег, ще мокрими водоростями, освітленими сонцем; далі — море, чимала частина якого вкрита густою тінню; на ньому котяться хвилі з білими гребенями, а далі, на обрії, знов світить сонце і відкриває безмежну перспективу. Кращий доповнює тільки зграйка морських птахів. Картина промовляла до глядача, і їй повинна була зрозуміти кожна незіпсована людина, що мала відвагу сприйняти всім серцем таємницю самоти і бачила, як сипкий пісок душить молоді, зелені вруна. І намальована вона була з натхненням і хистом; настрої надавав їй барв, а не навпаки.

— Треба чогось на передньому плані, — повчав Лундел. — Постав хоч якусь корову.

— Не мели дурниць! — мовив Селен.

— Зроби, як я кажу, дурню, а то не продаси картини. Постав якусь фігуру — дівчину абощо. Я поможу тобі, якщо ти не вмєєш...

— Ет! Казна-що говориєш. Що там робити спідниці в бурю?

— Ну, про мене, як собі хочеш, — відповів Лундел. — Але хоч лелек ти мїг намалювати замість цих сірих плям? Навіть не можеш второпати до пуття, що це за птахи. Уяви собі, як гарно вирізнялися б червоні ноги лелек на тлі чорної хмари, який був би контраєт!

— Ох, нічого ти не розумєєш!

(Зі шведської переклала О. Сенюк)

II. Пояєніть значення слів *мольберт, хист, дюни, задній план, передній план, перспектива, вруна, кравид, второпати, тло, контраєт*.

III. Пояєніть написання слова *казна-що*. До якої частини мови воно належить? Які ще слова цієї частини мови пишуться через дефіс? А які разом?

IV. Про скількох персонажів ідеться в уривку?

V. Які різні мовні засоби використовує автор, коли передає враження від картини і коли відтворює розмову персонажів?

VI. Доберіть собі репродукцію з якоїсь непересічної художньої картини й опишіть її та своє враження від неї.

135. Прочитайте речення. Знайдіть у них фразеологізми й поясніть їхнє значення. На які питання відповідають підрядні частини в цих реченнях?

1. Мені шаноба скрізь була, бо я без діла не тиняюєь (*Л. Глібов*). 2. Я бажую собі гніздо звести, щоб було де голову приткнути під час лихої години (*Панас Мирний*). 3. Батько новонародженого був просто на сьомому небі, що в життя приходить ще один Мамайчук (*Олесь Гончар*). 4. Злієть, що наки-

пала останнім часом в його душі, шукала виходу (П. Колесник). 5. Старий мисливець почув нюхом, що тут допіру пролізла гадюка (О. Копиленко).

136*. Перепишіть, вставляючи пропущені коми. Написане звірте з відповіддю.

Мово рідна! В тобі мудрість віків і пам'ять тисячоліть і зойк матерів у годину лиху і переможний гук лицарів у годину побідну і пісня серця дівочого в коханні своїм і крик новонародженого; в тобі мово неосяжна душа народу — його щирість і щедрість радощі й печалі його труд і піт і кров і сміх і безсмертя його (С. Плачинда).

**21 лютого —
Міжнародний день
Рідної Мови**

*Бережіть та
шануйте рідну мову!*

137. Прочитайте ще раз вислів з попередньої вправи, а також текст з § 1 «Спочатку було слово» й напишіть твір-роздум «Мова — найбільша цінність» за приблизно таким планом:

1. Відколи існує наш народ, він творить і вдосконалює свою мову.
2. Наші недоброзичливці не раз марно принижували її.
3. Послухаймо, як дотепно звучить... (приклади: прислів'я, приказки).
4. Слова переливаються в мелодію... (приклад: пісня).
5. А чи ще якоюсь мовою можна так просто й проникливо висловитися?.. (приклад: «Садок вишневий коло хати...» Тараса Шевченка).
6. Чи читали ви?.. (приклад: твір сучасного письменника).
7. Наша мова чарівна й багата.

IV. Поставте собі оцінку

Підготуйте аркуш для відповідей (див. вправу 29). Цифрові відповіді на поставлені нижче запитання записуйте проти відповідних номерів. Наприкінці підручника вміщено таблиці з відповідями, за ними перевірте себе. Скільки буде правильних відповідей, таку й оцінку собі поставте.

001. Які дві ознаки характеризують складнопідрядне речення?

1) є головна і залежна частини; 2) частини рівноправні; 3) частини з'єднані сполучником сурядності; 4) з'єднані сполучником підрядності або сполучним словом; 5) з'єднані без сполучника.

002. Запишіть номери сполучників підрядності.

1) або; 2) щоб; 3) бо; 4) аби; 5) проте.

003. Запишіть номери складнопідрядних речень.

1) *Гарна птиця пером, а людина розумом.* 2) *Чого Івась не навчиться, того й Іван не буде вміти.* 3) *Хоч і вересень, та ще тепло.* 4) *Дзвінок продзвенів, і урок почався.* 5) *Спішімо, щоб не запізнитися.*

004. Запишіть номери слів, які бувають в реченні вказівними.

1) стільки; 2) який; 3) тоді; 4) всякий; 5) чому.

005. Закінчіть вислів: *Вказівне слово буває...*

1) у головному реченні; 2) у підрядному реченні.

006. Запишіть номери сполучників підрядності.

1) хоч; 2) мовби; 3) який; 4) дарма що; 5) куди.

007. Запишіть номери сполучних слів.

1) той; 2) хто; 3) відколи; 4) доти; 5) навіщо.

008. Закінчіть вислів: *У реченні **Де верба, там і вода** головним є...*

1) перше речення; 2) друге речення.

009. Вкажіть, яким членом речення є вказівне слово в реченні *Тому я шану віддаю, хто боронить рідний край.*

1) підмет; 2) присудок; 3) додаток; 4) означення; 5) обставина.

010. Зробіть те саме, що й у завданні 009 в реченні *У світі є ще такі місця, де люди не бували.*

011. Закінчіть вислів: *У реченні **Передавали, що завтра буде дощ** слово **що** є...*

1) сполучником підрядності; 2) сполучним словом.

012. Яким членом речення є сполучне слово в реченні *Я в серці маю те, що не вмирає (Леся Українка)?* Відповідь візьміть із завдання 009.

§ 19.

Складнопідрядні речення
з підрядними підметовими
й додатковими

138. Порівняйте речення, подані парами. Чим вони різняться: змістом, будовою? Замість якого члена тут вжито підрядне речення (разом із вказівним словом чи без нього)? Які речення точніше передають думку?

1. Нарешті приїхали в село землевпорядники. — Нарешті приїхали в село ті, що наділятимуть селянам землю. 2. Мені приснилося широке поле. — Мені приснилося, що я стою серед широкого поля. 3. Ми довго сперечалися про догляд за женьшенем. — Ми довго сперечалися про те, як треба доглядати женьшень.

Підрядні підметові речення замінюють або уточнюють підмет, виражений вказівним словом. Так само й додаткові речення — замінюють або уточнюють додаток, виражений вказівним словом.

Підрядні підметові речення відповідають на питання підмета (хто? що?), підрядні додаткові — на питання додатка (кого? чого? і т. д.).

Вказівними словами в складнопідрядних реченнях і з підрядним підметовим, і з підрядним додатковим бувають вказівні займенники *той, цей* та означальні — *весь, всякий, кожний*.

І підметові, і додаткові підрядні речення приєднуються до головного за допомогою сполучних слів (*хто, що, який, як, де, коли* тощо) і сполучників підрядності (*що, як, чи* тощо).

І підметові, і додаткові підрядні речення можуть стояти будь-де в реченні: перед головним реченням, всередині чи після нього.

Наприклад, складнопідрядні речення з підрядним підметовим: 1. *Щасливий той, (хто?) хто бачив мрію, але не доторкнувсь її (Д. Павличко)*. 2. *Добре, (хто? що?) коли людина вмів добре мріяти (В. Минко)*. 3. *Благословен, (хто?) хто викопав криницю (М. Рильський)*; складнопідрядні речення з підрядним додатковим: 1. *Усе, (кого? що?) що він має, передав своєму синові від серця до серця (І. Цюпа)*. 2. *(кому?) У кого серце мудрістю багате, тому глибини всякі перейти (А. Малишко)*. 3. *Людині треба, (чого?) щоб її робота залишалася після неї самої жити (Ю. Яновський)*.

За іншою класифікацією такі підрядні речення називають з'ясувальними, крім тих, які пояснюють займенник у головному реченні: їх називають займенниково-означальними.

139. Виділені групи підмета й додатка замініть підрядними підметовими й додатковими реченнями.

1. *Звиклий не відступати перед труднощами* завжди подолає їх.
2. *Все говорене цією людиною* було надзвичайно просте й переконливе.
3. Мені причувся взимку *спів солов'їв*.
4. Молодість гарна *своїм майбутнім*.
5. Ми урочисто клянёмось *шанувати й примножувати духовні скарби наших предків*.

140. Перепишіть прислів'я. Знайдіть у них вказівні слова, сполучники підрядності та сполучні слова. Визначте вид підрядних речень.

1. Що думаєш казати, спершу обміркуй.
2. Знати по мові, що у кого в голові.
3. Хто шанується, того й люди шанувати будуть.
4. Хто добре робить, тому зло не шкодить.
5. Хто не робить добре людям, той і сам себе не любить.
6. У кого є злість, той своє серце їсть.
7. Хто не зазнав зла, не вміє шанувати і добра.
8. Кому добре, той хоче ще краще.
9. Ніколи іншому не бажай того, чого не бажаєш собі.
10. З самого початку думай, який буде кінець.
11. Все добре, що добре кінчається.
12. Трапляється, що й на мудрому чорт катається.

141. I. Визначте, який член речення і який вид підрядного речення в цьому уривку залежить від слова *люблю*.

А ще я люблю, коли з лісу несподівано вигулькне хатина, заскриплять ворітця, побіжать стежки до саду і до пасічиська. І люблю, коли березовий сік накрапає з жолобка, він так гарно вистукує, що неодмінно завернеш до нього і присядеш навпочіпки. Також люблю напасти на лісове джерело і дивитись, як воно коловертнем викручується з глибини. І люблю, коли гриби, обнявшись, мов брати, збирають на свої шапки росу, і люблю восени по коліна ходити в листі, коли так гарно червоніє калина і пахнуть опеньки (*М. Стельмах*).

II. Опишіть, що ви любите в лісі, гаї, саду або полі.

142. Прочитайте уважно текст. Як передано думки Тараса? Знайдіть складнопідрядні речення з підрядними підметовими й додатковими. Перекажіть текст по-своєму, вживаючи складнопідрядні речення. Переказ запишіть. Підрядні підметові й додаткові речення підкресліть.

Тим часом Тарас, ведений Гривком, мандрував краєм лісу, пріючи під вагою ведмежої шкури. Він дуже зголоднів і згадав собі тепер, що має печене ведмеже м'ясо. Почав їсти, та воно було недобре спечене, ликувате, бо звісно, що ведмідь навесні дуже худий. Але голодному все смачне, навіть те, на що ситий чоловік і не поглянув би. Аж раптом Гривко заскавулів, прибіг переляканий до Тараса і почав поза його ноги ховатися.

«Щось воно недобре», — подумав Тарас, дивляючись у п'їтму. Та від того, що побачив, налякався ще більше. В кущах лісу помітив зеленкуваті вогники, і то аж у трьох місцях.

«От чортові вовки». Він якраз стояв під розлогою крислатою деревиною. На неї неважко було самому вилізти, — та хіба ж можна вірного Гривка лишити вовкам на поталу? А бідний Гривко, начеб відгадуючи його думку, ще ближче припадав до його ніг і скавулів стиха.

Тарас, не роздумуючи довго, розв'язав довгий вовняний пояс, що ним був підперезаний, обв'язав Гривка попід передні ноги, взяв на плечі і прив'язав до себе. Рушницю повісив на галузку, а сам поліз на дерево. Гривко не пручався, а, навпаки, лизав його по обличчі, наче дякував (А. Чайковський).

143. 1. Прочитайте уривок з листа скіфського мудреця Анахарсіса (VI ст. до н. е.) до лідійського царя Креза, що славився своїм незліченим багатством. Випишіть із тексту одне складнопідрядне речення з підрядним підметовим і три — з підрядними додатковими. Вказівні слова в них підкресліть.

Тепер послухай невелику історію, свідком якої я сам був. Велика ріка протікає скіфською землею, її називають Істром¹. Одного разу, пливучи по ній, купці посадили свій корабель на мілину. Не в змозі нічого вдіяти, з бідканнями й плачем вони залишили його. Нічого не відаючи про причину нещастя, пірати підійшли на ненавантаженому судні до потерпілого корабля й перетягнули увесь його вантаж без залишку на свій корабель. Але разом з вантажем непомітно для себе вони перенесли й нещастя. Купець-

Пам'ятник Андрієві Чайковському в Самборі

¹ Істр — давня назва нижньої частини Дунаю.

кий корабель, позбавившись вантажу, став легким і сплив, а піратський, прийнявши чужий вантаж, швидко пішов на дно з награбованим чужим добром. Таке завжди може трапитися з багатіями. Скіфи вільні від подібних бід. Уся земля в нас належить всім. Усе, що вона дає, ми беремо, а до того, що приховує, ми не пориваємося. Оберігаючи нашу худобу від диких звірів, навзаєм ми отримуємо молоко і сир. Зброєю ми користуємося не для того, щоб нападати на інших, але у випадку необхідності для оборони. Щоправда, такого ще не траплялося. Для тих, хто хотів би на нас напасти, ми і воїни, і нагорода, але ця нагорода не багатьох приваблює.

Я раджу тобі те саме, що й афінянин Солон, — мати на увазі сам кінець. Важливо не те, що тобі в даний момент вдалося, а те, що принесе тобі славний упокій. Щоправда, він не сказав тобі цього відверто, бо не був скіфом. Ти ж, якщо згоден зі мною, передай мою пораду Кіру й усім тиранам, бо вона принесе більше користі тим, хто ще стоїть при владі, ніж тим, хто її вже втратив.

(Перекладено з давньогрецької)

II. Поясніть значення слів *мілина*, *бідкання*, *пірати*, *піти на дно*, *упокій*, *відверто*.

III. Випишіть усі дієслова в теперішньому часі, особові закінчення підкресліть, усно поясніть їхній правопис.

IV. Випишіть іменники в орудному відмінку однини й поясніть написання їхніх закінчень.

V. Як треба розуміти вислів «*Мати на увазі сам кінець*»? Поміркуйте, чого навчає Анахарсісова притча. Свої міркування запишіть.

144. Прочитайте речення. Знайдіть у них фразеологізми й поясніть їхнє значення. З'ясуйте, з яких частин складаються подані речення, і визначте вид підрядних речень.

1. Хто йде вперед, той обов'язково натикається на перешкоди, і треба на ногах триматися міцно (*А. Хорунжий*). 2. А я, знаєте, ледве втримався, щоб назад додому не повернути голоблі (*Н. Рибак*). 3. Долі й на коні не об'їдеш, не знаєш, звідки й що впаде на тебе (*Є. Гуцало*). 4. Йому здавалося, що їхатимуть цілу вічність без кінця і краю (*О. Досвітній*). 5. Хочу, щоб ніколи, ніколи не зачерствіло серце (*М. Стельмах*). 6. Дійшло до його [князя Данила] вух, що бояри знов гострять супроти нього зуби (*А. Хижняк*).

145*. Перепишіть, вставляючи пропущені коми. Написане звірте з відповіддю.

Ще не вмерла України і слава і воля ще нам браття українці усміхнеться доля. Згинуть наші воріженьки як роса на сонці запануєм і ми браття у своїй сторонці.

Душу й тіло ми положим за нашу свободу і покажем що ми браття козацького роду (П. Чубинський).

§ 20.

Складнопідрядні речення з підрядними присудковими й означальними

146. Порівняйте речення, подані парами. Кожне перше речення розберіть за членами. Який його член у другому реченні замінено підрядним реченням?

1. Праця заради суспільного добра є мірилом нашої свідомості. — Праця заради суспільного добра є те, чим треба міряти нашу свідомість. 2. Марно мріяти про життя, завітчане лише трояндами. — Марно мріяти про життя, де цвістимуть лише троянди.

Підрядні присудкові речення уточнюють іменну частину складеного присудка головного речення, виражену вказівним словом. Підрядні ж означальні замінюють означення головного речення або уточнюють означення, виражене вказівним словом.

Підрядні присудкові речення відповідають на питання присудка (який він є? що він є? хто він такий?), підрядні означальні — на питання означення (який? чий? в різних відмінках).

Вказівними словами в складнопідрядних реченнях і з підрядним присудковим, і з підрядним означальним бувають вказівні займенники *такий* і *той*.

Підрядні присудкові речення до головного приєднуються переважно сполучними словами *хто*, *що*, *який*, *чий* і сполучниками *як*, *мов* тощо. Для приєднання підрядного означального речення до головного використовуються сполучні слова *який*, *чий*, *хто*, *що*, *де*, *коли* тощо і сполучники підрядності *як*, *мов*, *щоб* тощо.

Присудкові підрядні речення можуть стояти перед головним або після нього. Означальні ж стоять або всередині головного, або після нього.

Наприклад, складнопідрядні речення з підрядним присудковим: 1. *Я той, (який я?) що греблі рвав (П. Воронько).* 2. *Сила в нас така, (яка є вона?) що доріг в житті мені замало (А. Малишко).* 3. (який є плід?) *Яке дерево, такий і плід (Нар. творчість);* складнопідрядні речення з підрядним означальним: 1. *Як я люблю оці години праці, (які?) коли усе навколо затиха під владою чаруючої ночі (Леся Українка).* 2. *Загляне місяць крізь дерев вершини, (крізь які вершини?) де буде кликати щастя соловей (В. Сосюра).*

За іншою класифікацією і присудкові, і означальні підрядні речення називають означальними.

147. Перепишіть прислів'я. Знайдіть у них вказівні слова, сполучники підрядності й сполучні слова. Визначте вид підрядних речень.

1. Недаром ходить слава, що майстра боїться справа. 2. Яка пташка, така й пісня. 3. Який їхав, такого й на віз бере. 4. Не будь тим, що моркву риє. 5. Чия сила, того й правда. 6. Між який народ потрапиш, того й шапку надівай. 7. Він такий, що повечеряє, а не прокинеться. 8. Така кваша, як би й наша. 9. Нема того злого, щоб на добре не вийшло. 10. Дорога та хатка, де родила матка. 11. Такий баштан, що, прикупивши, й продати можна.

148. З кожної пари простих речень побудуйте складнопідрядне речення з підрядним означальним.

1. Над нашим селом щосені пролітають журавлі. Село наше лежить над річкою. 2. Довго чується в повітрі їхнє журливе курликання. Ним вони прощаються з рідним краєм. 3. Я вибігаю надвір, підводжу очі в осіннє небо й довго проводжаю їх.

В осінньому небі вишикувався рівний журавлиний ключ вістрям на південь. 4. Іноді журавлі опускаються на луг за селом і відпочивають. На лузі ще де-не-де стоять копиці отави.

149. І. Прочитайте уважно текст. Знайдіть складнопідрядні речення, визначте їхній вид. Перекажіть текст по-своєму, вживаючи складнопідрядні речення. Переказ запишіть. Підрядні присудкові й означальні речення, якщо вони будуть, підкресліть.

Наступного дня Марко добрався до тієї місцевості, де майже голіруч зчепився з самою смертю. За тихою річечкою, де він колись лежав в окопі,

стояло кілька тяжких танків. Короста іржі роз'їдала їхні покорчені останки. На одному скаліченому колесі він раптом побачив живу краплину крові. Марко з несподіванки аж здригнувся і ближче підійшов до танка. Ні, то не кров, то запізніла червона квітка гороху цвіла на тому, що колись несло смерть...

Вечоріло, зелені поля бралися туманом, а діброви сизою синню. Над світом стояла така благословенна тиша, що було чути, як кущики жита ронили краплі роси. Минуле і теперішнє зійшлося разом і втихомирило Маркове серце: він поволі пішов до тих пагорбів, на яких, немов на малюнку, розкинулось невелике, річечкою підперезане село. Крайня хата-білянка з червоним підведенням була такою свіжою, що крізь білення попробивалися янтарні незасохлі грудочки живиці. Коло хати смілоока, в барвистій хустині молодиця красиво, як у театрі, шеретувала пшеницю і поглядала на причеплену до шовковиці колиску, де агукало і бавилось своїми ноженятами немовля (*М. Стельмах*).

II. Які ознаки війни відображені в тексті? Що протиставлено жахіттям війни?

- 150. I.** Деякі підрядні означальні речення можна замінити відокремленими та невідокремленими означеннями, і навпаки. Зробіть таку заміну в наведеному тексті. Зіставте надрукований і перероблений вами варіанти тексту: який із них краще звучить? Чому?

Раптом в її уяві постала картина, бачена нею колись у дитинстві: на околиці села блищало озерце, яке густо заросло очеретом. Тільки посередині було невелике плесо, яке було вільне від заросту. У ньому відбивалися верхівки осококів, стоячих на пагорбку край води, і чисте, синє небо з пливучими зрідка по ньому білими, наче вовна, хмарами. А трохи збоку, на тій частині плеса, яка була ближча до північного берега, між темно-зеленим лапатим листям лежали білі лілеї. Вінчики їхніх білих пелюсток, які підтримували міцні стебла, аж світилися на тлі блакитного неба, зануреного в озеро, і сповнювали душу дивним спокоєм, відчуттям світової гармонії, яке було не знане досі.

II. Опишіть якусь воду, яку ви спостерігали: джерело, струмок, ставок, річку чи озеро. Який вигляд вона має, які вам навіває думки?

- 151. I.** Прочитайте уривок з роману американського письменника Фенімора Купера (1789–1851) «Останній із могікан». Випишіть із тексту три складні речення з підрядними означальними, знайдіть у них синтаксичні центри й визначте засоби приєднання підрядних речень до головних.

Дорога, що обрав Соколине Око, провадила через ту саму піскувату рівнину з видолінками та пагорбами, якою наші подорожани мандрува-

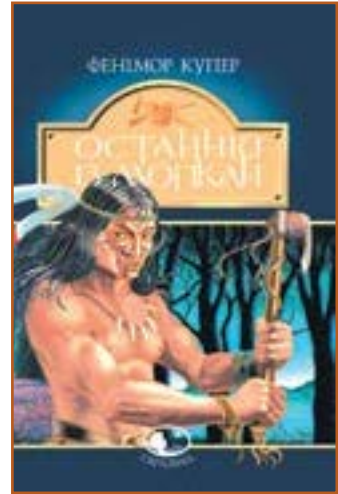
ли вранці того ж таки дня, маючи собі за провідника Магуа, що його підступним замірам не судилося здійснитись. Сонце схилилося нижче до відлеглих гір, а стежка йшла густим лісом, отже, спека вже не дуже облягала...

Розвідник так само, як і тубілець, що його місце він заступив, здавалося, інстинктивно вибрав шлях за ледь помітними ознаками, зрідка лиш притишуючи ходу й ні разу не зупиняючись подумати. Побіжно гляне на мох на стовбурах дерев, деколи кине погляд угору, в бік призахідного сонця, а то ще пильно, хоч і мимохідь, зважить оком напрямок одного з численних струмків, переходячи його вбрід, — і вже йому ясно, куди прямувати, ніяких сумнівів уже нема. Тим часом ліс почав змінювати свою барву — світла зелень, що прояснювала його листяне склепіння, бралася в темнуваті тони, звістуючи близький кінець дня.

Сестри то намагалися проглянути крізь дерева потік золотавого світла, що утворював сліпучий ореол навколо сонця, декуди перемережаний рубіновими смужками, а то дивились на стовпище хмар, підбитих ясно-жовтою стягою, що нависали над горами в західній частині неба. Раптом Соколине Око повернувся і, показуючи на яскраво забарвлене небо, мовив:

— Оце знак, щоб людина шукала собі підсилку та природного спочину. Краще й мудріше було б нам розуміти ці прикмети і брати приклад із птахів у небі, а тварин на землі. Наша ніч, проте, буде недовга, — як тільки зійде місяць, ми вирушимо далі. Пам'ятаю, що тут колись мені довелося битись із макуасами в тій війні, коли я вперше пролив людську кров. Тоді ми спорудили з колод щось наче укріплення, аби оборонити свої скальпи від тих драпіжників. Якщо мої признаки не підводять мене, ми знайдемо те місце за кількадесят ярдів ліворуч від нас.

Не чекаючи на згоду чи бодай яку відповідь, розвідник без вагання заглибився в густі зарості молодих каштанів, розсовуючи буйне гілля, що слалося трохи не до самої землі. Ступав він сміливо, як людина, що на кожному кроці бачить речі, знайомі їй віддавна. І пам'ять не ошукала розвідника. Пройшовши кількасот ступнів крізь хащі, порослі каштанами й терням, він опинився на галявині, посеред якої на зеленому пагорбку красувалося згадане вже укріплення.

«Останній із могікан».
Ілюстрація О. Кіналя.

(З англійської переклав Р. Доценко)

- II.** Поясніть значення слів *відлеглий, тубілець, побіжно, мимохідь, звістувати, ореол, рубіновий, стовпище, стяга, підсипок, драпіжник, признака, ярд, ошукати, хаці*.
- III.** Поясніть правопис слів і словосполучень *того ж таки дня, мимохідь, ясно-жовтий, віддавна*.
- IV.** Опишіть картину природи, на фоні якої відбуваються події. Не забудьте вказати, у якому напрямку йдуть мандрівники: зі сходу на захід чи навпаки. Де гори: перед ними чи в них за спиною? Підрядні присудкові й означальні речення підкресліть.
- 152.** Прочитайте речення. Знайдіть у них фразеологізми й поясніть їхнє значення. З'ясуйте, з яких частин складаються подані речення, визначте вид їхніх підрядних.
1. Потеплішало трохи на серці Тараса Григоровича при думці, що скрізь є добрі люди (*З. Тулуб*).
  2. І зав'язалась та переривчаста розмова, коли розумієш одне одного з півслова (*М. Стельмах*).
  3. Сенько був із тих людей, у яких пристрасті спалахували скоро (*І. Франко*).
  4. Богдан стояв осторонь і робив вигляд, ніби його зовсім не стосується вся гра (*Ю. Яновський*).
  5. Курило не з тих, що падають на коліна (*Д. Бедзик*).
  6. Пишалася я вами, дітки, тішилась надією, що мою старість зігрієте (*Петро Панч*).
- 153*.** Перепишіть, вставляючи пропущені коми. Написане звірте з відповіддю.

Так в пилу на шляху наша мова була і мислива рука її з пилу взяла. Полюбила її обробила її положила на ню всі сили свої і в народний вінець як в оправу ввела і як зорю ясну вище хмар піднесла. І на злість ворогам засіяла вона як алмаз дорогий як та зоря ясна. І сіятиме вік поки сонце стоїть і лихим ворогам буде очі сліпить (*В. Самійленко*).

- 154.** За поданим зразком напишіть автобіографію.

АВТОБІОГРАФІЯ

Я, Пацай Сергій Сергійович, народився 26 жовтня 20... року в селі Черникові Володимир-Волинського району Волинської області в сім'ї селян-хліборобів.

Мій батько, Пацай Сергій Григорович, — тракторист; мати, Пацай Олена Іванівна, — оператор на залізничній станції.

Вступив до Черниківської початкової школи в 20.. році, у 5–9-му класах навчався в Лудинській середній школі.

З 7-го класу беру участь у роботі шкільного гуртка з вивчення автомобіля й трактора. Влітку допомагаю батькові. Люблю працювати з технікою.

10 червня 20... року

(Підпис)

155. За поданим зразком напишіть дві заяви у будь-які організації.

Директорові
Херсонського машинобудівного технікуму
Петренка Володимира Івановича,
що проживає в селі Іванівка
Великопетиського району
Херсонської області

ЗАЯВА

Прошу допустити мене до складання вступних іспитів до Херсонського машинобудівного технікуму зі спеціальності «Обробка матеріалів на верстатах та автоматичних лініях».

До заяви додаю:

1. Свідоцтво про закінчення Іванівської загальноосвітньої школи.
2. Характеристику.
3. Довідку про стан здоров'я.
4. 6 фотографій.

24 червня 20... року

(Підпис)

§ 21.

Складнопідрядні речення з підрядними способу дії, міри й ступеня

156. Знайдіть головні й підрядні речення. Які вказівні слова є в головних реченнях? На які питання відповідають тут підрядні речення і чим вони приєднані до головного?

1. Косарі затягли пісню так, що аж луна пішла понад ставом (*І. Нечуй-Левицький*).
2. Вишні цвіли так ясно, наче вкрив їх пухнастий сніг (*Ю. Яновський*).
3. Чим вище підіймались бійці, тим заграва перед ними ширшала, розросталась (*Олесь Гончар*).

Підрядні речення способу дії, міри й ступеня замінюють або уточнюють обставини способу дії, міри й ступеня головного речення.

Вони відповідають на питання цих обставин (як? яким способом? скільки? наскільки? в якій мірі?).

Вказівними словами в складнопідрядних реченнях з підрядним способом дії, міри й ступеня бувають вказівні прислівники *так, настільки* і вказівні займенники *стільки, до такої міри*.

Вживання сполучників тут залежить від характеру зв'язків між головним і підрядним реченнями:

а) якщо підрядне речення реально характеризує спосіб дії, міру кількості чи ступінь ознаки головного речення, то вживаються сполучники *що, аж, щоб* і сполучні слова *як, скільки, наскільки*, наприклад: 1. *Сонце пекло так, **що** й уночі степ напів (Ю. Яновський)*. 2. *Будівництво нових населених пунктів будемо проводити так, **щоб** кожне село і кожне подвір'я були з садом (С. Скляренко)*. 3. *Вона почала придивлятися до нього, **наскільки** це було в її змозі (М. Коцюбинський)*;

б) якщо підрядне речення характеризує спосіб дії, міру кількості чи ступінь ознаки головного речення через нереальне порівняння, то вживаються сполучники *як, мов, немов, наче, неначе, ніби* тощо і сполучне слово *як*, наприклад: 1. *Душа моя розкрита для кожного, **як** квітка для роси (М. Коцюбинський)*. 2. *Проміння ламалося в хвилі, блищало, миготіло, рябіло, **наче** хто сипнув на воду блискучими іскрами (І. Нечуй-Левицький)*;

в) якщо зміст обох речень — і головного, і підрядного — зіставляється за мірою кількості чи ступенем ознаки, то вживається парний сполучник *чим... тим* (тоді підрядне речення стоїть на першому місці) та одиничний *ніж*, наприклад: 1. ***Чим** більше снігу на полі, **тим** більше буде вологи в землі (О. Копиленко)*. 2. *Восени випадає більше дощу, **ніж** узимку снігу*.

Підрядні речення способу дії, міри й ступеня переважно стоять після головного, проте не обов'язково.

157. Перепишіть афоризми. Знайдіть у них вказівні слова, сполучники підрядності й сполучні слова. Підрядні речення підкресліть і визначте їхній вид.

1. Язик — найнебезпечніша зброя: рана від меча легше заживає, ніж від слова (*П. Кальдерон*). 2. Є вислови, які мають властивість сонячних променів: чим більше вони стиснуті, тим сильніше вони пропікають (*Р. Сауті*). 3. Чим краща думка, тим звучніше речення (*Г. Флобер*). 4. Людина пізнає сама себе тільки в такій мірі, у якій вона пізнає світ (*Й.-В. Гете*). 5. Треба любити істину так, щоб кожної хвилини ти був готовий, збагнувши вищу істину, відректися від усього, що досі вважав за істину (*Л. Толстой*). 6. Поводячись з ближніми так, як вони того заслуговують, ми робимо їх ще гіршими. А поводячись з ними так, ніби вони кращі, ніж є насправді, ми змушуємо

їх ставати кращими (*Й.-В. Гете*). 7. Для мене завжди залишалося загадкою, як це люди вважають за честь для себе принижувати своїх співгромадян (*М. Ганді*).

158*. Порівняльні звороти можуть бути членами речення (тоді вони, за винятком деяких прикладок, не відокремлюються) і неповними підрядними реченнями способу дії, міри й ступеня (тоді вони обов'язково виділяються з обох боків комами). Спишіть речення. Порівняльні звороти, що є неповними підрядними реченнями, підкресліть і виділіть комами.

1. У нашім раї на землі нічого кращого немає як тая мати молодая з своїм дитяточком малим (*Т. Шевченко*). 2. Поміж сідами верхами гір ходить хмарина мов дівча між дідами (*Д. Павличко*). 3. Ополудні йду до моря і здала бачу, що воно сміється як маля (*Д. Павличко*). 4. До кипариса магнолія пишная чолом заквітчанам ніжно схилилась як молода до свого нареченого (*Леся Українка*). 5. Берізки мов живі безмовні люди, я чую, як стукочуть в них серця (*Д. Луценко*). 6. Мій день завжди мені як друг, який не зрадить у коханні (*Г. Чубач*). 7. Поезія мов спалахи душі крізь тиху ніч палахкотіла каннами (*М. Сингаїєвський*).

159. Прочитайте уривок. Визначте вид усіх підрядних речень, зокрема й порівняльних зворотів. Уривок перекажіть від імені сотника, Орісиного батька. Переказ запишіть, порівняльні звороти підкресліть.

А Оріся була вже не дитина, вирівнялась і викохалась, як біла тополя в леваді. Подивиться було на неї старий сотник, подивиться на її пишний зріст і хорошу вроду, порадується батьківським серцем, що дождав на старість собі такої дочки, а часом і посумує: «Доспіла еси, моя ясочко, як повний колос на ниві! Да чи знатиме женчик, яку благодать бере собі од Господа милосердного? Єсть багато людей, і статечних, і значних, що залицяються на тебе, да не хотілось би мені отдавать тебе в руки сивому дідові: зв'ялить тебе, ревнуючи, як вітер билину в полі. Ой, не хотілось би отдавать тебе й за молодого шибайголову, що не поживе довго без степу да коня, поляже в полі буйною головою, а тебе зоставить горювать з дітоньками!»

Так собі думаючи та гадаючи, старий Таволга часом тяжко, тяжко сумує, аж сльоза покотиться йому з ока.

А Оріся росла собі, як та квітка в городі. Повна да хороша на виду, маяла то сям, то там по господі в старого сотника, походжала, як по меду бджілка, і всю господу звеселяла (*П. Куліш*).

П. Куліш

160. I. Прочитайте уривок з роману французького письменника Оноре де Бальзака (1799–1850) «Шагренева шкіра». Випишіть із тексту складнопідрядні речення із підрядними способом дії, міри й ступеня і підкресліть у них головні члени речення.

— Кхе! Кхе! — прокректав старий, наче протріщав тріскачкою. Тоді заговорив знову: — Не силуючи вас благати мене, не змушуючи вас червоніти, не пропонуючи вам анітрохи золота, срібла, паперових грошей, цінних паперів, я хочу зробити вас багатшим, могутнішим і впливовішим, ніж міг би стати будь-який законний монарх.

Юнак вирішив, що цей старий уже здитинів, і мовчав остовпіло, не знаючи, що відповісти.

— Оберніться, — сказав торговець і, раптом схопивши лампу, спрямував світло на стіну навпроти картини. — І гляньте на оцю шагреневу шкіру, — додав він.

Юнак у подиві різко підвівся, коли помітив за кріслом, у якому сидів, шматок шагрені, розп'ятий на стіні. Він був не більший від лисячої шкурки; але якимось нез'ясованим чином ця шкіра відкидала в глибоку темряву, що панувала в крамниці, блиск такий ясний, що її можна б назвати маленькою кометою. Молодий скептик підійшов до цього нібито талісмана, який мав урятувати його від загибелі...

— О! О! — вигукнув він. — Осьде відбиток того, що на Сході називають Соломоновою печаттю...

— То ви орієнталіст? — запитав старий. — Може, прочитаєте ці слова?

Він підніс лампу ближче до талісмана, що його юнак оглядав із зворотного боку, і звернув увагу на літери, врослі в клітинну структуру чудесної шкіри, неначе вони народилися разом із твариною, якій шкіра колись належала.

— Признаюся, — вигукнув юнак, — що не розумію, яким способом можна було так глибоко відтиснути ці літери на шкірі дикого осла...

Таємничі слова були розміщені отак: «Маючи мене, матимеш усе. Але твоє життя буде належати мені. Бажай, і твої бажання здійсняться. Але розмірйай свої бажання зі своїм життям. Воно — тут. Із кожним бажанням я меншатиму, як твій вік...»

...Юнак вийшов, не слухаючи, як важко зітхнув старий... Засліплений якимсь маренням, він навіть не відчував неймовірної піддатливості шагреневої шкіри, яка, зробившись м'якою, ніби лайка, скрутилась у його шалено зціплених пальцях і помістилася в кишені, куди він майже машинально сховав її.

(З французької переклав Ю. Лісняк)

II. Знайдіть у тексті слова, які розкривають значення слова *шагрень*. Пояснення запишіть.

III. Поясніть значення слів *цінні папери, монарх, здитиніти, остовпіло, скептик, талісман, орієнталіст, лайка* (у цьому контексті). Пригадайте, що таке омоніми.

IV. Випишіть усі слова з подвоєнням букв і поясніть причину цих подвоєнь.

V. Поміркуйте, як би ви вчинили, якби вам трапилася нагода мати таку чудесну шагрєневу шкіру. Свої міркування запишіть. Підрядні речення способу дії, міри й ступеня підкресліть.

161. Прочитайте речення. Знайдіть у них фразеологізми й поясніть їхнє значення. З'ясуйте, з яких частин складаються речення, визначте вид підрядних речень.

1. Чудовий такий був вечір весняний, що сама веснянка на думку наверталась (*Марко Вовчок*). 2. А верби виблискують, аж у очах рябіє (*А. Тесленко*). 3. Тут Денис так глянув на Трохима, що у того жижки задрожали і у животі похолонуло (*Г. Квітка-Основ'яненко*). 4. Навкруги було темно, моторошно, аж холодні мурашки лазили хлопцям по спинах (*П. Козлянюк*). 5. Мотрі зробилося так тяжко на душі, так гірко на серці, що вона так і залилася сльозами (*Панас Мирний*).

162. Слова запишіть у дві колонки: 1) з двома *нн*; 2) з одним *н*.

Вихован(н)ий, щоден(н)ий, інформован(н)ий, дощан(н)ий, скажен(н)ий, осін(н)ій, ймен(н)я, ерудован(н)ий, розчинен(н)ий, цеглян(н)ий, достемен(н)ий, електрон(н)ий, яструбин(н)ий.

З перших букв прочитаєте чотири слова, пропущені у вислові азербайджанського поета XII ст. Нізамі: «Слово, ... , завжди проникає в серце».

§ 22.

Складнопідрядні речення з підрядними місця

163. Визначте головні й підрядні речення. Які вказівні слова є в головних реченнях? На які питання відповідають підрядні речення і чим вони приєднані до головного?

1. За піснею своєю ви водили нас, куди самі хотіли (*М. Коцюбинський*).
2. І скрізь, де тропа моя в'ється, лишив я частиночки серця (*Д. Луценко*).
3. Звідти, звідки показалає блискавка, сунули хмари (*Панас Мирний*).

Підрядні речення місця замінюють обставину місця головного речення або уточнюють обставину місця, виражену вказівним словом.

Вони відповідають на питання обставин місця (де? куди? звідки? яким шляхом?).

Вказівними словами в складнопідрядних реченнях з підрядним місця бувають вказівні прислівники місця *там, тут, туди, звідти, всюди, скрізь*.

До головного підрядні речення місця приєднуються за допомогою сполучних слів *де, куди, звідки*.

Від підрядних речень місця треба відрізнити підрядні означальні, які теж можуть приєднуватися до головного за допомогою сполучних слів *де, куди, звідки*, проте відповідають на інше, своє питання.

Наприклад, складнопідрядні речення з підрядним місця: 1. (де?) *Де воля родиться, там загиба невіра* (Д. Павличко). 2. *Думкою за любими синами вона йшла*, (куди?) *куди йшли вони* (М. Бажан). 3. *Прискорено йдемо за днем золотокрилим туди*, (куди?) *де криці дзвін напружено гуде* (В. Сосюра); складнопідрядні речення з підрядним означальним: 1. *І зацвітуть червоні маки на тих столочених полях*, (на яких полях?) *де люди, вбиті в час атаки, довіку житимуть в піснях* (Л. Дмитерко). 2. *А на тому місці*, (на якому місці?) *де стояла тїнь, іскрило сонце широкою плямою* (Панас Мирний).

164. Перепишіть прислів'я. Знайдіть вказівні й сполучні слова. Якими членами речення вони тут виступають? Визначте вид підрядних речень.

1. Де мало слів, там більше правди. 2. Куди серце летить, туди й око глядить. 3. Де рідний край, там і під ялиною рай. 4. Куди голова задумала, туди й ноги несуть. 5. Дощ іде не там, де ждуть, а там, де жнуть, не там, де просять, а там, де косять. 6. Там ліниво працюється, де пожитку не чується. 7. Шукає працю, де більше зиску, а менше ризику.

165. Виділені обставини місця замініть підрядними реченнями місця.

По літніх стежках і дорогах зараз бредуть мої думки. Ось стежка веде на берег річки *до рівномірного плескоту хвиль*. Ось пугівець стелиться в поле *до початку небокраю*. Ось дорога котиться в ліс *між запахи соснової хвої*. Але найчастіше мої думки завертають на грядки з *буйною зеленню квасолі, огірків, помідорів*.

166. Спочатку визначте вид підрядних речень. Потім замініть виділені слова вказівними прислівниками місця *там, туди*. Чи змінився при цьому вид підрядних речень?

1. *У тих місцевостях*, де пройшов по землі льодовик, залишилися валуни. 2. *На тій частині земної поверхні*, де колись хлюпотіло море, зараз

залягають крейдяні пласти. 3. Вугілля добувають у *тих місцях*, де в давнину шуміли гігантські ліси. 4. Тварини перекочувували в *ті місця*, де була вода й буяла рослинність.

167. I. Прочитайте уважно уривок. Зверніть увагу на протиставлення. Перекажіть текст. Переказ запишіть. У складнопідрядних реченнях підкресліть вказівні й сполучні слова, визначте вид підрядних речень.

Навіть ті, в чиїх душах живе поезія урбанізму¹, мріють хоч раз провести вихідний поза містом, з ночівлею на Скарбному. Від танцмайданчиків та радіол, від асфальтової задухи й заводських димів тисячами втікають сюди, до музики жаб, плюскотіння води й комарино дзвону.

Ще й не звечоріє, як на круто обривистому, переплутаному корінняччям та буреломом березі Скарбного, де було колись стійбище первісної людини, на кожному закруті річки влаштовує собі стійбище людина ХХ віку...

І от уже яскріє вогнище на високому березі між дубами. Патлате полум'я обіймає казанок, бутить болотяний бугай десь в очеретах — темрява заливає плавні. Звечора небо грозою полякало людей, крізь темні дерева лісу кілька разів сяйнуло невагоме майво нічне, потрепетало голубим і щезло, кудись на Дніпро хмару потягло. Знову тепла ніч владує повсюдно, хвилює загадковістю, духом плавнів, духом степового літа. У глухих заводах, де соми та щуки звечора скидалися з плюскотом, тепер головаті водянники виглядають серед латаття, а з гушавини потойбіччя, з-поміж буреломів зеленоокі мавки зацікавлено позирають на людей, що зібралися довкруг вогнища, — мавкам та водяникам теж кортить дочути людських розмов.

(Олесь Гончар)

II. Чи доводилося вам провести ніч десь у полі, у лісі або над річкою? Якщо так, то опишіть свої враження від ночівлі на природі.

168. I. Прочитайте уривок з повісті Ольги Кобилянської «В неділю рано зілля копала». Які два слова найчастіше трапляються в уривкові? Випишіть із тексту складнопідрядні речення, у яких підрядна частина вказує на місце, й визначте вид підрядних речень.

Кілька років тому розказував одного разу старий білоголовий мандрівник, перепочиваючи кілька день у богомільної і милосердної Іванихи Дубихи, молодим ровесницям Тетяни, які зібралися в неї, що був або, може, й є ще між українським дівочтвом звичай в надвечір'я Івана Купала ворожити та про свою будучність у русалок довідуватися.

— Як? Чим? — допитувалися молоді дівчата цікаво в старого мандрівника.

¹ Урбанізм — напрям в архітектурі, містобудування.

О. Кобилянська

Докладно він сього не знає, не з тої він околиці, але дещо осталося ще йому в пам'яті, і він переповість. Пізнім вечором перед Іваном Купалом плавають дівчата по воді човном або, коли бояться, щоб русалки їх не заманили з-під води на дно до себе, в русалку не обернули, проходжують понад берегом і співають різні тужливі, любовні, гарні й приманливі пісні. Дівчата на той вечір пристроєні¹ пишню, мають на голові гарні вінки і, співаючи отак в човнах по воді або над берегом, кидають їх з голови на воду. Кинувши вінки в воду, ждуть, співаючи, і роззираються, куди донесе вода вінок або викине на берег, як що кому суджено. Часом люблять русалки розстрілювати під водою свавільною рукою вінки — се знак, що дівчата невірної вдачі і милого не вдержать. Іноді знов пущений на воду вінок тоне, се знак, що або вона, або милий до року згине, або обоє розійдуться. Часами задержується вінок з тої сторони річки, звідки суджений прибуде...

...Аж ось настав врешті очікуваний вечір, а з ним і місяць вповні.

Завтра Івана Купала, а сьогоднішня ніч ясна, зориста, неначе умисне розцвілася, щоб молодим дівчатам зрадити² над річкою будучу долю і милого.

Мов гарні птахи, зібралися вони над берегом ріки... Неначе срібна широка струя, рухалася вода шумливо вперед і все вперед.

Але не на всіх місцях однаково.

Он там, де її ложисько на часок звужується, де з її дна висадилося каміння, вона поважніє. Там, під тим камінням, що пригадує невеличку скалу, береже вона кілька місць, мов тайн своїх, місць проразливої глибини, над якими її поверхня то морщиться, то виром крутиться.

II. Поясніть значення слів *мандрівник*, *ровесниця*, *околиця*, *суджений*, *місяць вповні*, *ложисько* (*ложе*), *вир*.

III. Випишіть речення з дієприслівниками, схарактеризуйте їх, поясніть їхнє написання та виділення в реченні.

IV. Випишіть з тексту дієслова, які називають дії дівчат під час пускання вінків на воду.

V. Розпитайте в старших людей, що вони знають про святкування Івана Купала, їхню розповідь запишіть.

¹ Пристроєні — убрані.

² Зрадити — виказати, відкрити.

169. Прочитайте речення. Знайдіть у них фразеологізми й поясніть їхнє значення. З'ясуйте, з яких частин складаються подані речення, визначте вид підрядних речень.

1. Справа і зліва, скільки оком захопиш, чорніли свіжою ріллею зорані на зяблю гори (*М. Коцюбинський*). 2. Там, куди раніше можна було загнати цілий табун коней, тепер у липневу спеку півень переходив убрід (*М. Руденко*). 3. Попереду були незнайомі місця, невідомі пригоди і степовий шлях, який здавна солодко тривожив Матвієву уяву (*О. Донченко*). 4. В важкі хвилини скорбі та недуг я тихо йшов, куди гляділи очі (*А. Кримський*). 5. Дехто попхався аж туди, де Макар телят пасе! (*Панас Мирний*).

170. Утворіть дієприслівники недоконаного виду й запишіть їх у дві колонки: 1) із суфіксом *-учи (-ючи)*; 2) із суфіксом *-ачи (-ячи)*.

Летіти, зустрічати, акцентувати, белькотати, юрбитися, афішувати, радіти, бачити, волокти, лігати, обходити, волочити, експортувати, нести, юшити, екзаменувати.

З перших букв прочитаєте пропущені два слова у вислові німецького письменника Герхарта Гауптмана: «*Усе, що не ..., залишається безбарвним*».

§ 23.

Складнопідрядні речення з підрядними часу й умови

171. Знайдіть підрядні речення й поставте до них питання. Чи всі підрядні речення вказують на певний час?

1. Коли ідеш ранковим полем, там грають бризки від роси! (*В. Сосюра*).
2. Я люблю їздити на поле тоді, як ниви зеленіють... (*І. Нечуй-Левицький*).
3. Коли ж ти мрієш добре, працюєш добре теж (*М. Бажан*). 4. Як не буде птахів, то і людське серце стане черствим (*М. Стельмах*).

Підрядні речення часу і підрядні умови досить близькі між собою, навіть можуть відповідати на те саме питання — коли? Але за своїм значенням вони все-таки різні.

Підрядні речення часу вказують на час, коли відбувається дія головного речення, а підрядні речення умови вказують на умову, за якої відбувається чи може відбутися дія головного речення.

Підрядні речення часу відповідають на питання обставини часу (коли? відколи? доки? як довго?), підрядні умови — на питання обставини умови (за якої умови?).

Вказівними словами в складнопідрядних реченнях з підрядним часу бувають прислівники часу *тоді, відтоді, доти*; з підрядним умови — лише іноді вказівне слово *тоді*.

Підрядне речення часу до головного приєднується сполучними словами *коли, відколи, поки, доки, тільки що, тільки-но, щойно* та сполучниками підрядності *ледве, скоро, як, під час того як, після того як і под.*; підрядне умови — тільки сполучниками підрядності *якщо, якби, коли* (його можна замінити сполучником *якщо*), *коли б, як, аби, раз, лиш би, тільки б*.

Наприклад, складнопідрядні речення з підрядним часу: 1. *Не бійся досвітньої мли, — досвітній вогонь запали, (коли?) коли ще зоря не заграла* (Леся Українка). 2. *А (коли?) як лід на ріках сколеться, то лугами повесні на майдани і околиці понесу свої пісні* (А. Малишко). 3. *Соловей співає, (доки?) поки дітей не виведе* (Нар. творчість); складнопідрядні речення з підрядним умови: 1. *Все можуть зробити людські руки, (за якої умови?) коли (якщо) захочуть* (Г. Тютюнник). 2. *(за якої умови?) Коли (якщо) я тривожуся долями вашими, для мене світлішим стає виднокруг* (Л. Талалай). 3. *(за якої умови?) Якщо узявсь іти, кінця ти доходжай* (П. Тичина).

У розмовному стилі підрядне умовне речення може мати присудок у формі наказового способу — тоді воно до головного приєднується без сполучника підрядності, наприклад: *(за якої умови?) Дай вам землю під селом, так вас од неї й за вуха не відтягнеш* (А. Головка).

- 172.** Випишіть спочатку прислів'я з підрядними реченнями часу, потім — з підрядними умови. Підкресліть у них вказівні слова, сполучники підрядності й сполучні слова. Визначте, якими членами речення виступають тут вказівні та сполучні слова.

1. Коли починаєш, думай про кінець.
2. Як є початок, то й кінець буде.
3. Коли тебе шанують добрі люди, шануйся й сам.
4. Як їсть, то впріє, а як робить, то мерзне.
5. Доки не впрієш, доти не вмієш.
6. Коли не вчився Іванком, то Іваном вже тяжко вчитись.
7. Не знаємо ціну водиці, доки не висохла криниця.
8. Коли не пиріг, то не пирожися, коли не тямиш, то й не берися.
9. Як на роботу йде, то позаду, а як додому, то важко наздогнати.
10. І риба співала б, коли б голос мала.
11. Як нема в голові, то й на базарі не купиш.
12. Аби хліб, а зуби знайдуться.

173. Щоб відновити прислів'я, дієприслівникові звороти замініть підрядними реченнями і навпаки. Визначте вид підрядних речень.

1. Вогонь, розгорівшись, спалює і мокре, і сухе. 2. Почавши орати, в спілку кинь грати. 3. Як не сіяв, то й не пожнеш. 4. Не сіявши, не берися жати. 5. Сіно косячи, дощів не просять. 6. Як не розкусиш горіх, то зерна не з'їси. 7. Як не дав оброку, не бий коня по боку.

174. У поданому реченні з підрядним умови замініюйте сполучник *якщо* сполучниками *коли*, *раз*, *як*, *коли б*, *якби*, *аби* і, якщо треба, форму дієслова в головному реченні. Які відтінки в зміст вносять різні сполучники?

Якщо ти взявся вчитись, то вчись.

175. Виділені обставини замініть підрядними реченнями часу й умови.

1. Гірські річки *під час сильних дощів* виходять з берегів. 2. *При рантовому таненні снігу* бувають повені. 3. Річка *під час розливу* може зруйнувати прибережні будівлі. 4. *При тихій погоді* вода не завдає великої шкоди деревам.

176. Прості речення переробіть спочатку на складносурядні, а потім — на складнопідрядні з різними сполучниками й сполучними словами.

1. З виходом на сцену диригента шум у залі затих. 2. Після настання ночі скрізь у хатах загорілося світло. 3. Зі сходом сонця в селі запанував гамір.

177. І. Прочитайте уважно текст. Зверніть увагу на використання складнопідрядних речень. Текст перекажіть, переказ запишіть, підрядні речення підкресліть і визначте їхній вид.

Любив я, коли хтось по дорозі вночі, незнайомий, проходячи повз, казав до нас: «Здрастуйте». Любив співи дівочі, колядки, щедрівки, веснянки, обжинки. Любив гупання яблук в саду, вечором у присмерку, коли падають вони несподівано нишком додолу у траву...

Але більш за все в світі любив я музику. Коли б спитав мене хто-небудь, яку я музику любив у ранньому дитинстві, який інструмент, яких музик, я б сказав, що більш за все я любив слухати клепання коси. Коли тихого вечора, десь перед Петром і Павлом, починав наш батько клепати косу під хатою в саду, ото й була для мене найчарівніша музика. Я любив її так і так жадав, як хіба ангели жадають церковного дзвону на Паску, прости, Господи, за порівняння. Часом і досі ще здається мені, що й зараз поклепай хто-небудь косу під моїм вікном, я зразу помолодшав би, подобрішав і кинувсь до роботи. Високий, чистий дзвін коси передвіщав мені радість і втіху — косовицю. Я пам'ятаю його з самого малечку (О. Довженко).

II. Яке словосполучення постійно повторюється в тексті?

III. Опишіть, які звуки вам найбільше до вподоби, коли, за яких обставин.

178. I. Прочитайте уривок з оповідання індійського письменника Рабіндраната Тагора (1861–1941) «Болай». Випишіть із тексту складні речення з підрядними часу.

Існує думка, що людина — вінець багатоміліонного розвитку тваринного світу на землі. Та ми раз у раз зіштовхуємося в поведінці тої чи іншої людини з проявами тваринних інстинктів. Це теж усім відомо.

А насправді буває так, що істота, яку ми іменуємо людиною, має в собі риси багатьох тварин. У нашому естві, мовби в одному загоні, живуть тигр і корова, в одній клітці нудьгують змія і мангуста. Так само й мелодія за своєю суттю — це не щось інше, як сполучення різних нот музичних гам. Тому якийсь певний звук переважає над іншими...

Але у вдачі мого племінника Болая тон задавав мінорний шепіт лісів. Із самого дитинства Болай був схильний до мовчазної стриманості, йому не подобалися швидкі рухи.

І варто лише було, аби зі сходу небо заснувалося нерухомими чорними хмарами, як у душі хлопчика починав нашіптувати вітер, наповнюючи її ніжними пахощами лісів. А як починалася злива, тоді в хлопчини кожна клітина реагувала на шум дощу. Коли ж сонце заходило, то Болай вилазив на дах нашого будинку й милувався останніми променями сонця...

Наприкінці місяця магха, коли досягають плоди манго, якесь нестримне бажання охоплювало його душу й викликало невиразні марення. А коли наставала весна, його душа оживала так, як починає розквітати шаловий ліс. Душа набувала сили, наповнювалася кольорами...

Одного разу я подався в гори і взяв із собою Болая.

Гірські схили, що від підніжжя до самого верху зарослі були густою зеленою травою, захоплювали його уяву. Смарагд трави здався йому якоюсь живою й тремтливою істотою, яка грайливо збігала з гір.

А на другий день Болай, нікому не мовлячи жодного слова, втік у смереканий ліс. Там крізь верхів'я пробивалося золоте проміння сонця. Прибиг він сюди і завмер; опинившись у нерухомому сутінку дерев, застиг самотній, мовчазний, зачарований...

(З бенгальської переклав І. Мазорє)

II. Поясніть значення слів *мангуста*, *гама*, *мінорний*, *манго*, *смарагд*. Чи різняться між собою значення слів *уява* й *уявлення*?

III. Випишіть з тексту всі слова, у яких після *г*, *к*, *х* стоїть буква *и* або *і*, поясніть правопис цих слів.

IV. Знайдіть у тексті ті вислови й фрази, які передають душевний стан хлопця.

V. Пригадайте, які почуття чи бажання викликають у вас ті або інші явища природи, й опишіть їх, як це зроблено у тексті. Підрядні речення часу й умови підкресліть.

179. Прочитайте речення. Знайдіть у них фразеологізми й поясніть їхнє значення. З'ясуйте, з яких частин складаються ці речення, визначте вид підрядних речень у них.

1. Тільки що стало на світ займатися, заскрипіли залізні ворота під баштою (*О. Стороженко*). 2. В мене аж очі рогом полізли від несподіванки, аж дух перехопило, коли я вдихнув незрівнянний запах лісових полуниць (*Ю. Збанацький*). 3. Я б нікого й пальцем не зачепила, аби мене ніхто не зачіпав (*І. Нечуй-Левицький*). 4. Ніхто не порятує тебе, якщо ти сам не врятуєшся власними силами (*П. Загребельний*). 5. Марина не раз і не два вмивалася рясними, як надавлять її злидні та нестачі (*Панас Мирний*).

180. Слова запишіть у дві колонки: 1) зі вставленою буквою *i*; 2) зі вставленою буквою *и*.

Щ..т, б..нокль, ек..паж, зен..т, аз..мут, п..лот, с..рена, еф..р, реформ..ст, т..три, еп..зод, чемп..он, ярл..к, еп..скоп, нац..я, ор..єнтір, практ..ка, юв..лей, утоп..ст, р..кошет, м..льйон, атлет..ка, ол..фа, ц..стерна, в..рус, ящ..к, оф..цер, ювел..р.

З перших букв прочитаєте вислів Л. Толстого.

§ 24.

Складнопідрядні речення з підрядними причини й мети

181. Визначте підрядні речення й поставте до них питання. На що вказують ці підрядні речення?

1. Всіма опанував піднесений настрій, бо ніщо сьогодні вже не загрожувало життю (*Олесь Гончар*). 2. Мабуть, тому що село коло річки близько, таке все свіже, зелене та яре (*Марко Вовчок*). 3. Ми нові гаї посадим, щоб земля була весела... (*М. Рильський*).

Як підрядні речення причини, так і підрядні мети однаково вказують на зумовленість дії головного речення певними обставинами. Про-

те самі ці обставини різні: в підрядному причини йдеться про факти, внаслідок яких відбувається чи не відбувається дія головного речення; а в підрядному мети — про факти, заради яких відбувається чи не відбувається дія головного речення.

Підрядні речення причини відповідають на питання обставини причини (чому? через що? з якої причини?), підрядні мети — на питання обставини мети (навіщо? для чого? з якою метою?).

Вказівними словами в складнопідрядних реченнях з підрядними причини бувають прислівники *тому, з тим, займенник через те*; з підрядними мети — займенники *для того, на те, з тим*.

Підрядне речення причини до головного найчастіше приєднується сполучниками *бо і тому що, а також щоб, що, через те що, з тим що і под.*; підрядне речення мети — сполучниками *щоб, аби, хай, нехай*.

Наприклад, складнопідрядні речення з підрядними причини:

1. *На морі ставало темно, (чому?) тому що з берега насувала важка чорна хмара (О. Донченко).*
2. *Тим трава зелена, (чому?) що близько вода (А. Метлинський);* складнопідрядні речення мети: 1. *Будуть крають землю лемеші, (навіщо?) щоб вона розквітла урожаєм (В. Сосюра).*
2. *Проміння сію з житом пополам, (навіщо?) аби життя було як буйні трави (А. Малишко).*

- 182.** Випишіть спочатку прислів'я з підрядними реченнями причини, потім — з підрядними мети. Підкресліть у них вказівні слова і сполучники підрядності.

1. Не говори пишно, щоб тобі на зле не вийшло. 2. Щоб інших навчати, треба самому знати. 3. Не надійся на чужу хату, бо під тином доведеться умирати. 4. Не тішся чужою бідом, бо твоя стоїть за тобою. 5. На те шука в морі, щоб карась не дрімав. 6. Треба нахилитися, щоб з криниці води питися. 7. Не плюй у криницю, бо з неї ще будеш пити водицю. 8. Чоловік має два вуха, щоб більше слухав, а один язик, щоб менше говорив. 9. Сиву голову шануй, аби й сам такої нажив.

- 183.** Випишіть афоризми спочатку з підрядними місця, потім — часу, умови, причини, мети. Визначте, якими членами речення виступають у них вказівні й сполучні слова.

1. Де мало слів, там вони вагомі (*Аль-Харізі*). 2. Коли сказати нема чого, завжди говорять погано (*Ф. Вольтер*). 3. Якщо очі кажуть одне, а язик інше, досвідчена людина більше вірить першим (*Р. Емерсон*). 4. Треба багато вчитися, щоб знати хоч трохи (*Ш. Монтеск'є*). 5. Як багато речей вважалися неможливими, доки вони не були здійснені (*Пліній Старший*). 6. Щоб змінити людей, їх треба любити (*І. Песталоцці*). 7. Якщо хочеш мати дозвілля, не витрачай марно часу (*Б. Франклін*). 8. Тоді лише пізнається цінність часу,

коли він втрачений (Г. Сковорода). 9. Тому що ви не можете зробити всього бажаного, то прагніть зробити бодай можливе (Теренцій).

184. Виділені обставини замініть підрядними реченнями причини або мети.

1. Я підійшов до картини з наміром подивитися на неї зблизька. 2. Для створення ілюзії об'ємності художник поклав фарби мазками. 3. Для правильного сприйняття картини глядачами потрібне відповідне освітлення. 4. Завдяки поєднанню темних і білого кольорів деякі деталі картини мовби світяться зсередини.

185. І. Уважно прочитайте уривок і уявіть намальовану в ньому картину. Переробіть його двічі. Спочатку зміст уривка подайте в розмовному стилі, ніби хтось усно розповідає про свої веселі й невеселі пригоди. Потім уривок перекажіть так, наче далі має йти розповідь про героїчне минуле міста. Усе, на вашу думку, зайве можете опустити. Власні переробки запишіть.

Кам'янець, як глянути на нього здалека, стоїть в долині; а прийдеться їхати, то на горі, та ще на якій! Думаєш, дивлячись: тут була колись-то кругла яма, та чиясь невідома сила провела пальцем краями, і в тім місці земля репнула; середину ж зігнало до купи, а кругом став рів широченний та глибоченний. На дні річка потекла, Смотрич, от як Хорол завбільшки, і де-де реве по камінні. Попід річкою, де місця стало, люди, що та мурашня, купки собі понагортали і живуть. Глянеш згори — голова закрутиться; глянеш знизу — шапка злетить. Що тісно, то інша хата прилипла до скали, як ластівчаче гніздо під стріхою, що потребує лиш півдаху; інша під каменюкою стоїть, як під полою в батька. Каменюка нависла, вкучіла, а хатина тулиться під нею, як сирота під тинню.

Смотрич обтікає город кругом, що з якого боку не їхати в Кам'янець, конче треба через воду; з Руських Фільварків і мосту нема; від цісарського кордону їдуть Підзамчем та крізь фортецю, а далі мостом, ще турецьким, кажуть (А. Свидницький).

Фортеця у Кам'янці-Подільському. Фото

II. Чи вам би хотілося побувати в Кам'янці-Подільському? (Це саме про нього тут іде мова.) Знайдіть його на карті, прочитайте розповідь про місто в Інтернеті. Чим воно вас приваблює?

186. Прочитайте речення. Знайдіть у них фразеологізми й поясніть їхнє значення. З'ясуйте, з яких частин складаються подані речення, визначте вид підрядних речень у них.

1. Я хочу миру між людьми, щоб матері слізьми не мились (*Д. Павличко*). 2. Вся земля наша одвіку, бо кожна грудка, кожен упруг політи потом (*М. Коцюбинський*). 3. А в нас над усе — честь і слава, військова справа, щоб і сама себе на сміх не давала, і ворога під ноги топтала (*П. Куліш*). 4. Гулянки на вулиці не прилягли йому до серця, бо дикі, п'яні витівки були противні його тихій вдачі (*Дніпрова Чайка*). 5. В світ за очі прогнав мене батечко мій, що тебе я кохала так палко (*П. Грабовський*).

187*. Спишіть, вставляючи пропущені коми. Записане звірте з відповіддю.

Де ти хато бабина стріхата? Де твій бовдур в сажі чи димар що курівся димом волохатим до осінніх чи зимових хмар?

Де ти хато польовий причілку в жовту глину вмазане вікно у яке ясна вербова гілка наче пташка билася давно?

Де ти хато де поріг дубовий що лежав нікуди не спішив і до якого місяця підкову я на жаль в дитинстві не прибив? (*Є. Гуцало*).

188. I. Прочитайте уривок з повісті американського письменника Марка Твена (1835–1910) «Принц і злидар», стежачи за логікою розмови. Знайдіть у ньому по одному складнопідрядні речення з підрядними умови, причини й мети та випишіть їх.

Томові захотілося скоріш дізнатись, що вчинила жінка й маленька дівчинка. Отже, з його наказу їх ввели до залу. Обидві, тремтячи від страху, гірко плакали.

— Що вони вчинили? — спитав Том шерифа.

— Насмілюся доповісти вашій величності, їх обвинувачено в страшному і точно доведеному злочині. Судді, за законом, присудили їх до шибениці. Вони продали свої душі дияволу — от яка їхня провина.

Том здригнувся...

— Де це сталося й коли?

— У грудні опівночі в зруйнованій церкві, ваша величносте.

Том знов жажнувся.

— Хто при цьому був?

— Тільки вони самі, ваша величносте, і «той»...

— А як же це стало відомо?

— Люди бачили, як вони ввійшли туди, ваша величносте; це збудило підозру, яка підтвердилася страшними наслідками їхнього злочину. Встановлено, що з допомогою нечистої сили вони викликали бурю, яка спустошила цілу округу...

— А сама жінка теж зазнала шкоди від цієї бурі?

Старі вельможі закивали головами, схвалюючи це мудре питання. Але шериф, не вбачаючи в словах Тома нічого підозрілого, простодушно відповів:

— Авжеж, ваша величносте. Та так їй і треба. Хату її знесло, і вона з дитиною лишилась без кутка...

— Що ж вони робили, щоб викликати бурю? — спитав він шерифа.

— Скидали з себе панчохи, ваша величносте.

Це страшенно здивувало Тома й розпалило його цікавість. Згоряючи від нетерпіння, він сказав:

— Дивна річ! І що ж, це завжди дає такий жахливий наслідок?

— Завжди, ваша величносте, принаймні коли жінка цього схоче й вимовить про себе або вголос відоме їй заклинання.

Том повернувся до жінки і владно наказав:

— Покажи свою силу — я хочу бачити бурю.

Забобонні вельможі аж пополотніли, і в кожного в очах світилося бажання утекти. Але Том нічого не помітив. Він нетерпляче чекав катастрофи. Глянувши в розгублене й збентежене обличчя жінки, він схвильовано додав:

— Не бійся, тобі нічого не буде. Тебе випустять на волю, й ніхто тебе не скривдить. Покажи свою силу.

— О наймилостивіший королю! Я ж не маю такої сили. Я засуджена безвинно.

— Заспокойся, тебе за це не покарають. Зроби бурю, ну хоч маленьку — великої я й сам не хочу. Ну? Зроби це, і життя твоє врятоване. Ти вийдеш звідси зі своєю дитиною вільна, помилована королем, і ніхто в усьому королівстві не заподіє тобі шкоди.

«Принц і злидар». Ілюстрація
Н. Цейтліна, 1965.

Жінка впала ниць і, ридаючи, запевняла, що вона неспроможна зробити таке диво, що вона б з радістю врятувала життя своїй дитині, а сама б охоче пішла на смерть.

Том вимагав, жінка доводила своє безсилля. Нарешті він сказав:

— Жінка, мабуть, каже правду. Коли б моя мати була на її місці й мала диявольську силу, вона, не вагаючись, викликала б бурю і зруйнувала б усю країну, аби тільки врятувати моє життя... Ти вільна, добра жінко, ти й твоя дитина, бо я певний, що ти не винна.

(З англійської переклала М. Рябова)

II. Випишіть із тексту всі слова з префіксами *роз-*, *без-*, *з-* (*-с-*) і поясніть особливості їхнього правопису.

III. Проаналізуйте, якими словами й зворотами різняться мова шерифа і мова Тома, чия мова багатша, які вислови свідчать, що Том походить з простолюддя (Том насправді не був королем, він — хлопець з убогої сім'ї).

IV. Що можна сказати про Тома: добрий він чи жорстокий, розумний чи невеликого розуму? Свої висновки аргументуйте прикладами з тексту.

189. Напишіть твір-роздум «Береться мудрість не із заповітів» за таким приблизно планом:

1. Якої ви думки про вчинок Тома з повісті Марка Твена «Принц і злидар»?
2. Чи варто беззастережно вірити всьому, що кажуть?
3. Чи достатньо лише мати знання, життєвий досвід, щоб приймати мудрі рішення?
4. На що треба зважати, приймаючи те чи інше рішення?
5. Що таке мудрість? Навіщо вона потрібна людині? Звідки вона береться?

§ 25.

Складнопідрядні речення з підрядними допустовими

190. Наведені речення — складнопідрядні з підрядними допустовими (підрядні речення виділено). На яке питання відповідають підрядні допустові, що вони виражають, якими сполучниками приєднуються до головного?

1. День був душний, незважаючи на те що краплі учорашнього рясного дощу іскрилися на траві (Марко Вовчок).
2. Скільки не дивись на море, воно

ніколи не набридне (В. Козаченко). 3. Дарма що рудим називають, зате ж серце в нього золоте (Олесь Гончар). 4. Хоч була рання весна, але надвб́ри було вже гаряче (І. Нечуй-Левицький).

У підрядному допустовому реченні повідомляється про умову, всупереч якій відбувається дія головного речення.

Воно відповідає на питання обставини допустовості (незважаючи на що?).

До головного речення підрядне допустове приєднується сполучниками підрядності *хоч, незважаючи на те що, дарма що, хай, скільки не, як не, де не, коли не* і под.

191. Випишіть складнопідрядні речення тільки з підрядними допустовими. Підкресліть у них сполучники.

1. Нехай іще зима, але я чую в снігах квіток солодкий аромат. 2. Я для пісні вікно розчинив, щоб вона залила мою душу весною (З тв. В. Сосюри). 3. Дарма що стояло тихе сонячне безвітря, листя тріпотіло на деревах вздовж шляху (Ю. Смолич). 4. Хоч вітри ідуть супроти, та незламні наші крила (А. Малишко). 5. Хотілось всім, хоча й гнітила втома, зібрати лан рясний до колоска (Д. Луценко).

192. У підрядних допустових реченнях спробуйте замінити сполучник *хоч* сполучниками *незважаючи на те що, скільки не*. Чи змінюються від цього зміст, забарвлення речень? Чи завжди така заміна можлива й доцільна?

1. Хоч гуркотів десь на заході грім, але дощу так і не було. 2. І вночі, хоч сонце не пекло, повітря було сухе й гаряче. 3. Листя на деревах почало сохнути, хоч ми час від часу й поливали їх. 4. Хоч спека була й немилосердна, проте квітам ми не дали зів'янути.

193. І. Прочитайте байку Г. Сковороди «Собака і Вовк». Випишіть із неї складнопідрядні речення з підрядними допустовими. Подумайте, які ще речення можна переробити на складнопідрядне з підрядним допустовим.

У пастуха Тітира жили Левкой і Фірідам, два собаки, у великій дружбі. Вони прославились і серед диких, і серед домашніх звірів. Вовк, заздрячи їхній славі, вибрав хвилину й став набиватися до них у друзі.

— Прощу мене шанувати й любити, панове мої, — казав Вовк з удаваною чемністю. — Ви мене надзвичайно вщасливите, коли дозволите мені бути третім вашим другом, що вважатиму за велику честь.

Потім понарозказував їм про славних і багатих предків своїх, про модні науки, у яких вихований був старанням батьків.

— Якщо ж, — додав Вовк, — родом та науками хвалитися серед розумних вважається за дурість, то маю кращі гідності, щоб ви мене полюбили.

Я поставою до обох вас подібний, а голосом і шерстю — до пана Фірідама... В одному лише не криюся, що маю лисячий хвіст і вовчий погляд.

Левкой відповів, що хоч пастух Тітир до них зовсім не подібний, а проте він є третім для них другом, що він без Фірідама ніякого діла не починає. Тоді Фірідам сказав таке:

— Хоч голосом і шерстю ти подібний до нас, але серце твоє дуже відмінне. Ми стережемо овець, задовольняємося вовною й молоком, а ви з них шкіру дерете й з'їдаєте їх замість хліба. Найбільше ж не подобається нам дзеркало твоєї душі — лукавий погляд твій, що зиркає скося на баранця, який поблизу ходить.

С и л а . І р і д , і багатство, і чин, і спорідненість, і тілесні обдарування, й науки не здатні встановити дружбу. Тільки серця, думками єдині, й однакова чесність людинолюбних душ, що у двох чи трьох тілах живуть, — оце справжня любов і єдність...

II. Поясніть, коли ми вживаємо слово *шерсть*, а коли — *вовна*. Що означають слова *вщасливити*, *гідності*, *постава*, *лукавий*, *обдарування*?

III. Які синонімічні вислови можна вжити замість висловів *подібний на нас*, *шкіру дере*, *лукавий погляд*?

IV. Поміркуйте над тим, що потрібно для дружби. Свої міркування запишіть. Якщо будуть складнопідрядні речення з підрядними допустовими, підкресліть їх.

194. Прочитайте речення. Знайдіть у них фразеологізми й поясніть їхнє значення. З'ясуйте, з яких частин складаються ці речення, визначте вид їхніх підрядних речень. Обґрунтуйте вживання розділових знаків.

1. Добру науку приймай, хоч її і від простого чуєш; злої ж на ум не бери, хоч би й святий говорив (*І. Франко*). 2. Хоч мало коштує хлібина, насправді ж їй ціни нема! (*М. Гірник*). 3. За правду, як треба того, накладу не жаліючи я головою (*І. Манжура*). 4. Не на те втекли ми від пана Бжеського, щоб шило на швайку міняти (*З. Тулуб*). 5. Я порішив чекати доказів своєї правоти, хоч уже черв'як сумніву заповз у мою душу (*Г. Хоткевич*).

195*. Перепишіть, вставляючи пропущені коми. Написане звірте з відповіддю.

Речі прості і чисті люблю я: серце для друзів відкрите розум до інших уважний працю що світ звеселяє потиск руки мозолястої сині світанки над водами шум у лісі зелений і шум золотий спів солов'иний і пісню людську скромну шипшину і горду троянду мужність і вірність народ і народи — я люблю! (*М. Рильський*).

§ 26.

Складнопідрядні речення з підрядними наслідковими й супровідними

- 196.** Визначте вид підрядного речення в першому складнопідрядному. Чим відрізняється друге речення від першого?

Листя горобини важко було відрізнити від ягід, бо воно з зеленого стало жовтим, а подекуди й червоним. — Листя горобини з зеленого стало жовтим, а подекуди й червоним, так що його важко було відрізнити від ягід (В. Гжицький).

У підрядних наслідкових реченнях повідомляється про наслідок дії головного речення.

На питання вони не відповідають. У складнопідрядному реченні з підрядним наслідковим вказівного слова не буває.

До головного речення підрядне наслідкове приєднується лише за допомогою сполучника *так що*, наприклад: *Погода стояла тепла і сонячна, так що шибки на вікнах аж миготіли* (Г. Тютюнник).

Близькі за значенням до підрядних наслідкових підрядні супровідні речення. У них підрядне речення до головного приєднується займенником *що* в будь-якому відмінку, наприклад: *На горизонті тремтіло голубе марево, від чого на прибережних барханах і комишах пропливали голубі тіні* (О. Десняк). На питання ці речення не відповідають.

І підрядні наслідкові, і підрядні супровідні завжди стоять тільки після головного речення.

- 197.** Випишіть речення спочатку з підрядними наслідковими, потім — із супровідними. Сполучники й сполучні слова підкресліть.

1. У долині зафоркали коні, від чого Марко зупинився (М. Стельмах).
2. Теплий туман слався по полю і наливався балку по самі вінця, так що дерева потопали в ньому (М. Коцюбинський). 3. Край неба на сході помітно блідне, так що в нього вже можна розпізнати сіру пелену розірваних вітром

хмар (*В. Кучер*). 4. Тихович, який ніколи не стріляв і не любив крові, одвернувся від закривавленої дичини, чим образив трохи свого колегу-мисливця (*М. Коцюбинський*). 5. Хлопці вийшли до села з заходу, так що тепер їм не було чого боятись (*Г. Тютюнник*).

- 198.** Визначте вид складних речень і за допомогою сполучника *так що* перебудуйте їх на складнопідрядні з підрядними наслідковими. Чи з'явилися якісь нові відтінки значення в перебудованих реченнях?

1. Світло в кімнаті раптом погасло, і я не дописав вправи. 2. Лив дуже густий дощ, аж вода клекотіла з ринви. 3. Надворі зробилося так темно, що за крок уже нічого не можна було побачити. 4. Дивний звук пролунав так несподівано, що я мимоволі здригнувся. 5. Тому що дощова завіса була дуже щільна, світло з сусідніх будинків ледве вгадувалося крізь неї.

- 199.** Замініть подані парами прості речення складнопідрядними з підрядним супровідним. Чи відчувається якась різниця між варіантами?

1. Головний мозок орангутанга порівняно великий. Це свідчить про досить високий рівень його розумових здібностей. 2. Орангутанг спритно лазить по деревах. Цьому сприяють дуже довгі й сильні передні кінцівки. 3. Ступні орангутанга повернуті підосвами досередини. Завдяки цьому він легко хапається за гілки.

- 200.** Перепишіть афоризми. Підкресліть у них підрядні речення й визначте вид кожного з них. У головних реченнях знайдіть вказівні слова і підкресліть їх.

1. Найсвятіша справа стає блюзнірством і мерзотою, якщо ради її торжества вдаються до злочину (*Ф. Ламенне*). 2. Хто не ненавидить по-справжньому зло, той і добра не любить по-справжньому (*Р. Роллан*). 3. Мудрість не скаже того, що противне природі (*Ювенал*). 4. Істина — це те, що витримує перевірку досвідом (*А. Ейнштейн*). 5. Факел істини часто обпікає руку того, хто його несе (*П. Буаст*). 6. Багато хто тому й виступає проти істини, що, визнавши її, пропаде (*Й.-В. Гете*). 7. Щоб оцінити чию-небудь якість, треба мати бодай якусь дрібку цієї якості і в самому собі (*В. Шекспір*). 8. Найбільше шануйте гостя, звідки б він до вас не прийшов (*Володимир Мономах*). 9. Скільки в людині доброти, стільки в ній і життя (*Р. Емерсон*).

- 201.** Дієприслівникові звороти замініть підрядними обставинними реченнями. Останні підкресліть і визначте їхній вид.

Влітку, склавши останній екзамен, кілька учнів нашого класу вирушили на Хортицю. Бажаючи знати якнайбільше про боротьбу нашого народу за волю, ми прочитали чимало книжок про козаків, зокрема й дослідження Д. Яворницького. Приїхавши в Запоріжжя, ми насамперед подалися на острів, побували на Чорній скелі. Але розчарувалися трохи, не побачивши

там майже нічого із славетного минулого України. І все-таки, не знайшовши того, що сподівалися, ми були дуже задоволені, що нарешті побували на овіяній легендами козацькій землі — на Хортиці.

Комплекс «Запорозька Січ» на острові Хортиця. *Фото*

202*. Зробіть повний синтаксичний розбір наведених речень, користуючись цифровим кодом таблиць, поданих у § 2 (враховуйте й характеристики, що в квадратних дужках). Підрядні обставинні позначаєте так: 7(1) — способу дії, міри й ступеня; 7(2) — місця; 7(3) — часу; 7(4) — причини; 7(5) — мети; 7(6) — умови; 7(7) — допустове; 7(8) — наслідкове.

I. 1. Приємно слухати казку про гори, коли мчиш отак степом. 2. З-під сосен, як із вікон, виднілись далекі і близькі гори. 3. А там, де сонце торкнулось вершечків дерев, листя спалахнуло золото-зеленим вогнем. 4. Весь світ був як казка, повна чудес, таємнича, цікава й страшна. 5. Тиша така, що чутно, як кров тече в жилах (*З тв. М. Коцюбинського*).

II. 1. Збирається Данило довго, бо треба йому взяти з собою чимало всякого начиння. 2. У сторожці сутінь та вистояний за зиму холод, що причаївся тут ще з осені. 3. Тим часом Данило виносить на сонце стару ковдру, щоб теплий вітерець вивіяв з неї холод. 4. Тоді бере на плечі всі опудала, несе на ту грядку, де недавно зійшли молодюсінькі дубки, вербички та берізки (*З тв. Гр. Тютюнника*).

203. Уважно прочитайте уривок, звертаючи увагу на дві синонімічні назви тої самої болотяної рослини. Перекажіть стисло текст, вживаючи складнопідрядні речення. Переказ запишіть, підрядні речення підкресліть і позначте їхній вид.

Соломія напоїла Остапа, оглянула і обмила його рану. Вона приклала до рани мокру холодну ганчірку — і Остапові стало легше...

Соломія глянула на небо. Поміж очеретяною кунею¹, що тихо гойдалась угорі, виднівся клопоть сірих олив'яних хмар. З-за високого та густого, як щітка, комишу не можна було нічого розібрати.

¹ Ку н я — китиці, очеретяні суцвіття.

«Дорогою ціною». Ілюстрація
І. Філонова, 1949 р.

Остапові здавалося, що вони мусять держатися правої руки; Соломія ж, навпаки, доводила, що їм слід йти вліворуч, проти вітру, бо, здається, направо гнеться комиш.

Соломіїне перечення дратувало раненого, і вона мусила згодитися з ним. Вони рушили в дорогу. Дорога була трудна. Навіть здоровому важко було плутатися в густих комишах, зарослих павутицею, перескакувати з купини на купину, щоб не впасти в багнисту безодню. Часто доводилось обходити озерця, де Остап освіжавсь холодною водою та змочував розпалене гарячкою чоло. Соломія майже несла Остапа, а проте їм доводилось часто зупинятись, бо слабий утомлювався і потребував спочинку... Та вони знов во-

ліклись, одинокі, загублені серед безбережного моря очерету, що маяв над ними пухнастими китицями та наводив сум одноманітним шелестінням. Вони йшли так довго, не відаючи пори дня, бо над ними все висів клопоть олив'яної хмари, а круг них усе їжився височенний, цупкий, жовтий комиш, немов сунувся разом із ними, як зачарований. Часом їм здавалося, що поміж очеретом щось шмигнуло, немов пес чи вовк, інколи вони з огидженням обминали сонних, млявих від холоду гадюк, що купами лежали на купинах або ліниво пересувалися поміж очеретом (М. Коцюбинський).

204. Прочитайте речення. Знайдіть у них фразеологізми й поясніть їхнє значення. З'ясуйте, з яких частин складаються ці речення, визначте вид їхніх підрядних речень. Обґрунтуйте вживання розділових знаків.

1. Перші пропустили було його, так що він забрався аж на рундук, зате далі — і пальцем нікуди було ткнути (Панас Мирний). 2. Слово по слову він захопився своїми спогадами так, що ладен був на цю тему говорити до самого вечора (С. Добровольський). 3. Він і справді трохи якийсь чудний, неначе в нього нема однієї клепки в голові. 4. Певно, спросоння в мене голова не дуже варила, бо майже нічого не втямив (Л. Смілянський). 5. Їй нараз зробилося якось зимно-зимно, так що почала голосно сікти зубами (І. Франко).

205*. Перепишіть, вставляючи пропущені коми. Написане звірте з відповіддю.

Линуть плинуть хмарки літні хмарки радісні блакитні розпливаючись в повітрі наче фарби на палітрі сяйвом-золотом оточені линуть плинуть поки згинуть позолочені. Тануть в'януть думи чорні мов картинки ілюзорні розпливаються і тліють в сяйві сонячним блідніють разом з хмароньками літніми тануть в'януть поки стануть непомітними... (Г. Чупринка).

206. I. Прочитайте уривок з повісті австралійського письменника Алана Маршалла (1902–1984) «Я навчився стрибати через калюжі». Випишіть із тексту складне речення з підрядним наслідковим і поясніть вживання розділових знаків у ньому.

Протягом наступних тижнів за мною дуже пильно стежили, поки я сидів у кріслі на веранді; та ось одного дня лікар приніс пару милиць.

— Оце твої ноги, — сказав він мені. — Як ти гадаєш, зможеш на них ходити? Давай спробуємо...

Я сидів у кріслі в садку, і лікар відкотив мене на траву під верби.

— Оце добра місцинка. Спробуймо тут.

Сестра-хазяйка і кілька няньок вийшли подивитися на мою першу спробу. Вони оточили крісло, а лікар узяв мене під пахви, зняв з крісла й поставив перед собою, тримаючи так, щоб я стояв рівно.

Сестра-хазяйка, якій він дав подержати милиці, підставила їх мені під пахви, а лікар поволі спускав мене, доки я не сперся на подушечки всією своєю вагою.

— Не поспішай, — застеріг мене лікар. — Не пробуй зразу ходити. Стій на місці. Я підтримаю тебе. Ти не впадеш.

Моя права нога, що її я називав «поганою», була зовсім паралізована і безпорадно теліпалася від самого стегна — безглуздий придаток із шкіри й кісток, безформний і вкритий шрамами. Ліву ногу я називав «доброю» ногою. Вона була тільки частково паралізована і витримувала мою вагу.

Через викривлення хребта мій тулуб згинався вліво, та коли я сперся на милиці, він вирівнявся і все моє тіло витяглося в довжину, так що я тепер здавався більшим на зріст, ніж коли сидів...

Якусь мить я стояв нерішуче, дивлячись уперед, туди, де, за кілька кроків од мене, трава була трохи витоптана.

«Я дістануся туди», — подумав я, але не зрушив з місця, не знаючи, які саме м'язи ввести в дію. Я відчував, що милиці боляче врізаються мені під пахви, і догадувався, що для того, щоб піти, я мушу виставити їх уперед, на мить спершись усією вагою на ліву ногу.

Лікар уже не тримав мене, але розставив руки так, щоб підхопити, якщо я похитнуся.

Я відірвав милиці від землі й незграбно закинув їх уперед, плечі мені смикнулися вгору від раптового поштовху, коли я знов усією вагою наліг на подушечки. Далі я послав уперед ноги, причому права тяглася по землі, мов зламане крило. Я постояв, важко дихаючи і дивлячись на витоптану траву попереду.

— Добре! — вигукнув лікар, коли я зробив цей перший крок. — А тепер ще раз.

Я знову повторив ті самі рухи, потім ще раз і ще, аж доки, зрештою, не досяг мети. Усе моє тіло боліло від напруження. Проте я йшов!

(З англійської переклав М. Пінчевський)

II. Поясніть значення слів *веранда, милиці, сестра-хазяйка, шрам*.

III. Випишіть із тексту всі слова із заперечною часткою *не* та префіксом *не-*. Поясніть їхній правопис.

IV. Виберіть усі підрядні речення, які починаються сполучником підрядності *що* і сполучним словом (займенником) *що*, визначте вид цих речень.

207. Напишіть твір-роздум «*Найважче — це творення самого себе*» за такими приблизними тезами:

1. У людей, на жаль, трапляються вади — фізичні й моральні.
2. Чи треба зневірятися в собі?
3. «Ні, я буду жити, як усі люди!»
4. Основне — наважитися й прийняти тверде рішення.
5. Чи відразу вдається подолати ваду?
6. Наполегливість і ще раз наполегливість заради мети.

§ 27.

Складнопідрядні речення з кількома підрядними

208. Скільки підрядних речень при одному головному? Чи на те саме питання вони відповідають? Чи однаково залежать від головного?

1. Я люблю, щоб сонце гріло, щоб гукали скрізь громи, щоб нове життя будило рух і гомін між людьми (П. Грабовський). 2. Якщо ти людина, не називай людиною того, хто не дбає про народ (Нар. творчість). 3. Історія народів учить, що та держава велична, в якій велична мала людина (О. Довженко).

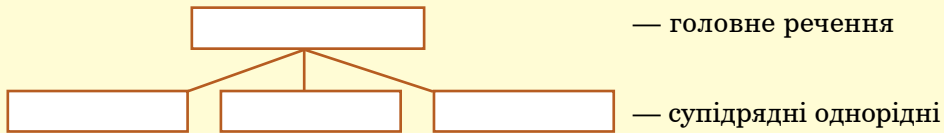
У складнопідрядному реченні до одного головного може приєднуватися не одне, а й два або більше підрядних речень.

Складнопідрядні речення з кількома підрядними поділяються на чотири різновиди: 1) складнопідрядні з однорідною супідрядністю; 2) складнопідрядні з неоднорідною супідрядністю; 3) складнопідрядні з послідовною підрядністю; 4) складнопідрядні мішаного типу.

1. У складнопідрядному реченні з однорідною супідрядністю два або більше підрядних одного виду однаково залежать від того самого слова головного речення.

Наприклад, у реченні: *Я мрію так життя прожити, (як?) щоб кров і піт віддати землі своїй, щоб у плодах мої хилились віти, щоб розроставсь в глибинах корінь мій (М. Стельмах)* — від головного *Я мрію так життя прожити* однаково залежать аж три підрядні речення способу дії.

Зображуючи схематично таке складнопідрядне речення, лінії підрядності будемо відводити з однієї точки головного до різних підрядних. Наприклад, схема вищенаведеного речення матиме такий вигляд:

Супідрядні однорідні речення можуть з'єднуватися між собою сполучниками сурядності, наприклад: *Так буває лише ранньої весни, (коли?) коли пробуджується степ і розімліла від сонця земля сповнюється чарами материнства (І. Цюпа).*

Кома між двома супідрядними однорідними реченнями, з'єднаними одиничним сполучником *і, та (=і), або, чи*, не ставиться.

2. У складнопідрядному реченні з неоднорідною супідрядністю два або більше підрядних речень по-різному залежать від головного речення (відповідають на різні питання, відносяться до різних слів головного речення.)

Наприклад, у реченні: *(коли?) Коли пісні мого краю пливають у рідних голосах, мені здається, (що?) що збираю цілющі трави я в лугах (М. Рильський)* — до головного речення *мені здається* приєднано речення різних видів — підрядне часу (перше) і підрядне підметове (останнє). А в реченні: *Ми працю любимо, (яку?) що в творчість перейшла, і музику палку, (яку?) що ніжно серце тисне (М. Рильський)* — хоч обидва підрядні й відповідають на те саме питання, проте

відносяться до різних слів у головному реченні: перше — до *працю*; друге — до *музику*.

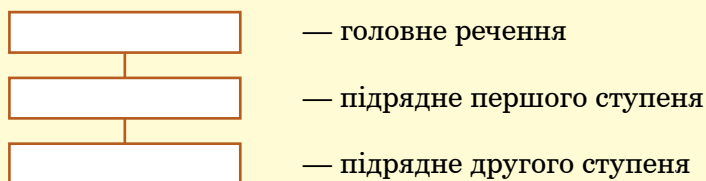
Обидва ці складнопідрядні речення з неоднорідною супідрядністю матимуть однакове схематичне зображення, в якому лінії підрядності будуть відведені з різних точок головного речення:

3. У складнопідрядному реченні з послідовною підрядністю перше підрядне залежить від головного, друге — від першого, третє — від другого і т. д. Ці підрядні так і називаються — підрядне першого ступеня, підрядне другого ступеня і т. д.

Наприклад, у реченні: *Я син народу, (якого?) що вгору йде, (не зважаючи на що?) хоч був запертий в льох (І. Франко)* — перше підрядне *що вгору йде* пояснює головне речення, а друге підрядне *хоч був запертий в льох* стосується першого підрядного.

Схематично така залежність зображається так:

4. У складнопідрядному реченні мішаного типу поряд існують однорідна та неоднорідна супідрядність, супідрядність і послідовна підрядність.

Наприклад, у реченні: *Треба було ще глибоко розуміти, (кого? що?) що мова тільки та невичерпно багата й гарна, (яка?) яка виплекана твоїм рідним народом, яка живиться із народних джерел, (яких?) що ніколи не замулюються (Петро Панч)* — друге просте речення до першого і п'яте до четвертого приєднані способом послідовної підрядності, а третє й четверте з'єднані між собою як однорідні супідрядні.

209. Перепишіть афоризми. Головні речення в них підкресліть. Накресліть схеми кожного складнопідрядного речення.

1. Ми повинні прагнути не до того, щоб нас кожен розумів, а до того, щоб нас не можна було не зрозуміти (*Вергілій*). 2. Якщо ти двічі подумаєш, перш

ніж один раз скажеш, ти скажеш удвічі краще (*Т. Пейн*). 3. Не довіряйте людині, яка все вважає добрим, яка все вважає поганим, а ще більше людині, якій усе байдуже (*І. Лафатер*). 4. Потрібно прагнути побачити в кожній речі те, чого ще ніхто не бачив і над чим ще ніхто не задумувався (*Г. Ліхтенберг*). 5. Нема гіршого нещастя над те, коли людина починає боятися істини, щоб істина не викрила її (*Б. Паскаль*). 6. Людина, якій ніхто не подобається, набагато більше нещасна, ніж та, яка нікому не подобається (*Ф. Ларошфуко*). 7. Чесна й безчесна людина пізнаються не тільки по тому, що вони роблять, а й по тому, чого вони прагнуть (*Демокрит*). 8. На твоєму людському шляху — каміння, яке ти повинен прибрати, щоб тим, хто йде за тобою, було легше йти (*В. Сухомлинський*).

210. З поданих частин відновіть складнопідрядні речення з кількома підрядними. (Частини складнопідрядних речень тут подано в довільному порядку.)

1. Хочеться тоді піти в поле. Коли хати з-за своїх запон зелених і жовтих повиходять на шлях. Коли дерева в селі розкутаються. 2. Зламана бадилина так поскрипує. Коли подме вітерець. Наче дивовижна істота скімлить і легенько клямцає зубами. 3. Осіннє поле схоже на поле битви. Яка, не видима людському оку, відбулася в природі. Якщо пильно приглянутися до нього. 4. Потім довго прислухаєшся до своєї душі. Як там повіває, свіжо струменить. Як воно ледь-ледь зависає, ніби не бажаючи стелитись унизу. Як у ній легко опадає листя (*З тв. Є. Гуцала*).

211*. Накресліть схеми прислів'їв і зробіть повний синтаксичний розбір, користуючись цифровим кодом таблиць, поданих у § 2 (враховуйте й характеристики, що в квадратних дужках). Підрядні обставинні позначайте так: 7(1) — способу дії, міри й ступеня; 7(2) — місця; 7(3) — часу; 7(4) — причини; 7(5) — мети; 7(6) — умови; 7(7) — допустове; 7(8) — наслідкове.

1. Чоловік довідається тоді, як він мало знає, коли дитина його питає. 2. Не хвалися завтрашнім днем, бо не знаєш, що той день уродить. 3. Якби люди і риба не одчиняли роти, коли не треба, то багато лиха минули б. 4. Ревів ведмідь не тому, що бджоли кусали, а тому, що меду взяти не дали. 5. Стрічаються на стрітіння зима з літом, щоб поборотися, кому йти наперед, кому вертатися назад.

212. І. Прочитайте уривок з роману італійського письменника Еліо Вітторіні (1908–1966) «Сицилійські зустрічі». Які два слова часто повторюються? Випишіть два складнопідрядні речення з кількома підрядними, підкресліть у них головні члени, накресліть схеми цих речень і поясніть вживання розділових знаків.

— Сицилієць ніколи не їсть зранку, — зненацька промовив він і зразу ж додав: — Ви, мабуть, американець?

Він сказав це відчайдушно, але м'яко, бо все вимовляв завжди ніжно, навіть коли був у відчаї від того, що мусить обчистити апельсин і з'їсти його. Останні три слова він вимовив збуджено, якимось напруженим голо-сом, немов йому конче потрібно було в інтересах душевного спокою, щоб я виявився американцем.

— Так, американець, — відповів я, бачачи все це. — Ось уже п'ятнадцять років...

— У мене брати живуть в Америці, — промовив він, — дядько і двоє братів двоюрідних.

— Он як! — зауважив я. — Де ж вони живуть, в Нью-Йорку чи в Аргентині?

— Не знаю, — відповів сицилієць. — Може, в Нью-Йорку, а може, і в Аргентині. Я кажу — в Америці. — Так він відповів і додав: — А ви звідки?

— Я народився в Сиракузах.

— Та ні, де ви живете в Америці?

— У... у Нью-Йорку, — відповів я.

Якийсь час ми сидіти мовчки. Я мовчав через брехню і без слів дивився на нього, а він — позирає на мене очима, які заховані під козирком. Потім питає мало не тенором:

— Там, у Нью-Йорку... добре?

— Не забагатієш, — відповідаю я.

— Хіба це важливо? Можна добре жити й без багатства. Що не кажіть, там краще...

— Хтозна, — зауважив я. — Там теж є безробітні.

— Хіба це важливо — безробітні? — каже він. — Я ж не безробітний... Ми всі маємо роботу. У садах... Усі працюємо... — замовк, потім стиха запитає: — Ви повернулися через безробіття?

— Ні, — кажу, — я приїхав на кілька днів.

— Он воно як... — сказав він. — Ви їсте зранку... Сицилієць ніколи не їсть вранці. В Америці всі їдять зранку?

Мені хотілося сказати, що ні, що й я звичайно не їм уранці, що знаю багатьох людей, котрі їдять лише раз на добу, і що в усьому світі люди живуть так само. Однак я не зміг погано відізватись про Америку, де він ніколи не був і котра була, власне, не справжньою Америкою, а його мрією про панування неба на землі.

(З італійської переклали Й. Поволоцький та Ю. Дніпрjak)

II. Як розкриває зміст розмови двох пасажирів вислів *через брехню*?

III. Випишіть іменники іншомовного походження — власні й загальні назви — і поясніть написання в них букв *и* та *і*.

IV. Виберіть усі дієслова в теперішньому й простому майбутньому часах, визначте їхню особу, число й дієвідміну.

V. Запишіть чию-небудь розмову, яку вам довелося почути. У своєму записі, крім прямої мови, вживайте також слова автора.

213. Прочитайте речення. Знайдіть у них фразеологізми й поясніть їхнє значення. З'ясуйте, з яких частин складаються ці речення, визначте вид їхніх підрядних речень. Обґрунтуйте вживання розділових знаків.

1. Огненне слово Шевченка наскрізь проймало серце не тільки тих, кому близьке було народне горе, а й тих, кому байдуже було до нього (*Панас Мирний*). 2. А той суддя такий був розумний та спритний, що яке б темне діло не було, то зараз його на світ виведе (*О. Стороженко*). 3. Коли людині загрожує смерть і нема ніякого порятунку, вона хапається за соломинку (*І. Цюпа*). 4. Того дядька Панаса всі знають, бо в нього сім п'ятниць на тиждень і він жне там, де не сіяв (*Є. Гуцало*). 5. Цілими днями сіялись крізь сіре сито осінні дощі, а коли їх не було, то над полем від ранку до самого вечора бродили тумани (*Олесь Гончар*).

214. Іменники іншомовного походження (загальні й власні назви) запишіть у дві колонки: 1) із вставленою буквою *и*; 2) із вставленою буквою *і*.

Ід..лія, кос..нус, Ток..о, апет..т, сос..ска, емпір..чний, Од..сей, Чинг..схан, уніф..кація, Пар..ж, Єг..пет, Ваш..нгтон, Мозамб..к, адм..рал, ст..мул, сноб..зм, доп..нг, Сиц..лія, смок..нг, руб..н.

З других букв прочитаєте три слова з вислову давньоримського імператора й філософа Марка Аврелія: «*Ми, люди, народжені для того, щоб...*».

V. Поставте собі оцінку

Підготуйте аркуш для відповідей (*див. вправу 29*). Цифрові відповіді на поставлені нижче запитання записуйте проти відповідних номерів. Наприкінці підручника вміщено таблиці з відповідями, за ними перевірте себе. Скільки буде правильних відповідей, таку й оцінку собі поставте.

001. Визначте вид підрядного речення і позначте цифрою: підметове — 1; присудкове — 2; додаткове — 3; означальне — 4; обставинне — 5.

Він був не з тих, що міняють свої уподобання.

002. Зробіть те саме, що й у завданні 001.

Що для безсмертя народилось, від зброї смертних не умре (*М. Рильський*).

003. Зробіть те саме, що й у завданні 001.

Не уявляю, як люди можуть жити без моря.

004. Зробіть те саме, що й у завданні 001.

Багато в світі доріг, що ведуть до незнаних обріїв.

005. Визначте вид підрядного речення і позначте цифрою: підметове — 1; присудкове — 2; додаткове — 3; означальне — 4; обставинне способу дії, міри й ступеня — 5; місця — 6; часу — 7.

Повітря таке запашне од гірських трав, що аж п'янить.

006. Зробіть те саме, що й у завданні 005.

Де не повернеться — всюди за ним золоте гілля росте.

007. Зробіть те саме, що й у завданні 005.

На тому місці, де стояла тінь, тепер іскрило сонце.

008. Визначте вид підрядного обставинного речення і позначте цифрою: способу дії, міри й ступеня — 1; місця — 2; часу — 3, причини — 4, мети — 5, умови — 6, допустовості — 7, наслідкові — 8, приєднувальні — 9.

Якщо ти байдужий до страждань інших, ти не заслуговуєш назви людини (*Сааді*).

009. Зробіть те саме, що й у завданні 008.

Теплий туман налив балку по самі вінця, так що дерева потопали в ньому.

010. Запишіть порядкові номери слів, враховуючи й службові, після яких слід поставити коми. Якщо кома в реченні не потрібна, ставте 0.

Моя любов як море що висохнуть не може (*В. Сосюра*).

011. Зробіть те саме, що й у завданні 010.

Голова без розуму як ліхтар без свічки.

012. Визначте вид складнопідрядного речення з кількома підрядними *Віщувало серце, що, як тільки зміцніють синові крила, не втримати його в хаті* (*Олесь Гончар*).

1) з однорідною супідрядністю; 2) з неоднорідною супідрядністю; 3) з послідовною підрядністю; 4) мішаного типу.

§ 28.

Складні речення із сурядністю й підрядністю

215. Визначте, з яких простих речень складаються подані речення. Чи тільки підрядним зв'язком пов'язані між собою їхні частини?

1. Жайворонок співав, аж луна йшла під блакитне небо, а в лісі слухав того співу первоцвіт. 2. За лісом широкі поля поволі й лагідно спускалися вниз, і віз усе котився вузькою нев'їждженою дорогою, що бігла кривулькою поміж озиминою до села (*З тв. М. Коцюбинського*).

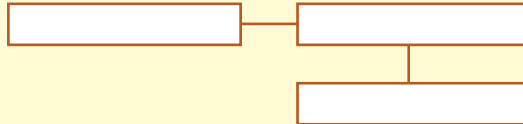
Складнопідрядні речення можуть поєднуватися сурядним зв'язком з незалежними реченнями або між собою — таким чином виникають складні речення із сурядністю й підрядністю.

Можливі три типи таких об'єднань.

1. Складнопідрядні речення об'єднуються сурядним зв'язком з незалежними реченнями.

Наприклад: *В повітрі дощ, і гречка пахне тепло, немов розлився буриштиновий мед* (*М. Рильський*).

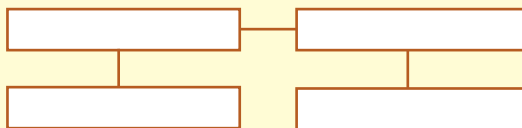
Будову цього речення схематично можна зобразити так (горизонтальна лінія — сурядний зв'язок, лінія вниз — підрядний зв'язок):

2. Складнопідрядні речення поєднуються сурядним зв'язком між собою.

Наприклад: *Як швидко минають дні, коли в людини є хліб і вода, і як повільно течуть вони, коли немає ні ковтка води* (*С. Скляренко*).

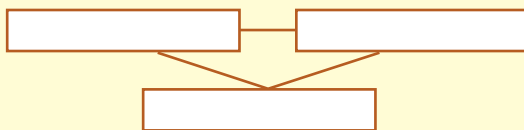
Схема цього речення така:

3. Одне підрядне речення приєднується відразу до двох чи більше головних, пов'язаних між собою сурядним зв'язком.

Наприклад: *Море так невинно голубів під стінами скель і сонце так світить ласкаво, що аж каміння сміється* (*М. Коцюбинський*).

Схема цього речення така:

- 216.** Об'єднайте наведені парами речення сурядним зв'язком. Поставте потрібні коми. Накресліть схеми утворених речень.

1. Ще був день. Хмари так щільно облягли небо, що надворі посутеніло.
 2. Часом море міняє свій колір. Коли день похмурий, воно стає непривітним, олов'яним. 3. Коли на морі дужчає вітер, підіймаються вищі хвилі. Коли на морі дужчає вітер, чайки голосніше кричать. 4. Хвилі розбиваються одна за одною в берег. Здається, що під їхнім напором кришаться скелі і тисячі скалок розбризкуються довкола.

- 217.** Перепишіть афоризми, знайдіть та виділіть у них синтаксичні центри. Накресліть схеми поданих речень.

1. Коли бачиш гідну людину, думай про те, щоб дорівнятись їй, а коли бачиш негідника, досліди самого себе, щоб у тебе не виявилось таких самих вад (*Конфуцій*). 2. Той, хто клопочеться про інших, завжди сповнений упевненості в собі як людина, яка домагається справедливості; а випрошуючи або домагаючись чого-небудь для себе, він ніяковіє й соромиться як людина, що канючить милостиню (*Ж. Лабрюйєр*). 3. Коли хтось виходить із дому, хай подумає про те, що він має робити, а коли знову знайде в дім, хай подумає про те, що зробив (*Клебул*).

- 218.** Накресліть схеми й усно зробіть повний синтаксичний розбір речень, користуючись таблицями, поданими в § 2 (враховуйте й характеристики, що в квадратних дужках).

1. Жінки, свідки, спасибі їм, потвердили, що вона дуже хвора, намагалися розповісти, як гарувала в колгоспі од зорі до зорі, але тілистий, з маленькою лисою головою суддя перебивав їх, не давав говорити. 2. Спочатку вона просила, щоб залишили їй корову, але вони сказали, що залишили б за умови, якби Ганна виконала молокопоставку, а де ж вона візьме того молока. 3. Хтось нараїв їй писати у військкомат, і вона написала, й через два тижні надійшло їй пояснення, що податки з неї стягнуто неправильно, оскільки вона солдатська жона і солдатська мати і має право на пільги, й що військкомат поклопочеться за неї (*Ю. Мушкетик*).

219. I. Прочитайте уривок з роману французького письменника Віктора Гюґо (1802–1885) «Собор Паризької Богоматері». Випишіть із тексту складні речення із сурядністю й підрядністю, підкресліть у них підмети й присудки, накресліть їхні схеми.

Час минав. Квазімодо стояв біля стовпа вже щонайменше півгодини, зраний, змордований, осміяний і закиданий камінням.

Раптом він знову почав борстися в своїх ланцюгах. Відчай подвоїв його зусилля, і вся споруда, на якій стояв засуджений, захиталася. Порушуючи свою мовчанку, Квазімодо хрипким, лютим голосом, схожим скоріше на собаче гавкання, ніж на людську мову, закричав, перекриваючи галас і гикання юрби:

— Пити!

Цей вигук відчаю не викликав ніякого співчуття. Він тільки звеселив паризький простолюд, що обступив сходи...

Почекавши кілька хвилин, Квазімодо обвів натовп розпачливим поглядом і ще нестямнішим голосом повторив:

— Пити!

І знову всі зайшлися реготом.

— На, пий! — вигукнув Робен Пуспен, кидаючи йому в обличчя ганчірку, що валялася в калюжі. — На ось, гидотний глушмане...

Якась жінка пошпурила йому в голову камінь...

— Пити! — задихаючись, утретє крикнув Квазімодо.

В цю мить він побачив, як натовп розступився. З нього вийшла чудернацько вдягнена дівчина. Її супроводила біла кізка з позолоченими різьками. В руках у дівчини був тамбурин.

Око Квазімодо заблищало. То була циганка, яку він намагався викрасти минулої ночі... Квазімодо не сумнівався, що циганка прийшла помститися, висміяти його, як і всі інші, чи вдарити.

І справді, горбань побачив, як дівчина швидко піднялася на сходи. Гнів і досада душили його. Йому хотілося зламати ганебний стовп, і якби блискавка, яку метнуло його око, мала вбивчу силу, то спопелила б циганку, перш ніж вона б підійшла.

«Собор Паризької Богоматері».

Ілюстрація Г. Бріона

Вона мовчки підступила до засудженого, який даремно звивався, щоб ухилитись, і, відстебнувши від свого пояса флягу, обережно піднесла її до пересохлих губ нещасного.

Тоді на цьому оці, досі такому сухому й запаленому, зблиснула велика сльоза й поволі скотилася по викривленому розпачем потворному обличчю.

(З французької переклав П. Тернюк)

II. Поясніть значення слів *борсатися, розпачливий, нестямний, глушман, тамбурин, фляга, розпач*.

III. Випишіть із тексту всі пасивні дієприкметники і похідні від них слова (без подвоєння *н*), а також всі слова з подвоєнням букв, поясніть їхній правопис.

IV. Опишіть портрет Квазімодо за цим епізодом.

V. Схарактеризуйте переживання Квазімодо і спробуйте пояснити їх.

220. Прочитайте речення. Знайдіть у них фразеологізми й поясніть їхнє значення. З'ясуйте, з яких частин складаються ці речення, визначте вид їхніх підрядних речень. Обґрунтуйте вживання розділових знаків.

1. Звістка, що йдуть козаки, розійшлася блискавкою поміж військом, і ще сонце не зійшло, як цілий табір був уже на ногах (*О. Маковей*). 2. В людей спадає з очей полуда і прокидаються ті здорові думки, які дримали в голові (*С. Васильченко*). 3. Настя вдячно глянула на хлопця, і Омелько знітився від погляду темно-карих очей, що обдали його жаром (*І. Цюпа*). 4. І зразу видно, що людина має освіту, бо не копилить носа перед іншими... (*С. Чорнобривець*).

221*. Перепишіть, вставляючи пропущені коми. Написане звірте з відповіддю.

Крізь сотні сумнівів я йду до тебе добро і правдо віку. Через сто зневір. Моя душа запрагла неба в буремнім леті держить путь на стовп високого вогню що осіяний одним твоїм бажанням. Аж туди де не ступали ще людські сліди де вже нема ні щастя ні біди... (*В. Стус*).

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ ПОВТОРЕННЯ

1. Чим відрізняється складнопідрядне речення від складносурядного?
2. Які слова називаються вказівними і де вони стоять у складнопідрядному реченні?
3. Яка відмінність між сполучниками підрядності й сполучними словами?
4. Як відрізнити підрядні підметові речення від підрядних додаткових? Як ті й ті називаються за іншою класифікацією?

5. Яку роль у складному реченні виконують підрядні присудкові й підрядні означальні речення? Як їх розрізнити? Як ті й ті називаються за іншою класифікацією?

6. Якими сполучниками приєднуються до головного підрядні речення способу дії, міри й ступеня?

7. Коли порівняльний зворот є членом речення, а коли — підрядним способом дії, міри й ступеня?

8. Чим подібні і чим відмінні підрядні речення часу й умови?

9. Чим різняться між собою підрядні речення причини й мети?

10. У чому подібність і в чому відмінність між підрядними умовними й допустовими реченнями?

11. Як розрізнити підрядні наслідкові й підрядні супровідні речення?

12. Які є різновиди складнопідрядних речень з кількома підрядними?

222*. Перепишіть. Зробіть повний синтаксичний розбір речень, користуючись цифровим кодом таблиць, поданих у § 2 (враховуйте й характеристики, що в квадратних дужках).

1. Дивлюся на берізоньку в зажурі, що виросла тендітною на мурі. 2. Їй теж потрібно рідної землі, бо там вона не витримає бурі. 3. Я вірю в те, що вернеться тепло. 4. Я вірю в щастя, бо воно було. 5. Небеса прозорі, як глибинь ріки. 6. Падають, як зорі, з явора листки. 7. Спитай себе, дитино, хто ти є, і в серці обізветься рідна мова (*З тв. Д. Павличка*).

223. Перепишіть афоризми. Накресліть схеми й усно зробіть повний синтаксичний розбір складних речень, користуючись таблицями, поданими у § 2 (враховуйте й характеристики, що в квадратних дужках).

1. Усі скаржаться на свою пам'ять, але ніхто не скаржиться на свій розум (*Ф. Ларошфуко*). 2. Те, що ми знаємо, — обмежене, а те, чого ми не знаємо, — нескінченне (*П. Лаплас*). 3. Якщо хтось знає, який рішенець він має прийняти, щоб зробити щось добре або запобігти чомусь поганому, але не робить цього, то це називається боягузством (*Б. Спіноза*). 4. Справжня велич духу полягає в тому, щоб робити без свідків те, що ти робиш для похвали людської (*Ф. Ларошфуко*). 5. Чого не слід робити, того не чини навіть у думках (*Епіктет*). 6. Коли ти твердо йдеш шляхом, яким почав іти, то, на мою думку, ти щасливий (*Г. Скворода*).

224*. Перепишіть уривок, розставляючи пропущені коми.

Опівночі коли промчить прошурхоце велосипедами нічна зміна у бік заводів і зморена денними клопотами Зачіплянка нарешті поринає в сон і висне над нею з просторів неба місяць зеленорогий собор стоїть над се-

лищами в задумі один серед тиші серед світлої акаціевої ночі що більше навіть не на ніч схожа а на якусь сказати б антиніч. Вона тут незвичайна ця антиніч вона мовби зачаклована видом собору заслухана німої музики його округлих гармонійно поєднаних бань. Для неї зачасної в бажанні розгадати дивні якісь загадки собор ще повен далекою музикою гримить обвалом літургій перелунює православними месами він ще повен гріхами в яких тут каялись і сповідями і екстазом людських надій... (Олесь Гончар).

- 225.** Текст запишіть під диктовку. Написане уважно звірте з надрукованим. Помилки, якщо трапляться, виправте.

На двох високих тополях, старих, безлистих цієї пори, зверху донизу, на кожній гіллячці, хмарою сидять горобці. На цих деревах таку силу-силенну я вже помічаю не вперше. Ростуть поряд і клени, й липи, й молоді тополі, та чомусь так густо ніде не всідаються горобці, як на цих двох тополях. Може, тут у пташок відбуваються якісь ярмарки, чи наради, чи зльоти? Бо тільки обидві тополі, рясно обнизані горобцями, щебечуть, тріщать, виспівують так, що у вухах лящить. І коли трапляється йти повз дерева, а на них не відбуваються галасливі збори, то дивно бачити їх притихлими, мовчазними.

Нині, цього синьоого дня, тополі тягнулись догори двома гамірними, балакучими гейзерами, бо на кожній гіллячці сиділо по кілька горобців, вони цвірінькали, перелітали з місця на місце — велика горобина згряя жила своїм живим життям, осмисленим, цілеспрямованим, і здавалось, що й тополі теж беруть участь у їхній розмові, що без них ця розмова була б не така запальна, весела, не така відверта.

На гіллі постійно відбувався якийсь рух, бо горобці не могли спокійно всидіти, й раптом у тій їхній колотнечі, в голосному, але не дуже бурхливому вируванні народився якийсь вихорець, маленька буря зчинилась — і дедалі вихорець зростав, буря дужчала, бо в крутію втягувалося все більше й більше горобців. Вони збились до купи й таким клубком наче перекочувались по гіллі (Є. Гуцало).

СКЛАДНЕ БЕЗСПОЛУЧНИКОВЕ РЕЧЕННЯ

- §29. Особливості складних безсполучникових речень
- §30. Кома і крапка з комою в складному безсполучниковому реченні
- §31. Двокрапка в складному безсполучниковому реченні
- §32. Тире в складному безсполучниковому реченні

§ 29.

Особливості складних
безсполучникових речень

226. Порівняйте різні варіанти речень. Які з них — складні безсполучникові? Чим вони відрізняються від сполучникових? Як вимовляються?

1. Вітер війнув, і посипалось листя з клена. — Вітер війнув, посипалося листя з клена. 2. Коли вітер війнув, посипалося листя з клена. — Вітер війнув — посипалося листя з клена. 3. Посипалося листя з клена, бо вітер війнув. — Посипалося листя з клена: вітер війнув.

Складне речення, частини якого поєднані між собою лише за допомогою інтонації — без сполучників і сполучних слів, називається складним безсполучниковим.

У складному безсполучниковому реченні нема головного й залежного речень, і все-таки між його частинами можуть бути різні смислові зв'язки. Залежно від цього складні безсполучникові речення поділяються на:

1) речення з відносно рівноправними, незалежними одна від одної частинами (ці речення близькі до складносурядних), наприклад: *На білу гречку впали роси, веселі бджоли одгули, замовкло поле стоголосе в обіймах золотої мли (М. Рильський);*

2) речення з відносно залежними частинами, одна з яких пояснює, доповнює іншу (ці речення близькі до складнопідрядних), наприклад: *Будеш сіяти з сумом — вродить печаль (М. Стельмах) — це майже те саме, що сказати: Якщо будеш сіяти з сумом, то вродить печаль.*

У складних безсполучникових реченнях важливу роль відіграє інтонація — саме завдяки їй передаються різні відтінки зв'язку між окремими частинами складного речення.

На письмі інтонація відображається за допомогою розділових знаків: коми, крапки з комою, тире, двокрапки. Кома вказує на коротку паузу, крапка з комою — на довшу. На місці тире робиться вичікувальна пауза, після неї тон підвищується. На місці двокрапки так само робиться пауза, але тон підвищується перед нею, після неї речення промовляється звичайним тоном.

227. Прочитайте вголос афоризми, правильно «промовляючи» розділові знаки.

1. Все життя людства поступово осідало в книзі: племена, люди, держави зникали, а книга залишалася (О. Герцен). 2. Якщо пара й залізниці ско-

ротили відстань, то книга спресувала час: завдяки їй я розмовляю з Гомером і Цицероном, а Гомери й Цицерони майбутнього будуть розмовляти з нами (*А. Ламартін*).

3. Історію цивілізації можна передати шістьма словами: чим більше знаєш, тим більше можеш (*Е. Абу*).

4. Учїться читати — це, можливо, набагато важче, ніж вам здається (*Т. Карлейль*). 5. Дурні читають книжку й нічого в ній не розуміють; посередні люди гадають, що все їм зрозуміле; справді ж розумні іноді розуміють не все: заплутане вони вважають заплутаним, а ясне — ясним (*Ж. Лабрюйєр*).

228. Випишіть тільки складні безсполучникові речення, підкресліть у них синтаксичні центри.

Вас так і потягло до води, до її чистої хвилі, до її цілющої прохолоди. Мерщій все з себе! Шубовсть!.. Ось вам вже стало тяжко пливти під водою, дух почав затинатися в грудях, і ви мерщій виринаєте з-під хвилі, раді і веселі, струшуєте воду, що патьоками збігає з вашої голови, розплющуєте очі і, перевівши духа, обдивляєтесь кругом себе. Чиста вода вас обмиває, чоломка і в груди, і в плечі, лоскоче попід боками; з високості сонце прище на неї своїми огненними стрілами, посилає вам гарячі поцілунки, гойдається поверх прозорої хвилі. Ось ви незнарошне приснули — невеличка веселка знялася біля вас, світнула в вічі й незабаром зникла. Ось ви повели рукою — закипіла тиха хвиля, підняла цілий оберемок білого шуму й кинула на вас. Ви пірнули — шум помчався вподовж течії, і ви знову виринаєте серед тихої та чистої хвилі. Вам стає гарно, несказанно гарно серед тієї рідкої прохолоди; вас обіймає якась міць, напружує ваші жили, викликає радість в серці, пориває на іграшки, забави (*Панас Мирний*).

- 229.** Прочитайте уважно текст. Перекажіть його, вживаючи складні безсполучникові речення. Переказ запишіть. Безсполучникові речення підкресліть.

Стріпнувся, глянув у вікно: нема вже дощу. І сонця нема, десь за хмарами. Але небо, димчасто-сіре, просвічується, воно підрожевлене захмарним вогнем, воно розсіває кремове світло. Від того світла блищать краплини дощу на мокрих стеблах.

З дрімотного поля потягло вітерцем, заплюскали краплі, струшені додолу. Вітерець дужчав; він, мабуть, не долетів ще сюди, він тільки набирав розгону в степу. І там, у степу, щось починалось. Хтось від когось тікав чи хтось когось доганяв — не знаю. Але там переполох, це ясно, і переполох страшний. Низько, при самій землі, котились, стрибали прудкі втікачі. Сірі, кудлаті, стрибали вони по канавах, зупинялись на хвильку, щоб перепочити, і припускали чимдуж. Гнались за ними такі ж волохаті клубки. Разом вони бігли по всьому полю, цілою отарою, бігли до села і злякано ховались у садки, у кущі, у канави. Що це таке? Зайці? Вовки?

Один клубок відірвався від гурту і боком, як підстрелений, покотився до нас. Стриб, стриб — заячим скоком влетів у наш двір і шасть під солому, затих.

Я вискочив з хати й біжком до соломи: курай¹. Забився в кубло, сидить. Ніби й досі труситься від дощу.

Отакі зайці.

Вітер гнав із поля мокрий курай

(В. Близнець).

- 230. І.** Прочитайте новелу-притчу поета Миколи Петренка «Тиша». Зверніть увагу на означення, які характеризують тишу. Випишіть чотири складні речення, між частинами яких поставлено двокрапку і тире. Визначте характер смислових зв'язків між цими частинами.

Тиша — це що?

Це нічого?

Це час, коли музика вмерла?

Нічого не буває таким різним, як буває тиша. Від мертвої до благодатної.

Найкраща тиша — це в лісі. Настояна на невловних шелестах, на вікових пахоцях, на збереженому одвічному блаженстві.

¹ Курай — степова рослина, перекотиполе.

Ніщо нічого й не породжує — а от тиша породжує. Породжує предивний стан заспокійливої бадьорості, невидимої збудливості, жадання бути кращим, бути потрібним для когось.

Я викидаю із спогадів — а вона там пекельно загніздилася: тиша тюремної камери.

Чи ще: тиша засніженого камчатського лісу при всій провокуючій до божевілья хуртечній нескінченності.

Облишмо те.

Зосередьмося: ми недосконалі слухачі, щоб осмислено сприймати тишу — а от підсвідомо тішитися, на те в нас вистачає снаги. І зринають в уяві дивні незвідані пошуми, шелести, видзвони, збережені в безгомінні голоси. Як ото міражі в пустелі — коли людям бачаться міста, які лишень в інших космосних царствах можуть існувати...

Те ж саме і з голосами.

Що береже тиша, що готова нам переповісти?

II. На які слова ви тут натрапили вперше? Чи зрозумілі вони вам?

III. Що в цьому творі автор розповів про себе?

IV. Якими словами можна описати тишу? Яке розгорнуте визначення можна їй дати?

231. Прочитайте речення. Знайдіть у них фразеологізми й поясніть їхнє значення. Визначте, частини яких речень тут відносно рівноправні, яких — відносно залежні.

1. Енея очі запалали, уста від гніву задрижали, весь зашарівсь, мов жар в печі. 2. Все море зараз спузирило, водою мов в ключі забило, Еней тут крикнув як на пуп (*З тв. І. Котляревського*). 3. Свирид Якович полегшено зітхнув і мало не посміхнувся: з його плечей звалився великий тягар (*М. Стельмах*). 4. А тепер так повелося: мужик з паном одну руку тягнуть (*Леся Українка*). 5. Поглянула Хима навкруги — нема живої душі, тільки шумить кучерява верба (*Марко Вовчок*).

232*. Перепишіть, вставляючи пропущені коми. Свій запис звірте з відповіддю.

Так. Без Тебе повільна, нестямна погибель Батьківщино моя Батьківщино німа! Навіть гіркість в черствому щоденному хлібі мстить нагадуючи що Тебе нема.

А пусті, нескінченні бездонні ночі а ворожі навіки вже страчені дні коли марно палаєш а ворог регоче а доба ось гримить у залізі й вогні (*Є. Маланюк*).

§ 30.

Кома і крапка з комою в складному
безсполучниковому реченні

233. I. Прочитайте і зробіть висновок, коли між частинами складного безсполучникового речення ставиться кома, а коли крапка з комою.

1. Небо прорізали вогняні стріли, ударив грім, на пильних дорогах знявся вихор, закрутився клубком і помчав у жита (*О. Десняк*). 2. Дощ давно вже перестав; хмари розійшлися; вплив ясний місяць, заглянув у вікна, а на долівці й по стінах розмальовував чудні якісь узор (*Панас Мирний*).

II. Чи доречно було б у першому реченні між його частинами поставити крапки з комами, а в другому — просто коми? Чому?

Між відносно рівноправними, незалежними частинами складного безсполучникового речення зазвичай ставлять коми.

Крапка з комою між такими частинами ставиться тоді, коли треба передати більш тривалу паузу (якщо ці частини далекі за змістом, поширені тощо).

Вживання коми чи крапки з комою залежить переважно від темпу мовлення, якого хоче надати автор тексту.

234. Перепишіть, ставлячи між частинами складних безсполучникових речень коми або крапки з комами. Підмети й присудки підкресліть.

1. Місяць на небі зіроньки сяють тихо по морю човен пливе (*Нар. творчість*). 2. Білі акації будуть цвісти в місячні ночі жагучі промінь морями залле золотий річку, і верби, і кручі (*В. Сосюра*). 3. Зорі сяють серед неба горить білолиций верба слуха соловейка, дивиться в криницю (*Т. Шевченко*). 4. Гарячою зеленою барвою горить на сонці ячмінь широко стелиться килим ясно-зеленого вівса далі темніє просо (*М. Коцюбинський*). 5. Тихесенько вітер віє степи, лани мріють між ярами над ставами верби зеленіють (*Т. Шевченко*). 6. Співала колосом нива співали жайворонки над нею співав пісню серп, підрізуючи стебло лунали співи по сінокосах співало, врешті, серце, повне надій (*М. Коцюбинський*). 7. Вітрець легенький дихнув поблизу у траві засюрчав коник десь далеко ударив перепел, а там над шляхом понеслась-полилася, наче срібний дзвіночок, жайворонкова пісня (*Панас Мирний*).

235. Прочитайте уважно текст. Перекажіть його й переказ запишіть, вживаючи коми й крапки з комами між частинами складних безсполучникових речень залежно від темпу мовлення.

Ось сонце ще більше осіло; мов скиба стиглого кавуна, червоніє воно тільки половиною. Ось і половина зменшується, тільки четвертина, далі — скибочка, кільце тільки... Ось і воно пливе-зникає... Зразу кинуло вам у вічі темнотою, а через хвилину серед червоної заграви заходу знявся здоровенний блискучий стовп, шугаючи високо у небо своєю широкою верховиною, небо нахмурилось, темніє; степ вистилає густа чорна тінь. Жайворонки спускаються нижче, тихнуть, сідаючи на землю; коники перестають перегукуватись у траві, одні перепели неугавно падьпадьомкають. Ще трохи згодом захід починає блідніти, ясний серед нього стовп меркне, зникає; серед високого неба, на його темно-синій оселі, починають загорятися зірочки; мов з далекого даленя хто жариною грається, доходить їх світ до вас — то блисне, то зникне. Темнота кругом розіходитьсь, здіймається з землі вгору, шугає під саме небо. Уже вам стає видно тільки кругом себе, а далі все меркне в сірій темноті тихого вечора (*Панас Мирний*).

Р. Іванишин. Захід сонця. 2010 р.

- 236. І.** Прочитайте уривок з роману чеського письменника Карела Чапека (1890–1938) «Кракатит». Зверніть увагу на дієслова, що передають навальний біг людини. Випишіть два складні безсполучникові речення, між частинами яких поставлено крапку з комою. Поясніть вжиті в них розділові знаки.

Він пробіг шляхом, перескочив через рівчак і побіг по м'якій луці. Потім скотився в борознах ріллі, падав, схоплювався і тікав далі. Аж нарешті зупинився. Серце мало не вискакувало з грудей. Навкруги туман і безлюдні поля. «Тепер уже мене не схоплять». Прислухався. Було тихо; він чув лише

свій хрипкий віддих. Але що... що, як злетить у повітря Гроттуп? Він схопився за голову і побіг далі; скотився до глибокого яру, видряпався нагору і, шкутильгаючи, подибавав через виоране поле. В носі знов озвався біль від давнього перелому, в грудях сильно закололо; він уже не міг далі бігти, сів на холодному обніжку й задивився на Гроттуп. Місто було схоже на сонячний острів у безкрайньому морі.

Застигла, здавлена тиша. А проте в радіусі багатьох тисяч кілометрів відбувається жахлива невтомна атака; Демон із своєї Магнітної гори провадить страшне, беззвучне бомбардування всього світу.

Він схопився, тремтячи від жаху й холоду, і побіг знову, щоб опинитися далі від Гроттупа. Забрів у мочар і зупинився. Чи не пролунає вибух? Ні, тихо. І в новому пориві жаху побіг Прокоп нагору по схилу, спотикався, падав на коліна, знову схоплювався і біг. Потрапив у якісь чагарі, продирався наосліп, посковзнувся і з'їхав униз; підвівся, витер закривавленими руками піт і погнав далі.

Серед поля він побачив щось світле; то був повалений хрест. Важко дихаючи, він сів на голий постамент.

(З чеської переклав С. Сакидон)

- II.** Поясніть значення слів *обніжок, мочар, чагарі, наосліп, постамент*.
- III.** Якого роду іменник *біль*? Випишіть його разом з присудком.
- IV.** Чому в реченні: *Аж нарешті зупинився* — слово *нарешті* не виділене комами?
- V.** Чому в реченні: *Застигла, здавлена тиша* — вжито кому? Як розуміти це речення? Якою формою дієслова є тут слово *застигла*?
- VI.** Випишіть із тексту всі прислівники, утворені поєднанням прийменника з різними частинами мови.
- 237.** Прочитайте речення. Знайдіть у них фразеологізми й поясніть їхнє значення. З'ясуйте, з яких частин складаються ці речення. Обґрунтуйте вживання в них розділових знаків.
1. Білий світ ще ясніше розлився по лісі, фантастичний синюватий світ тривожив фантазію, будив мрії в гарячому серці (І. Нечуй-Левицький).
  2. Ми збирали ягоди, нараз заревіло щось за нами, я в ноги (І. Франко).
  3. Далі та далі язик її розв'язувався, пам'ять яснішала, голос дужчав (Панас Мирний).
  4. Як на те, і день видався тихий, ясний та погожий; на небі — ні хмариночки (Панас Мирний).
  5. Проценко сидів сумний, мовчазний; він тільки коли-не-коли обміряв Христю якимсь жалісливим поглядом (Панас Мирний).

238*. Перепишіть, вставляючи пропущені коми. Написане звірте з відповіддю.

Ти можеш навчитись чужого звичаю і мову чужу наче пісню завчить.
Але і в раю не знайти тобі раю якщо ти не будеш вітчизною жить!

Якщо позабудеш стежину до хати яку дитинчам навпростець протоптав
і матір і рід свій і слово крилате то значить чужинцем бездушним ти став
(*Р. Братунь*).

§ 31.

Двокрапка в складному безсполучниковому реченні

239. Порівняйте наведені парами речення. Яким складнопідрядним реченням відповідають складні безсполучникові з двокрапкою?

1. Не кидай іскри в солому, бо й сама згорить, і село спалить. — Не кидай іскри в солому: і сама згорить, і село спалить (*Нар. творчість*). 2. Бачу здалека, що хвиля іскриста грає вільно на синьому морі. — Бачу здалека: хвиля іскриста грає вільно на синьому морі (*Леся Українка*). 3. Гляну і бачу, що небо — як ти. — Гляну: а небо — як ти (*В. Сосюра*).

Двокрапка між двома частинами складного безсполучникового речення ставиться, якщо друга частина:

а) виражає причину того, про що говориться в першій (до неї можна поставити питання *чому?*, а перед нею вжити сполучник *бо*);

б) доповнює або розкриває зміст першої частини (до неї можна поставити питання *що? а що саме? який? як? і що побачив?*).

Але якщо хочуть інтонаційно виділити другу частину, то тоді ставлять не двокрапку, а тире, наприклад: 1. *Не копай іншому яму — сам упадеш (...бо сам упадеш) (Нар. творчість).* 2. *Поглянув я на ягнята — не мої ягнята! (Поглянув я на ягнята і побачив, що...) (Т. Шевченко).* 3. *На ярмарку почуто поміж людом — Устима вбито (... почуто поміж людом, що...) (Марко Вовчок).*

240*. Перепишіть прислів'я. Між частинами складних безсполучникових речень (на місці косої риски) поставте, де треба, двокрапку або кому.

1. Наука — не пиво / у рот не наллєш. 2. Наука — срібло / практика — золото. 3. Всяк розумний по-своєму / один спершу, а другий потім. 4. На інший раз наука / не ходи у ліс без дрюка. 5. На віку — як на довгій ниві / не пройдеш, ноги не поколовши. 6. Дерево міцне корінням / людина — друзями. 7. Горє тому, що на печі / сюди пече / туди гаряче / добре тому, що в дорозі / лежить собі на возі. 8. Дивний бублик / кругом об'їси, а всередині нема нічого. 9. Їж борщ із грибами / тримай язик за зубами.

241. Складносурядні й складнопідрядні речення переробіть на безсполучникові. Поставте в них потрібні розділові знаки.

1. На вулицях мало людей, і тільки вантажні машини мчать до греблі й шлюзу. 2. І нема тиші, бо від Дніпра далеко розноситься благородний гармонійний гул земснарядів. 3. Не чути птиць, бо дерев нема. 4. Навіть Кравчина замовк, і не чути його хору. 5. Всім же ясно, навіть дітям, що земля велика. 6. Горобці й коноплянки осудять орла за те, що кепсько літає в кущах і коноплях (За О. Довженком).

242. І. Прочитайте уривок з повісті Миколи Гоголя (1809–1852) «Тарас Бульба». Випишіть із тексту складні речення з безсполучниковим зв'язком, між частинами яких вжито двокрапку; поясніть розділові знаки в цих реченнях.

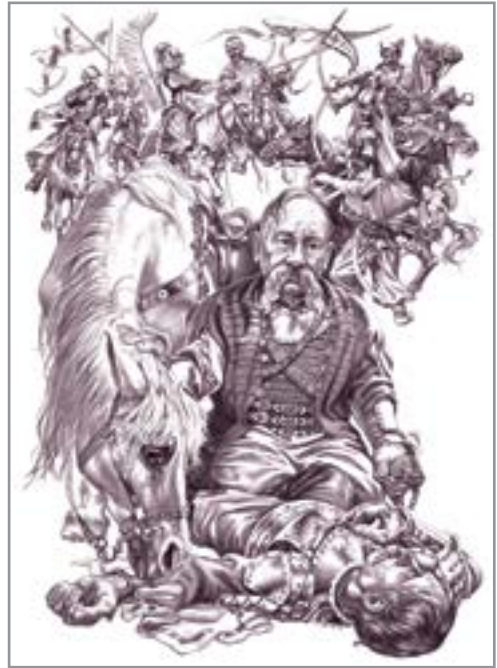

«Тарас Бульба». Ілюстрація А. Говди.

Шість днів відходили козаки путівцями від усіх переслідувань; ледве зносили коні незвичайну втечу й рятували козаків. Але Потоцький цього разу був гідний покладеного на нього завдання: невтомно гнався за ними і наздогнав на березі Дністра, де Бульба зайняв для перепочинку покинуту зруйновану фортецю.

Над самою кручею коло Дністра виднілася вона своїм розбитим валом та

розваленими рештками мурів. Щебенем та битою цеглою засипаний був верх скелі, готовий щохвилини зірватися й полетіти вниз. Ось тут, з двох боків, що прилягали до поля, обступив його коронний гетьман Потоцький. Чотири дні билися й боролись козаки, одбиваючись цеглою й камінням. Та вичерпались запаси й сили, і вирішив Тарас пробитися крізь лави. І пробилися були вже козаки, і, може, ще раз послужили б їм вірно бистрі коні, як раптом серед самого гону спинився Тарас і гукнув: «Стій! Випала люлька з тютюном: не хочу, щоб і люлька дісталася вражим ляхам». І нагнувся старий отаман і став шукати в траві свою люльку з тютюном, нерозлучну супутницю на морях і на суші, у походах і вдома. А тим часом наскочила враз ватага й схопила його під могутні плечі. Він двигнув був усіма членами, та вже не посипались на землю, як бувало колись, гайдуки, що запопали його. «Ех, старість, старість!» — сказав він, і заплакав дебелий старий козак. Та не старість була виною: сила подолала силу. Мало не тридцять чоловік повисло в нього на руках і на ногах.

«Тарас Бульба». Ілюстрація А. Говди

(З російської переклав А. Хуторян)

- II. Поясніть значення слів *путівець*, *щербінь*, *люлька*, *ватага*, *двигнути*, *гайдуки*, *дебелий*.
- III. Випишіть із тексту всі іменники в орудному відмінку однини, поясніть їхні закінчення.
- IV. У тексті двічі вжито дієслова в давноминулому часі. Знайдіть їх і поясніть значення цієї форми.
- V. Підготуйтеся до усного переказу уривка: складіть і запишіть його план, випишіть і запам'ятайте найважливіші фрази.

243. Прочитайте речення. Знайдіть у них фразеологізми й поясніть їхнє значення. З'ясуйте, з яких частин складаються подані речення. Обґрунтуйте вживання в них розділових знаків.

1. На одну мить майнула думка: а може, піти в садок, на вулицю (*О. Донченко*). 2. Так усе тепера чогось Хведорові в руку йшлося: урожай був добрий, щепи приймались (*Грицько Григоренко*). 3. Не великомовна була та Чайчиха, не привітна: якась хмара повила її навіки (*Марко Вовчок*). 4. Серце щось недобре віщує, страх — не страх: якесь темне почуття холодить серце (*Панас Мирний*). 5. Джмелик глянув на нього і в ту ж хвилию відвів погляд: Оксенові очі дивилися на нього запитливо, але спокійно (*Г. Тютюнник*).

244*. Перепишіть, вставляючи пропущені коми. Записане зверте з відповіддю.

Ой Морозе-Морозенку ти славний козаچه за тобою Морозенку вся Україна плаче...

Вся ти еси Україно славою покрита тяжким горем та сльозами та кров'ю полита.

І поки над білим світом світить сонце буде твої пісні твої думи не забудуть люди (*Нар. творчість*).

О. Звягінцева.
Мороз-Морозенко.

§ 32.

Тире в складному безсполучниковому реченні

245. Порівняйте наведені парами речення. Яким складнопідрядним і складносурядним реченням відповідають складні безсполучникові з тире?

1. Якщо в товаристві лад, то всяк тому радіє. — У товаристві лад — усяк тому радіє (*Л. Глібов*). 2. Як не буде птахів, то і серце людське стане черствим. — Не буде птахів — серце людське стане черствим (*М. Стельмах*). 3. Гляне, наче холодною водою обіллє. — Гляне — холодною водою обіллє (*Марко Вовчок*). 4. Люди до неї говорять, а вона не чує, не слухає. — Люди до неї говорять — не чує, не слухає (*Марко Вовчок*).

Тире між двома частинами складного безсполучникового речення ставиться:

а) якщо перша частина вказує на час або умову того, про що говориться в другій (перед нею можна, як правило, поставити сполучники *коли, якщо, хоч*);

б) якщо друга частина виражає наслідок або висновок з того, про що говориться в першій (до неї можна поставити питання і який наслідок? і що це означає?);

в) якщо зміст обох частин зіставляється або протиставляється (між ними можна поставити сполучники *наче, а*).

246. Відновіть прислів'я, для чого наведені складнопідрядні речення переробіть на складні безсполучникові. Прислів'я запишіть і розставте в них потрібні розділові знаки.

1. Хоч кинь правду в калюжу, вона чиста буде. 2. Якщо знаєш, то кажи, якщо не знаєш, то мовчи. 3. Коли здобудеш освіту, то побачиш більше світу. 4. Коли робиш добро, то не кайся, коли робиш зло, то зла й сподівайся. 5. Якщо зрубав дерево, то посади два. 6. Коли стоїш високо, то не будь гордим, коли стоїш низько, то не гнися. 7. Не рубай вище голови, бо тріски тебе запорозать. 8. Мов у лісі родився, нічого не знає.

247*. Перепишіть. Між частинами складних безсполучникових речень поставте потрібні розділові знаки.

1. Придивіться уважно планета, зелена серцями, схожа так на колиску з верби, що росте на Дніпрі. 2. Небо — море. Гойдай не виллється, лиш дощами проллється густими. 3. Наспівали півні дощів цілий тиждень хмари прядуть жовту пряжу. 4. І оживає все роса ряхтить коріння риє землю точать хвилі холодну ринь. 5. Давай поїдемо за місто стрічать весну там ранки тихі і врочисті там журавлі у небі чистім веселку гнуть. 6. А втім, мені легко-легко, бо знаю вернулись птахи у гніздах пташата будуть. 7. Торкну рукою павутину і не порву нехай пливе. 8. Білим світом бредуть заметілі ластівки б'ють у шибку зітхають мости (*З тв. В. Підпалого*).

248. І. Прочитайте уважно текст. Перекажіть його, вживаючи складні безсполучникові речення. Переказ запишіть. Безсполучникові речення підкресліть.

Прокидаючись, ще в постелі, кожного ранку Грицько завжди перш за все почував, що в його житті є щось світле та радісне. Коли він увіходив у клас і не бачив її між школярами, йому зразу починало здаватися, що немов хтось невідомий прикручує світло, і кругом ставало нудно, сіро, навіть темніше, ніж було перше. Тільки ж Галя з'являлася на дверях — таємни-

чий ліхтар піднімався знову, і робилося в класі ясно й радісно. Признаватися Галі Грицько не поспішався і не намагався напевне довідатися, хто їй більш до вподоби, — чи він, чи, може, Андрій. Зустрічатися з нею зблизька став він рідше. Коли зіходилися вони й починали розмовляти, — звичайно, більш за школярські справи — вона тоді здавалася Грицькові давньою Галею, бідовою школяркою — і більш нічим; коли ж він не бачив її або дивився тільки здаля — образ її повивався якимись чарами і голос, лице, постать робилися надзвичайно ніжними, недосяжними (С. Васильченко).

II. Якою Грицько бачить Галю здалека і зблизька? Свої спостереження підкріпіть посиланнями на текст.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ ПОВТОРЕННЯ

1. Чим відмінні й чим подібні складні безполучникові речення і складносурядні та складнопідрядні речення?
2. За допомогою яких засобів з'єднуються між собою частини складного безполучникового речення?
3. На що вказує кома і крапка з комою в складному безполучниковому реченні?
4. Які відношення між частинами складного безполучникового речення відбиває двокрапка й відповідна їй інтонація?
5. Чи буде помилкою, якщо замість двокрапки в складному безполучниковому реченні поставити тире?
6. Які відношення між частинами складного безполучникового речення найчастіше відбиває тире?

249. Прості речення об'єднайте в складні безполучникові. Запишіть їх і поставте потрібні розділові знаки.

1. Я глянув у вікно. Надворі була справжня хуртовина.
2. Ніхто в цій порі вже не сподівався снігу. Абрикоси відцвіли. Почали цвісти вишні.
3. І ось посипав сніг. Білі клапті його зависли на молодих листочках беріз, каштанів, закрили вишневий цвіт.
4. Особливо важким тягарем упав він на берези. Вони позгиналися мало не до землі.
5. Уже по-весняному гріло сонце. Повітря було тепле.
6. Але раптом назустріч південному вітрові подув крижаний північний. Заклубочилися снігові хмари.
7. Проте весна була сильніша. Вона полосула по снігові дощем. Сніг

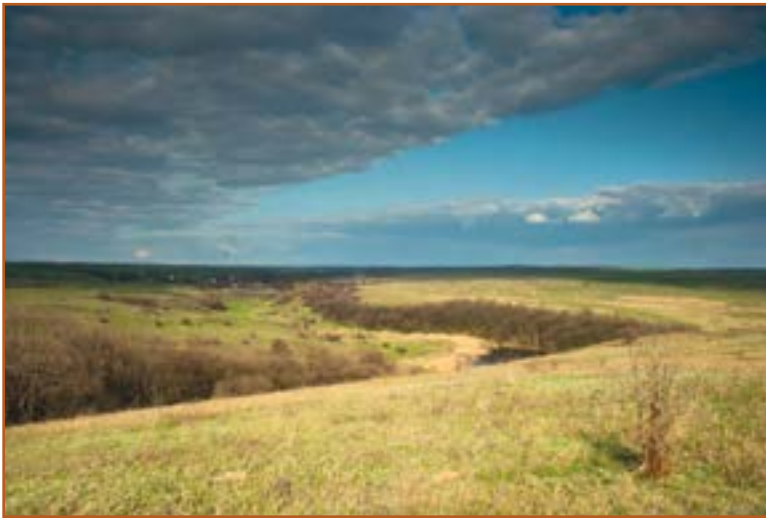
розтанув. 8. Каштани розправили молоді листочки, виставили свічки. Берези поволі випрямилися. Вишні ж цвіли, ніби їх вкривали не клапті снігу, а білий вишневий цвіт.

- 250.** Прочитайте уривок. Як автор зображує безмежну широчінь степу? Перекажіть текст, вживаючи складні безсполучникові речення. Переказ запишіть. Безсполучникові речення підкресліть.

Що це степ, про який у піснях співають?

Уявіть себе малим, дуже малим чоловіком, отак на палець завбільшки. Уявіть собі, що вас, того маленького чоловіка, поставили на широкій рівній оболоні, на якій зрідка стоять порослі травою старі мурашники. Оболонь вкрита травою, що вам сягає до пояса. Між травою квіти аж хапають за очі своїми кольорами. А гляньте довкола себе... Ніде краю не видно. Обрій неба, наче вижолоблена півкуля, кругом вас далеко спочиває на землі. Ніде ні лісу, ні гори, лише мурашники видно. А поїдете десять миль в який-небудь бік — те саме й те саме... Ні краю, ні берега.

Це степ, український степ зі своїми високими могилами. Це одинокі дороговкази для людей, що туди заблукають. Деякі могили й називаються своїми йменнями; а про деякі ніхто не знає — ні імені їх, ні звідкіля вони взялись (А. Чайковський).

- 251. І.** Прочитайте уривок з роману Івана Багряного «Сад Гетсиманський». Як передано ту гнітючу атмосферу, що панувала в Україні за чужого режиму?

Він пригадує, як його везли сьогодні тією вулицею, й серце його наливається вогнем. Вивівши з двору, його посадили на «лінійку»¹, сержант сів

¹Лінійка — кінний візок, у якому сидять боком до напрямку руху.

зліва, міліціонер справа, другий міліціонер — за кучера, а валізку Андрієву поклали посередині, — сірі баскі коні (один в корінь, другий у пристяжку) рвонули з місця... Андрій знав, що був буденний день, але біля кожного двора стовбичили люди. Біля кожного двора! І так по всій вулиці! Вони не сміли ані слова сказати, ані кивнути, ані рукою махнути, лише дивилися широко витріщеними очима або з-під насуплених брів. А Андрій дивився на них. І раптом збагнув, захвилювався. Це ж вони спеціально вийшли його проводити!..

Збагнув це й сержант і звелів гнати коней вчвал. А люди виходили й дивилися назустріч, а тоді повертали голови услід. Серед того всього один незабутній кадр врізався Андрієві в саме серце: старий бондар, довговусий і броватий, батьків друг і побратим, коли «лінійка» проїздила мимо, кивнув головою... та й заляк, а тоді низько-низько схилив ту свою голову услід... Привітав, а чи попрощався, а чи вклонився? Вклонився! Старий сивовусий бондар уклонився. Це ж він колись давно, слухаючи, як Андрій розмовляв з його сином студентом, не витримав та й напроорокував, зітхнувши: «Ой, не вмреш ти, синку, своєю смертю! Ні, не вмреш... А все через тую твою щиру Україну».

Власний його син ще тоді пішов у люди і десь як у воду впав, а старий, бач, мав нагоду перевірити своє пророцтво на Андрієві. Треба бачити було його очі і як він вклонився. Як він вклонився!.. Це ж уся вулиця вклонилася тією сивою головою!

Серце Андрієве налилося вогнем: «Ага, не пропала, ні, не пропала ж його молодість марно!»

II. Поясніть значення слів *кучер, валізка, баский, в корінь, в пристяжку, вчвал, побратим, напроорокувати, як у воду впав*.

III. Випишіть із тексту всі прислівники й поясніть їхній правопис.

IV. Випишіть із тексту два складні речення із сполучниковим зв'язком і переробіть їх на безсполучникові, а одне з безсполучниковим зв'язком — на сполучникове. Яких нових відтінків набули ці речення?

V. Що ви знаєте про тих людей, які постраждали за свою щиру любов до України? Напишіть про когось із них.

252. Прочитайте речення. Знайдіть у них фразеологізми й поясніть їхнє значення. Складні безсполучникові речення переробіть на сполучникові й навпаки.

1. Гори і гори навколо, не охопити їх зором (*М. Шеремет*). 2. Холодом проїмалася душа дівоча, серце краялося від болю й жалоців (*А. Шиян*). 3. Вірю: до скону віків не порушиться слово богинь (*Леся Українка*). 4. Василь був

смільвцем, відчайдушно-хоробрим хлопцем, який би самому чортові в зуби поліз (Ю. Бедзик). 5. Слуги боялися малого Готліба, як огню, бо він любив ні з сього ні з того причепитись (І. Франко).

253*. Перепишіть, вставляючи пропущені розділові знаки. Свій запис звірте з відповіддю.

Коли ж ти воздвигнеш Україно свого Мойсея-Пророка? Хто підведе з руїни народ твій у час жорстокий? В Чорнобилі б'ють у дзвони зловісно той дзвін лунає ходить жалоба чорна хустки на жінок приміряє... Тебе мордували голодом стріляли не розстріляли пройшлися по душах потоптом а ти все корилась мовчала і добротою ділилася і ворогам прощала... Та мабуть межа вже остання зіходить зоря полинна повниться чаша страждання підводиться Україна (Г. Ігнатенко).

254. Цей текст — уривок зі спогадів батька про свого сина Володимира Івасюка (1949–1979), видатного українського композитора й співака. Запишіть його під диктування. Написане звірте з надрукованим, помилки, якщо трапляться, виправте.

Приношу скрипку з Чернівців, виймаю урочисто з брунатного чохла й кладу на стіл, і вся родина уважно її розглядає. Це не іграшкова, а справжня, навчальна скрипка для маленьких ще рук мого сина. Вона пестить зір своїм святковим блиском і ніби промовляє до Володька: «Не журися, що я така маленька, один-два роки минуть, я виросту, і ти виростеш разом зі мною. Але й така, як оце я зараз, не буду гірша від інших. Побачиш, як гратиму у твоїх руках — усі охнуть від подиву. Як би ти не жив, на цім сві-

*М. Горда. Володимир Івасюк.
2004 р.*

ті я буду твоєю долею. Світ скупий на радощі, але я тобі їх принесу — будеш щасливий лише тоді, коли притулиш мене до свого підборіддя... Бери ж мене назавжди, навіки...»

У Володька блищать очі, а на устах грає щаслива усмішка. Зиркає то на нас з матір'ю, то на скрипку. Гладить її, торкає пальцями струни і сяє від утихи. За тиждень початок навчального року. Це не багато, але треба чекати, хоч дуже нетерпеливиться. У нас уже є

й синя папка, на якій написано великими літерами слово «музика», — його далеко видно, усі перехожі легко зрозуміють, що Володько вже дорослий, уже вчиться в музичній школі. У папці є й нотні зошити, новенькі, чистенькі, аж страшно буде писати на них...

Нарешті настає довгожданий день — перше вересня (*М. Івасюк*).

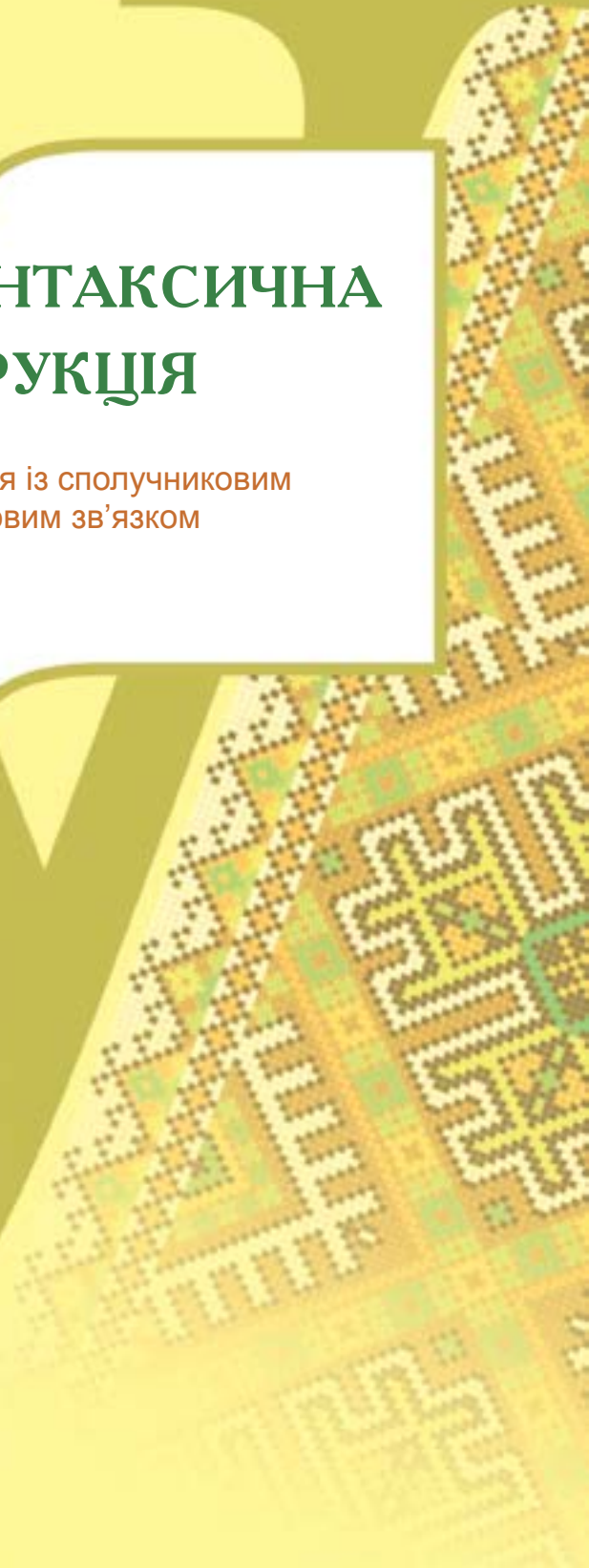
255. В Інтернеті дізнайтеся більше про композитора й співака Володимира Івасюка й напишіть твір «Життєвий вибір» за таким приблизно планом:

1. Прагнення Володька досконало оволодіти музикою.
2. Любов хлопця до рідної природи й замилювання народною піснею.
3. Перші пісні, створені майбутнім композитором.
4. Пісня «Червона рута».
5. Слава Володимира Івасюка як автора популярних пісень.
6. Вірність Володимира Івасюка українській культурі.
7. Трагічна загибель композитора-патріота.

СКЛАДНА СИНТАКСИЧНА КОНСТРУКЦІЯ

§33. Складні речення із сполучниковим
і безсполучниковим зв'язком

§34. Період

§ 33.

Складні речення із сполучниковим і безсполучниковим зв'язком

Сполучниково-безсполучникові речення бувають трьох типів.

1. Складні речення із сурядним і безсполучниковим зв'язком.

Наприклад: *Рожевий пил спадав, синіло все кругом, і коси золоті зоря влітала в трави* (В. Сосюра).

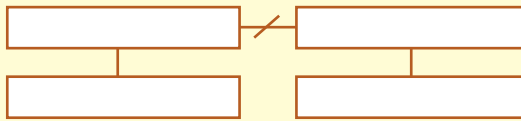
Схематично будову цього речення можна зобразити так (горизонтальна лінія — сурядний зв'язок; перпендикулярна — підрядний; перекреслена — безсполучниковий зв'язок):

2. Складні речення із підрядним і безсполучниковим зв'язком.

Наприклад: *Не може кермувати той людьми, хто сам не бачить шляху із п'тьми, не може дати волю той народу, хто душу закував у темноту* (Д. Павличко).

Схема цього речення така:

3. Складні речення з усіма трьома видами зв'язку: сурядним, підрядним і безсполучниковим.

Наприклад: *Т'мяно світили ліхтарі, обабіч дрімали старі каштани, а за ними, куди не досягало електричне с'яйво, купчились темні мовчазні дерева* (О. Донченко).

Схема цього речення така:

256. Перепишіть прислів'я. Накресліть схеми кожного речення.

1. Хто як робить, так і матиме, хто як пославсь, так і спатиме. 2. Він тяжко хворий: коли працює, все мерзне, а коли їсть, то все пітніє. 3. У Федорки різні одговорки: то ноги болять, як йти треба жать, то в попереці колька, коли йде прополка, а як треба їсти, то й зуби не болять. 4. Він добрий чоловік: як спить, то їсти не хоче. 5. З добрим поживеш — добро переймеш, а з лихим зійдешся — того й наберешся. 6. Не будь солодкий — проковтнуть,

не будь гіркий, бо проклянуть. 7. Як ідеш, дивись під ноги: хоч грошей не знайдеш, так носа не розіб'єш.

257*. Перепишіть афоризми. Виділіть підмети й присудки, розставте розділові знаки. Накресліть схеми кожного речення.

1. Людина повинна вірити що незрозуміле можна зрозуміти інакше вона не стала б роздумувати над ним (Й.-В. Гете). 2. Мудрий той хто, долаючи помилки, приходять до істини тільки дурень уперто тримається своїх помилок (Ф. Рюккерт). 3. Погано коли людина залишається самотньою особливо коли вона працює одна якщо вона хоче чогось досягти їй потрібні співчуття і моральна підтримка (Й.-В. Гете). 4. Кожна людина народжується для якоїсь справи кожний хто ходить по землі має свої обов'язки у житті (Е. Хемінгуей). 5. Наслідки вашої праці оцінять інші дбайте тільки про те щоб серце ваше було чисте й справедливе (Д. Рескін). 6. Посередня людина клопочеться тим як їй убити час людина талановита прагне його використати (А. Шопенгауер).

258. Випишіть тільки складні речення, виділіть у них підмети й присудки і накресліть їхні схеми.

Ідуть дощі. Холодні осінні тумани клубочать угорі і спускають на землю мокрі коси. Пливе у сірій безвісті нудьга, пливе безнадія, і стиха хлипає сум. Плачуть голі дерева, плачуть солом'яні стріхи, вмивається сльозами убога земля й не знає, коли осміхнеться. Сірі дні змінюють темні ночі. Де небо? Де сонце? Міради дрібних крапель, мов умерлі надії, що знялись занадто високо, спадають додола і пливуть, змішані з землею, брудними потоками. Нема простору, нема розваги (М. Коцюбинський).

259. І. Прочитайте текст. Накресліть схему виділеного речення.

Там, де Ташань робить круте коліно, напроти садиби, — вир. Рибалки об'їжджають його, бо він перекидає човни, троянчани не купаються навіть поблизу нього і всіляко обходять прокляте місце, про яке, відколи існує Троянівка, розповідаються легенди, одна страшніша за іншу. *Говорять, що колись утопився у тому вирі якийсь п'яничка-чоботар, і люди присягають, що бачили, як з тиждень чоботи його крутило у воді, бо вони були пошиті з краденого товару; от воно утопленика забрало, а чоботи викинуло та й крутить за гріхи новопредставленого раба Божого.* Говорили також, що ніби якийсь парубок через ревності втопив там свою кохану, і баби ще й зараз чують, як в ніч на Івана Купала, особливо перед світанком, вона рве на собі коси і стогне, присягаючись, що ні в чому не винна; що ніби два розбійники, пограбувавши пана Горонецького, ішли зимою через лід та й заходилися ділити награбоване золото. Золото поділили,

а краденої сивої шапки не могли, стали за неї битися й провалилися у той вир. І ото зимою, якраз на Водохреща, коли лунко, як постріли, тріщить від морозу лід, старі люди кажуть, що то розбійники ділять шапку і стугонять головами об кригу, через те вона і тріщить (Г. Тютюнник).

II. Перекажіть текст, використовуючи речення із сполучниковим і безсполучниковим зв'язком.

III. Може, ви чули або хтось із старших людей знає якісь перекази, легенди, пов'язані з вашою місцевістю, — запишіть їх бодай коротко.

260. I. Прочитайте уривок з роману іспанського письменника Мігеля де Сервантеса (1547–1616) «Премудрий гідальго Дон Кіхот з Ламанчі». Випишіть із тексту три складні речення із сполучниковим і безсполучниковим зв'язком, підкресліть у них головні члени й накресліть їхні схеми.

Тут перед ним заманячило тридцять чи сорок вітряків, що серед поля стояли; як побачив їх Дон Кіхот, то сказав своєму зброєноші:

— Фортуна сприяє нашим замірам понад усяке сподівання. Поглянь, друже мій Санчо, що там попереду бовваніє: то тридцять, якщо не більше, потворних велетнів, що з ними я наважився воювати і всіх до ноги перебити. Трофеї, що нам дістануться, зложать початки нашому багатству. А війна наша справедлива, бо змітати з лица землі лихе насіння — то річ спасенна і Богові мила.

«Премудрий гідальго Дон Кіхот з Ламанчі». Ілюстрація Г. Доре.

— Та де ж ті велетні? — спитав Санчо Панса.

— Он там, хіба не бачиш? — одказав Дон Кіхот. — Глянь, які в них довжелезні руки: у деяких будуть, мабуть, на дві милі завдовжки.

— Що-бо ви, пане, кажете? — заперечив Санчо. — То ж зовсім не велетні, то вітряки, і не руки в них, а крила: вони од вітру крутяться і жорна млиновії ворочають.

— Зразу видно, що ти ще рицарських пригод несвідомий, — сказав Дон Кіхот, — бо то таки велетні. Як боїшся, то ліпше стань осторонь і помолись, а я тим часом зітнуся з ними в запеклому й нерівному бою.

По сім слові стиснув коня острогами, не слухаючи криків свого зброєноші, який все остерігав його, щоб не кидався битись, бо то

не велетні, а вітряки. Та рицареві нашому так ті велетні в голові засіли, що він не зважав на Санчове гукання й не придивлявся до вітряків, хоч був уже від них недалеко, а летів уперед і гукав дужим голосом:

— Не тікайте, боягузи, стійте, підлі тварюки! Адже на вас нападає один тільки рицар!

...Сєє сказавши, припоручив душу свою володарці Дульсінеї, просячи її допомогти йому в такій притузі, затулився добре щитом і, пустивши Росинанта вчвал, угородив списа крайньому вітрякові в крило. Тут вітер шарпонував крило так рвучко, що спис миттю на друзки розлетівся, а крило підняло коня й вершника, а потім скинуло їх з розгону додолу.

(З іспанської переклав М. Лукаш)

II. Поясніть значення слів *заманячити*, *зброєноша*, *фортуна*, *бовваніти*, *миля*, *жорна*, *остроги*, *притуга*, *вчвал*. Чи є відмінність у значенні слів *лицар* і *рицар*?

III. Випишіть із тексту фразеологізми й поясніть їхнє значення.

IV. Поясніть розділові знаки в передостанньому реченні.

V. Підготуйтеся до усного переказу уривка в особах: один промовлятиме за Дон Кіхота, інший — за Санча Пансу. Домовтеся заздалегідь, хто яку роль виконуватиме, і продумайте, що будете казати.

261. Прочитайте речення. Знайдіть фразеологізми й поясніть їхнє значення. З'ясуйте, з яких частин складаються подані речення і як ці частини поєднані між собою. Обґрунтуйте вживання розділових знаків.

1. На прю стає холодний ранок: ще схід дримає в сизій млі, а голубий, як льон, серпанок затлівсь над скибами ріллі (*М. Драй-Хмара*). 2. Все я бачив; од усього серце надривалось, — і тоді журливе слово на папір прохалось (*Я. Щоголів*). 3. Забудь, брате, те, що колись було; нехай те лихо пливе за водою (*М. Кропивницький*). 4. Отакий точнісінько Іван був: усе міг, а тримався у тіні, щоб люди не подумали чого (*М. Стельмах*). 5. Мельхиседек сердито глянув на свою жінку; вона догадалась, що вже наговорила сім мішків гречаної вовни, й прикусила язика (*І. Нечуй-Левицький*).

262* Перепишіть, вставляючи пропущені коми. Написане звірте з відповіддю.

Відсій кукіль і відбери зерно посій його й не жди як зійде ряснотою а прагненням своїм і працею крутою доглянь і перевір яке на зріст воно. І ночі не доспи й світанку не прогай щоб з того зеренця зелена рунь як гай здолавши лють зими важкі морозу пута захмелиста й густа і сонечком розкута в блакитнім поливі текла за небокрай (*А. Малишко*).

§ 34. Період

- 263.** Перепишіть речення, виділіть у ньому підмети й присудки, накресліть схему. Які елементи в реченні періодично повторюються?

Після довгого літнього дня, коли сонце сідає, а розпечена земля поволі скидає з себе золоті шати, коли на бліде, втомлене днем небо з'являються крадькома несміливі зорі, в останньому промінні сонця справляє грища мушва, а дивно м'яке, злото-рожеве повітря приймає віддаль бузкові тони і робить простори ще ширшими і ще глибшими, — Маланка з Гафійкою волочать курною дорогою утому тіла й приємне почуття скінченого дня (М. Коцюбинський).

Період — це розгорнуте речення, у першій, більшій частині якого за допомогою періодичного повторення однотипних елементів дається докладна картина чогось, а в другій, меншій, — робиться висновок чи підсумок.

Перша частина — залежна, друга — головна. У першій частині голос поступово наростає, у другій — понижується і водночас сповільнюється темп мовлення. Між цими частинами робиться чимала пауза, яка на письмі позначається найчастіше комою й тире.

Період властивий піднесеній мові. Він вживається в художньому та публіцистичному стилях.

- 264.** Прочитайте виразно вголос два періоди. Порівняйте їхню будову. Скажіть, чим вони подібні й чим відмінні як у будові, так і в інтонації.

1. Нехай ідуть одвічними шляхами планети в чорній глибині, нехай однаково чоло з димами схиляють в море наші дні, нехай у лапах нашої гордині в безодню тріпає земля, — на бій із вами виступить однині душа знеможена моя! (Т. Осьмачка). 2. Я бачу мільйони людей, що пересуваються по дорогах і полях, тягнуть на собі гармати й міномети, я чую гуркіт танків, які ринули з вихідних позицій у бій, наді мною ревуть мотори літаків, що йдуть на поземному льоті, мені пахнуть постріли й вибухи, солдатські чоботи і кров, розорена бомбами земля, і я чую різкий аромат стоптаного полину, — це те, що відбувалося тут ще торік (Ю. Яновський).

- 265.** Переробіть речення так, щоб вони набули форми періоду, й запишіть.

1. У небі озвалися жайворонки, бризнули живим сріблом з блакиті, неначе радіючи з того, що відгриміла гроза, що залізні гусениці не зім'яли зелених врун пшениці, що незабаром тут заколоситься повнозерний колос (І. Цюпа). 2. Той нехай собі плаче, хто іскру лишив на шляху необачний, хто

човен непевний воді доручив, хто вийшов в дорогу темньої ночі, хто вбогу хатину, останній притулок, поставив високо над краєм безодні (*Лесья Українка*).

- 266.** Окремі речення об'єднайте в період. Самі придумайте до нього другу, прикінцеву частину. Період запишіть.

Бачу, як легко зависла в небі хмарка, облита сонячним сяйвом. Чую, як дзвінко хлюпає в річці вода. Відчуваю, як приємно холодить босі ноги травичка.

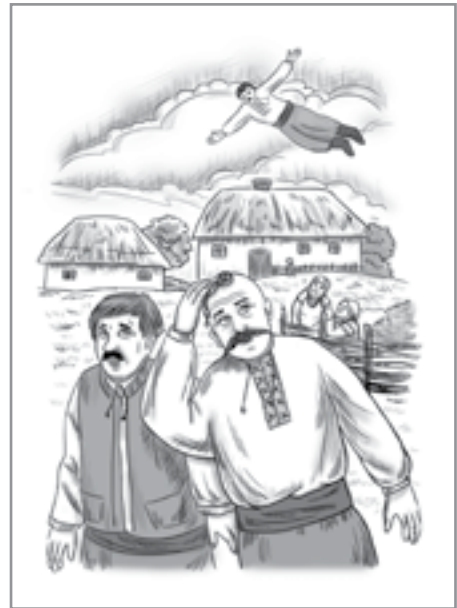
- 267. І.** Прочитайте уривок з повісті Г. Квітки-Основ'яненка «Конотопська відьма». Випишіть із тексту речення, подібне до періоду, і проаналізуйте, чим воно схоже на період, а чим відмінне.

— Ой, лишенько! Ой, рятуйте! Ой, біда! — став пан Уласович не своїм голосом пробі кричати та за боки хапатись...

Пан Пістряк і козацтво кинулось до нього, що йому так сталося? Аж він... шелесть... піднявся догори і полетів, як птиця, усе-таки кричачи, що є голосу...

Що ж то ужахнулися усі люди у славному сотенному містечку Конотопі, як побачили, що їх прехраброї сотні пан сотник, Микита Уласович Забрьюха, та піднявсь під самісінькі небеса і без крил, та летить, як тая птиця! І жінки, і мужики, і мала дітвора, та що то! І старі повиповзали з хат дивитись на таку прояву, і всі ж то позадирали голови і дивляться, як пан Забрьюха, мов птах який заморський, летить попід небесами: руками бовта, мов крилами, черкеска йому роздувається, ногами дрига, шаровари напужились, сам употів, ніби у гарячій бані, і летить... Сес бачачи, старі люди плюють, жахаються, жінки голосять з переляку, а малим дітям не одному довелось переполох виливати. А то ж і не страшно?

Прокіп Ригорович, бачачи таке диво, став, задравши догори голову, рот роззявив, аж горлянку видно, очі вилупив та руками, знай, розмахує, щоб то піймати та вдержати пана сотника, що полетів, як гусак. Та й козацтво усе, таки усе до одного, дивувалося на сю комедію... Та як і не

«Конотопська відьма».
Ілюстрація С. Радчук.

дивуватись, бачачи, що чоловік о своїм умі ні з того ні з сього полетів, як птах. І коли б се опівночі, як усяка нечисть товчеться, а то ще й сонечко тільки-тільки що зайшло...

II. Поясніть значення слів *пробі кричати, сотник, проява, черкеска, о своїм умі*.

III. Поясніть, чому в дієприслівниках *кричачи, бачачи* вжито суфікс *-ачи*.

IV. Приготуйтеся до усного переказу уривка: кількома реченнями запишіть його зміст і запам'ятайте окремі вислови та фрази.

268*. Перепишіть, вставляючи пропущені коми. Поясніть вживання тире. Свої міркування звірте з відповіддю.

Я запитую в себе питаю у вас у людей я питаю в книжок роззираюсь на кожній сторінці — де той рік де той місяць той проклятий тиждень і день коли ми перестали гордитись що ми — українці. І що є в нас дума повна власних щедрот і чеснот і що у нас є душа яка ще од Байди нам в'ється і що ми на Україні таки український народ а не просто юрба що у звітах населенням зветься. І що хміль наш — у пісні а не в барилах вина і що щедрість — у серці а не в магазинних вітринах і що є у нас мова і що українська вона без якої наш край — територія а не Україна (*В. Баранов*).

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ ПОВТОРЕННЯ

1. Які бувають сполучниково-безсполучникові речення?
2. Що таке період? Яка його будова?
3. Які особливості інтонації періоду? Який розділовий знак найчастіше ставиться між частинами періоду?

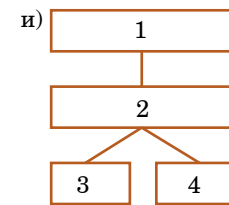
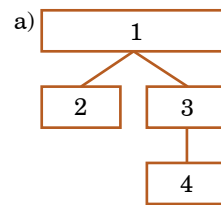
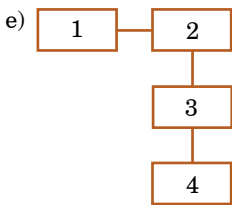
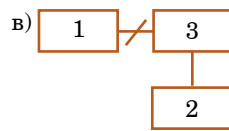
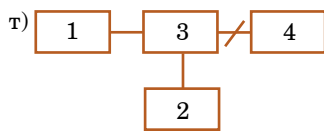
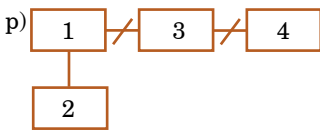
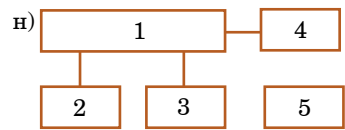
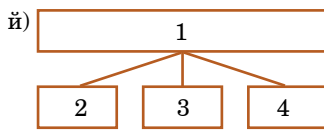
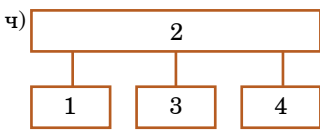
269. Виразно прочитайте текст. Приготуйтеся до стислого викладу суті повідомлення, що міститься в ньому.

Я їхав із сестрою на прогулку в Чорногорі — хотів показати сестрі красу Гуцульщини.

Їдемо на гуцульських конях. Це коні спокійні — я писати міг, їдучи верхи. Йде обережно. Де здається йому небезпечно, попрубує ногою й тоді тільки стане. Поводів не потребує, бо їх не слухає, а йде, куди йому здається краще. Раз я хотів поставити на своєму й поїхати направо, коли кінь хотів наліво; я його тягну туди, а він сюди; я йому аж голову завертаю, а він назад. Я таки поставив на своєму, змусив його йти направо, але каювся потім. Бо кінь затаїв помсту, і коли трапилося на дорозі два дерева, — кінь пішов помежи них. Віддалення між деревами було рівно таке, щоб пройти коневі, а мої ноги мусили вже продиратися. Порвав мені штани, поздирав шкіру на ногах (*Г. Хоткевич*).

270. Речення перепишіть, синтаксичні центри підкресліть, пронумеруйте їх і доберіть до кожного речення відповідну схему з поданих нижче. У схемах прості речення позначено прямокутниками: незалежні й головні — вгорі, під ними підрядні; горизонтальна лінія позначає сурядний зв'язок, перекреслена — безсполучниковий; вертикальна — підрядний, а кілька ліній з однієї точки вниз — супідрядний.

1. І сниться сон мені: дивлюсь, в садочку, квітами повита, на пригорі собі стоїть, неначе дівчина, хатина (*Т. Шевченко*). 2. Наші предки вміли вибирати місця для поселень, і те, що комонники Житомира обрали собі місцем осілля саме ці горби, нікого не здивує: повз такі місця байдуже не проходять (*Вал. Шевчук*). 3. Луг, на який вони прийшли, був давній і старий; колись тут було річище Ташані, потім воно пересохло, поросло травою (*Г. Тютюнник*). 4. Сонце пекло так, що трава була тепла і люди бродили в ній, мов у купелі (*Г. Тютюнник*). 5. Коли в дорогу ти збирався, казала мати, як прощавсь, щоб і чужого научався, й свого ніколи не цуравсь (*Д. Білоус*). 6. Десь далеко в Чорному яру шуміли весняні води, і той шум був з якимось особливим сердитим сичанням, ніби ті води заливали величезне кострище, що ніяк не хотіло гаснути (*Г. Тютюнник*). 7. Коні, що паслися спочатку на стерні, перемандрували в улоговину, де було більше трави, і ясно чулося, як вони там подзвонюють вуздечками і щипають траву (*Г. Тютюнник*). 8. Над притомленим завороженим степом стояла така тиша, що було чути, як знизу дихає колос, а згори випадають роси (*М. Стельмах*). 9. Я йшов через села, полями і луками й відчував, що наповнююся новими думками, новими, не знаними раніше почуттями, що мовби вертаю щось напівзабуте, втрачене чи розтрачене, мовби віднаходжу себе самого (*Ю. Мушкетик*).

Схеми з буквами розставте за номерами речень у вправі. З букв, присвоєних кожній схемі, прочитаєте закінчення вислову Г. Сковороди: «Тоді лише пізнається цінність часу, коли він...».

- 271.** Перепишіть текст. Виділіть у них синтаксичні центри. Накресліть схеми складних речень.

Сині барви, якими пишалися гори ще вчора й позавчора, коли світило сонце, геть зблякли тепер, од них залишилися тільки невиразні спомини де-не-де, і, як усякі спомини, вони були далекі від дійсності. Синь тоді встоювалася в міжгір'ях, на могутніх плечах вершин вона була вже іншою, і зовсім іншою там, у небі, — і в цьому царстві відтінків, у царстві радісного тону гори не так вражали своєю дикістю й неприступністю, як елегійним своїм синім спокоєм... А тепер ось вони немов позбулися свого молодого, такого безпосереднього прояву радості, тепер вони наче ще мудріші, ніж досі, й велика умиротвореність сповила їх... (С. Гуцало).

- 272.** Запишіть текст під диктовку. Написане звірте з надрукованим, помилки, якщо трапляться, виправте.

Любив Ярослав книги. Читав їх часто і вдень, і вночі. І зібрав скорописців багато, і перекладали вони з грецького на слов'янське письмо. На-

Ярослав Мудрий.

писали вони книг велику силу, ними повчаються віруючі люди і тішаться плодами глибокої мудрості. Начебто один хтось зорав землю, а другий посіяв, а інші жнуть і споживають багату поживу, — так і тут: батько всього цього Володимир, він землю зорав і розпушив її, тобто просвітив християнством. А син же його Ярослав засіяв книжними словами, а ми тепер пожинаємо, приємлемо серцем книжну науку. Велика-бо користь від навчання книжного. Книги — мов ріки, які напоюють собою увесь світ; це джерело мудрості, в книгах — бездонна глибина; ми ними вті-

шаємося в печалі, вони — узда для тіла й душі. В книгах — світило мудрості, а про мудрість сказано: люблячих мене — люблю, а хто дощукується мене — знайде благодать. І якщо старанно пошукати в книгах мудрості, то знайдеш велику втіху і користь для своєї душі. Бо той, хто часто читає книги, той веде бесіду з Богом і наймудрішими мужами («Повість минулих літ», переклад В. Близнаця).

Розгром печенігів дружиною князя Ярослава. Мал. із літопису.

VI. Поставте собі оцінку

Підготуйте аркуш для відповідей (*див. вправу 29*). Цифрові відповіді на поставлені нижче запитання записуйте проти відповідних номерів. Наприкінці підручника вміщено таблиці з відповідями, за ними перевірте себе. Скільки буде правильних відповідей, таку й оцінку собі поставте.

001. Визначте тип складного речення *Як швидко минають дні, коли в людини є хліб і вода, і як повільно течуть вони, коли немає ні ковтка води* (*С. Скляренко*).

1) складносурядне; 2) складнопідрядне; 3) складне із сурядністю й підрядністю.

002. Позначте цифрою, скільки ком треба вставити в подане речення.

Терня тому колюче що не хоче щоб його рвали а його виривають бо колюче.

003. Зробіть те саме, що й у завданні 002.

Були до речі й донкіхоти такі самісінькі як ти що прагли кривду побороти неправду й зло перемогти (*С. Воскресенко*).

004. Який розділовий знак чи знаки можна ставити між двома відносно рівноправними частинами складного безсполучникового речення?

1) кому; 2) крапку з комою; 3) двокрапку; 4) тире.

005. Який розділовий знак ставимо між двома частинами складного безсполучникового речення, якщо між ними можна поставити сполучник *бо*?

1) кому; 2) крапку з комою; 3) двокрапку; 4) тире.

006. Позначте цифрою, який розділовий знак треба поставити на місці косої лінії: кому — 1; крапку з комою — 2; двокрапку — 3; тире — 4.

Гроші як вода / вони крізь пальці протікають.

007. Зробіть те саме, що й у завданні 006.

Великі хмари холодом нагусли / червоне листя падає в гаю (*Л. Костенко*).

008. Зробіть те саме, що й у завданні 006.

Слово до слова / зложиться мова.

009. Зробіть те саме, що й у завданні 006.

Час — не кінь / не підженеш і не зупиниш.

010. Зробіть те саме, що й у завданні 006.

Вітер війнув / листя з клена полетіло (*П. Тичина*).

011. Зробіть те саме, що й у завданні 006.

Хочеш їсти калачі / не сиди на печі.

012. Зробіть те саме, що й у завданні 006. Додатково позначте, чи потрібна кома після слова *вік*: так — 1, ні — 2.

Людський вік як маків цвіт / удень ти на стеблі, а ввечері на землі.

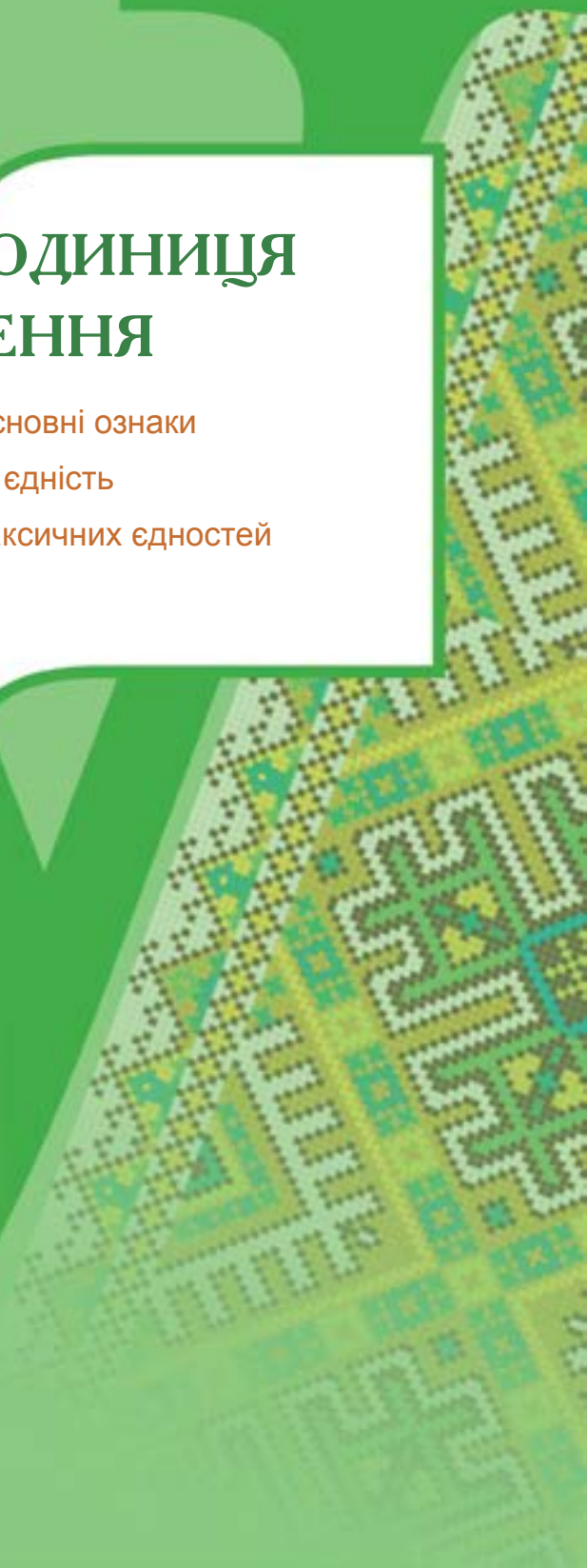
ТЕКСТ ЯК ОДИНИЦЯ МОВЛЕННЯ

§35. Текст, його основні ознаки

§36. Синтаксична єдність

§37. Будова синтаксичних єдностей

§38. Абзац

§ 35.

Текст, його основні ознаки

Текст — це сукупність речень, об'єднаних спільною темою й пов'язаних граматично, що передає певну інформацію.

У будь-якому тексті виділяються такі основні компоненти: думки, образи, настрої, мета, зорієнтованість на читача або слухача.

Думки — це та основна інформація, яку автор хоче донести до читача або слухача. Думки повинні бути чіткими, зрозумілими насамперед для автора, а отже, й для читача або слухача.

Наприклад, в уривку *О слово рідне! Будь мечем моїм! Ні, сонцем стань! Вгорі спинися, осяй мій край і розлетися дощами судними над ним* (Олександр Олесь) основна думка — це потреба утверджувати рідне слово на рідній землі.

Образи (описи, деталі, порівняння) викликають у нас певні зорові, слухові, смакові, нюхові, дотикові, інші чуттєві уявлення й асоціації.

Наприклад, читаючи наведений вище уривок, ми наче бачимо блискучий меч у чийсь руці, далі — осяйне сонце, що посилає лагідні промені на землю, чуємо помірний шум дощу і все це пов'язуємо зі звуковим словом.

Настрій, — а ним пройнятий будь-який текст, починаючи від поезії, де він найсильніше виявлений, і кінчаючи офіційними документами, — не має точного словесного вираження. Він досягається добром відповідних слів, різним їхнім поєднанням, звуковою організацією тексту. В усній мові настрої передається ще й за допомогою інтонації, жестів та міміки. Настрій, закладений у тексті, викликає в нас почуття радості або смутку, заспокоєння або тривоги, насолоди чи невдоволення, легковажності чи серйозності.

Наприклад, настрої, який навіває наведене висловлювання Олександра Олеся, — рішучий, піднесений, світлий.

Мета — це те, який вплив хоче справити автор тексту на читача або слухача: спонукати його до якихось дій, переконати в чомусь, передати певні знання, налаштувати на певний лад, викликати співпереживання, отримати інформацію про щось тощо.

Наприклад, в уривку з вірша Олександра Олеся, наведеному вище, автор переконує читача в життєдайній силі рідного слова, в потребі плекати його. Це мета його висловлювання.

Зорієнтованість на певного читача або слухача виявляється в тому, що про ту саму подію ми по-іншому будемо розповідати батькам, по-іншому друзям і ще по-іншому малознайомій людині. Кожен

текст — це спілкування. Тому текст твориться не взагалі, а з розрахунку на певного читача чи слухача.

Наприклад, розглядуваний вже уривок зорієнтований передусім на тих, кому не байдуже рідне слово, хто вболіває за його долю.

- 273.** Порівняйте будову речень у трьох поданих текстах. Якими синтаксичними засобами в одному передається хвалькуватий, трохи задержуватий тон дідової мови, у другому — поспішна, навіть радісна хода, в третьому — пригнічений, розпачливий настрій скривдженої жінки? Чи однотипні за будовою речення в межах одного тексту? Свої міркування викладіть письмово.

I. — А комарів було! — захоплювався спогадами дід. — Дихати нічим, повірите, та здорові, як ведмеді. А тепер хіба се комарі? Так, наче їх і нема зовсім... Або деркачі. То ж було як почнуть тобі деркати вночі, спати не можна, щоб мене Господь покарав. А зараз де-не-де тобі деркне. О, чуєте? Мабуть, вже й на них перевід приходить... *(О. Довженко)*.

II. Йде Данило хутко, бо високий на зріст і цибатий, як лелека. Ступне Данило крок-два, а Кузьці (песикові) треба ступнути десять, то доводиться йому бігти, хекаючи та висолопивши язика. У Кузьки неоднакові вуха. Як у Данила на шапці: одне стримить угору, друге — вниз, у Кузьки теж: одне нашорошене, друге опало і телпається, як неживе, як ганчір'яне *(Гр. Тютюнник)*.

III. Важко пересуваючи ноги, Ганна вийшла на вулицю. Дерев'яний будинок на два поверхи, в якому містилися суд і прокуратура, стояв навпроти базару, проте базар — далі, за рядом крамниць, яток, закупочних пунктів та всіляких контор, і вхід до нього із сусідньої вулиці. Ганна ступила кілька кроків і зупинилася, розглянулася. Її мучила спрага. Протягом усього часу, поки відбувався суд, їй страшенно хотілося пити, вона кілька разів поглядала на графин з водою на столі в суддів і одводила погляд *(Ю. Мушкетик)*.

- 274.** Прочитайте текст і визначте в ньому основну думку (ідею), образи, настрої, мету і зорієнтованість на певного читача.

Якось одного вельми заможного австралійця українського походження спитали:

— Тобі от, здається, не бракує й пташиного молока. Чи ж є щось, чого тобі не вистачає?

— Є. Рідного українського неба, — відповів той.

Його відповідь легко зрозуміти. І не тому, що доля закинула його предків на Південну півкулю, що на австралійському небі немає ні Полярної зірки, ні Воза, навіть не тому, що місяць пливе по ньому із заходу на схід... Просто душа його з діда-прадіда «прив'язана» до землі в координатах рідного неба і рідної землі. Української.

Майже всіх довгожителів в усіх країнах єднає те, що вони від часу появи на світ і до відходу у вічність не міняли місця свого проживання. Якщо це й випадковість, то вона видається закономірною. Мабуть, координати рідного неба й рідної землі мають активний вплив не лише на біологічне життя людини. Вони формують душу.

Із суворо визначеними Космосом для кожної людини координатами місця пов'язано національність і мову.

Мабуть, всі імперії світу й зазнавали краху, що намагалися все це перемішати. І саме тому рано чи пізно були покарані люди, що зрікалися своєї мови, своєї нації, намагалися «втекти» від волі Космічних сил. Вони не лише себе карали, вони наражали на біду своїх нащадків.

Жартівники кажуть: «Людина тим відрізняється від свині, що хоча б час від часу дивиться в небо, а свиня — постійно в калюжу». Кожна свиня у кожній калюжі шукає вигоди: пійла й корму. Кожна людина, дивлячись у небо, шукає себе. Шукає ту зірку, до якої прив'язана її душа (Є. Дудар).

275. Прочитайте вислови видатних людей про батьківщину. Кожне висловлювання перекажіть, прокоментуйте, поясніть так, щоб разом вийшов суцільний текст.

1. Люблять вітчизну не за те, що вона велика, а за те, що своя (*Сенека*).
 2. І дим батьківщини солодкий (*Овідій*). 3. Нема на світі України, немає другого Дніпра (*Т. Шевченко*). 4. Можеш вибирати друзів і дружину, вибрати не можна тільки Батьківщину (*В. Симоненко*). 5. В своїй хаті своя й правда, і сила, і воля (*Т. Шевченко*). 6. Вітчизна — це не хтось і дець. Я — теж Вітчизна (*І. Світличний*). 7. Ми є. Були. І будем ми! Й Вітчизна наша з нами (*І. Багряний*).

276*. Перепишіть, вставляючи пропущені коми. Написане звірте з відповіддю.

О земле українських нив стократ потоптана військами полита рабськими сльозами повита в темряву і гнів про тебе повістю сумною не раз озветься ще струна але навіяна грозою горить як світоч над тобою зоря майбутнього ясна! (*М. Рильський*).

§ 36. Синтаксична єдність

277. Проведіть такий дослід. У поданому уривку прочитайте спочатку останнє речення. Чи воно вам зрозуміле? Чому? Потім — передостаннє. Чи все вам ясно? І так далі. Який висновок про зв'язок між незалежними реченнями в тексті можна зробити з нього?

Богинею добра й захисту людини від зла наші далекі предки вважали Берегиню. Вона уявлялася їм у вигляді жінки із застережливо піднятими руками. Саме таку її постать ще й тепер можна побачити на вишитих рушниках, які вивішуються над вікнами й дверима. Невеликі її зображення — мідні обереги — наші предки носили також на грудях (*За С. Плачиндою*).

Щоб повно висловити якусь думку, одного речення, як правило, замало. Думка найчастіше висловлюється кількома реченнями, об'єднаними між собою спільним змістом і будовою.

У розглянутому вище уривку чотири граматично самостійні речення об'єднані спільним змістом — розмовою про давньоруську богиню добра. В одну цілісність вони пов'язані також за допомогою виражальних засобів: займенників *вона, її, таку*, сполучника *також*. Це і є синтаксична єдність.

Синтаксична єдність складається, як правило, з двох або більше граматично самостійних речень, пов'язаних між собою спільним змістом та виражальними засобами, і висловлює якесь одне розгорнуте повідомлення.

Із синтаксичних єдностей будується текст.

Таким чином, слова входять у словосполучення, словосполучення — у речення, речення — у синтаксичні єдності, синтаксичні єдності — у текст.

278. Прочитайте наведений уривок. На скільки синтаксичних єдностей ви поділили б його? Обґрунтуйте свою думку.

Багато хто, занедбавши споріднену їм роботу, лише співають, п'ють та їдять. У сім гультяйстві вони терплять їдучішу нудьгу, ніж ті, хто працює без ослабу. Співати, пити та їсти — не робота, а лише крихітний хвостик з головного, призначеного нам діла. А хто для того їсть, п'є та співає, щоб охочіше після відпочинку взятися до роботи, як до покликання свого, тому ніколи нудьгувати: щодня він і працює, і відпочиває, і се про нього приказка: «Добрій людині щодня свято». Робота наша — джерело радості (*Г. Сковорода*).

279. I. Прочитайте уривок з роману Івана Білика «Золотий Ра», написаного за мотивами «Історії» давньогрецького історика Геродота. З'ясуйте, із скількох синтаксичних єдностей складається цей текст. Визначте основну думку кожної із синтаксичних єдностей.

Скіфський цар вельми розлютився і хотів убити зухвалого перса, тоді лише махнув рукою й звелів йому відвезти перському цареві скіфські дарунки.

Гонець щасливо повернувся до перського стану й передав ті дарунки перському цареві: шуліку в клітці великій, мишу в клітці маленькій, жабу в череп'яному глечуку, а також кілька гострих, добре оперених стріл.

Дар'явауш зрадив таким дарам скіфів: миша жила в землі й уособлювала скіфську землю, разом із жабою скіфи мовби підносили персам свою воду, навіть своє небо — дім птахів, ну, а що означали стріли, було зрозуміло й так — скіфська зброя схилилася перед перською зброєю.

З таким тлумаченням згоджувалися всі радники перського царя. Тільки родич і списоносець, чільник полку «безсмертних» Гаубарува зважився не розділити з царем його радість.

— Треба б розпитати в того гінця, чи не мають скіфські дарунки якогось іншого значення... — сказав він.

— Я вимагав від скіфського царя прислати мені землю й воду, — стояв на своєму Дар'явауш. — Він і склав мені до ніг свою землю та воду, а, крім них, ще й небо та свою ратну силу! — Тоді знехотя згодився: — Ну, давай послухаємо й гінця...

Коли привели того перса, Дар'явауш запитав у нього:

— Що велів тобі переказати скіфський цар?

— Він велів переказати: «Якщо ви, перси, не шугнете в небо шуліками, або не сховаєтеся в мишачі нори, або не зникнете в болоті, мов погані жаби, то кожен отримає в горлянку по такій стрілі!»

Ще мить гонець зухвало дивився в очі богорівному, й Дар'явауш зрозумів, що то на нього дивиться доведене до розпачу перське воїнство. Але потім очі згасли й потупились, і гонець упав долілиць перед своїм царем: за давнім звичаєм, носій поганої вісті мусив умерти; це знали всі.

II. Поясніть значення слів *вельми*, *зухвалий*, *стан* (у цьому контексті), *усоблювати*, *тлумачення*, *радники*, *чільник*, *стояти на своєму*, *скласти до ніг*, *ратний*, *знехотя*, *долілиць*.

III. Випишіть із тексту сполучники й частки *і* та *й* разом зі словами, між якими вони стоять. Поясніть, чому в одних випадках вживається *і*, а в інших — його варіант *й*.

IV. Приготуйтеся до усного переказу тексту: складіть його стислий план, вивчіть напам'ять окремі фрази.

280. Прочитайте речення. Випишіть із них фразеологізми-синоніми.

1. Ще треті півні не співали, ніхто ніде не гомонів (*Т. Шевченко*). 2. Було ще й на зорю не здійметься, вона з коромислом біжить по воду (*Ганна Барвінок*). 3. Ще й на світ не зоріло, як я потягся на Донець і цілісінький день блукав його берегами (*Я. Грумайло*). 4. Ще й чорти навкулачки не б'ються, а Мотря з бабою біжать у ліс, зілля шукають (*Дніпрова Чайка*). 5. Прокинувся чоловік ні світ ні зоря (*Ю. Збанацький*). 6. Мотря того лихого дня прокинулась, ще тільки стало на світ благословлятиє (*Панас Мирний*).

281. Запишіть словосполучення у дві колонки: 1) з вибраною буквою *й*; 2) з вибраною буквою *і*.

Нашим (і, й) вашим, еліпс (і, й) коло, наші (і, й) ваші, агрус (і, й) ожини, весна (і, й)де, цінують (і, й) поважають, вір (і, й) надійся, іній (і, й) сніг, електрика (і, й) тепло, співає (і, й) малює, надіємося (і, й) віримо, любов (і, й) ненависть, осінь (і, й)де, ідеї (і, й) діла.

З перших букв перших слів прочитаєте закінчення вислову італійського поета Петрарки: «*Не дає восени плодів те дерево, яке...*».

§ 37.

Будова синтаксичних єдностей

Кожна синтаксична єдність — ніби мініатюрний твір. Вона будується за моделлю: зачин — розгортання думки — кінцівка.

У зачині висловлюється думка в її найзагальнішому вигляді. Це — найбільш самостійне речення. Хоч — не завжди: іноді воно без наступних речень може бути й незрозумілим. Часом суть зачину викладається лише в якійсь частині першого речення.

У наступній частині в одному або кількох реченнях розвивається чи пояснюється думка, висловлена в зачині.

Між повідомленнями, що містяться в цих реченнях, може бути сурядна або послідовна залежність. При сурядній залежності всі повідомлення однаково доповнюють думку, висловлену в зачині, тобто вони називають одночасні, рівнозначні явища. Такий порядок властивий для описів. При послідовній залежності кожне наступне повідомлення доповнює попереднє. Послідовна залежність характерна для роздумів.

У кінцівці робиться підсумок усього сказаного. Проте кінцівка не обов'язкова. Зокрема, її не буває тоді, коли така синтаксична єдність входить у якусь більшу синтаксичну цілісність і нею починається наступна синтаксична єдність.

Наприклад, у синтаксичній єдності: *Стоїш посеред городу, задумався. І вже стоїш не просто серед городньої зелені, а у вирі таємниць, що оточують тебе своїми стеблами, листям, чутливими вусиками, гудинням, цвітом, розмаїтими запахами. І коли підносиш ногу, щоб вийти з городу, то пильно дивишся вниз, щоб не наступити на живу рослину (Є. Гуцало)*, — перше речення становить зачин; друге містить факти, які конкретизують початкове повідомлення — між ними сурядна залежність; у третьому, яке тісно пов'язане з першим, говориться про наслідок усіх попередніх явищ.

Зв'язок між реченнями в синтаксичній єдності здійснюється за допомогою сполучників, займенників, вказівних слів (вказують на раніше названі предмети, ознаки, обставини), синонімів, повторів, неповних речень (поза контекстом вони незрозумілі).

- 282.** Почитайте синтаксичну єдність і визначте, де в ній зачин і кінцівка. Який зв'язок між зачином і кінцівкою? Яка роль займенників в організації синтаксичної єдності?

Тяжко сумний був той день Наталі. Вона почувала всією душею, що минулося її щастя, що не побачить вона села рідного, лук квітчастих, гаїв зелених; не обніме її, не пригорне, не приголубить Оксанка... Як вона житиме тут без неї? (Б. Грінченко).

- 283*.** Речення кожної групи переставте так, щоб вони становили синтаксичну єдність. Утворений з обох груп текст запишіть. Які засоби зв'язку між окремими реченнями в синтаксичній єдності вам допомогли правильно розташувати речення?

I. 1. Бо їм кортить бути вже дорослими, того й шепотітимуться. 2. Шепіт — притамована радість, що рветься з грудей... 3. Чутиму пісню, бо сьогодні неділя, то вже ж хтось заспіває, хоч сам, хоч гуртом. 4. Бо шепіт вечоровий — то голос близького повноліття. Бо шепіт — таїна. 5. Вголос не говоритимуть, ні... 6. А як ітиму Шепелівкою, малим сільцем при дорозі, шепотітимуться в садах по затинню молодята, ще діти обоє, школярі, а шепотітимуться.

II. 1. Озерця ті казатимуть про себе ще тоді, коли я їх не бачитиму: шелеснуть у лепесі крила, крякне злякана качка і засюрчить просто на місяць, на світло. 2. Потім будуть озерця й озерчата, порослі лепехою. 3. Я натраплятиму на них в молочно-голубій імлі знезацька і обходитиму кружка (Гр. Тютюнник).

284. Опишіть прихід весни за власними спостереженнями, використовуючи при бажанні подані зачини й кінцівки синтаксичних єдностей.

1. Весна прийшла якось несподівано... І раптом почало дужче пригрівати сонце. 2. Вранці сніг ще хрумтів під ногами... Потекли з-під нього струмочки талої води. 3. Потім небо затягнулося хмарами... Дощ змив сніг і разом з ним зимовий бруд. 4. Поміж сірими засохлими стеблами трави зазеленіли молоді паростки... Сірий колір став поступово мінятися на зелений. 5. Не знаю коли, на осоках та волоських горіхах повисли сережки, набубнявіли бруньки на абрикосах і каштанах... І вже дерева стояли мов облиті молоком. 6. Заметушилися горобці... Повітря сповнилося пташиним гамом. 7. Земля зовсім розмерзлася...

Ю. Пацан. Рання весна.

285. Опишіть кімнату, в якій зазвичай виконуєте домашні завдання. Використайте подані зачини синтаксичних єдностей, з яких складатиметься ваш опис.

1. Коли стати в дверях, то навпроти... 2. Справа біля стіни... 3. У лівому кутку біля вікна стоїть мій письмовий стіл... 4. Я люблю підійти до вікна... 5. Коли втомлюся, сідаю на диван... 6. До мене заходять...

286. І. Прочитайте уривок з повісті італійського письменника Джанні Родарі (1919–1980) «Планета Різдвяних Ялинок». Поділіть текст на синтаксичні єдності й до кожної з них доберіть заголовок, який би виражав основну думку. Випишіть якусь синтаксичну єдність і схарактеризуйте її будову: зачин, розгортання думки, кінцівку, засоби зв'язку між окремими реченнями.

— Куди ти мене везеш?

— У Палац для руйнування.

Марко не знав, що відповісти. А втім, вони вже приїхали. На широкому майдані, прикрашеному різдвяними ялинками, височіла монументальна будівля. Вздовж її фасаду величезними літерами було написано: «Палац для руйнування», а над дверима Марко прочитав: «Вхід вільний у будь-який час дня і ночі».

— Тобі пощастило, — сказав Маркує. — Палац відбудовано лише два дні тому, отже, його тільки-тільки почали ламати. Через тиждень ти б побачив тут самі руїни.

Як пояснив Маркус, ідею створення цього палацу подав один славно-звісний астроботанік у минулому столітті. Цей світоч науки, який дав чудовий опис флори найдальших планет, усе життя безвиїзно просидів удома і мав неабияке почуття гумору.

Якось, помітивши, що його діти виявляють непереборну тенденцію трошити все, що бачать, астроботанік подарував їм замість звичайних іграшок кількасот дешевих тарілок. Хлопчаків було двоє. Щоб розбити цю гору посуду на дрізки, хлопчакам довелося працювати майже п'ять днів без спочинку, від рання до смеркання. На кінець операції потяг до руйнування був задоволений назавжди і ніколи до них не повертався. Батько написав про свій досвід у газетах і, оперуючи цифрами, довів, що ця невеличка кількість посуду сто разів окупилася протягом наступних років — уже ніхто не ламав електроприладів, іграшок, меблів, засобів пересування, вікон і т. д. «Чому ж, — запитував він, — не застосувати цей прийом у ширших масштабах?»

Стаття була ґрунтовна й переконлива. Через п'ятнадцять днів Палац для руйнування стояв готовий: багатопверхова будівля, напхана меблями; меблі, в свою чергу, були напхані всіляким посудом, а посуд більших розмірів — посудом дрібнішим. Усе призначалося для трошіння й руйнування — тарілки, келихи, килими, меблі, двері, вікна. Руйнуванню підлягали також дах, черепиця і стіни від останнього до першого поверху.

Діти приходили в супроводі вчителів у певні дні. Їм пропонувалося трошити все, що схочеться, і вони, звичайно, не примушували себе довго просити... Та врешті-решт, коли, втопившись і захекавшись, вони кидали роботу, то були веселі, як горобчики.

(Переклали з італійської Ю. Добровольська і П. Івасенко)

II. Поясніть значення слів *монументальний, фасад, астроботанік, флора, тенденція, на дрізки*.

III. Випишіть слова, що називають частини будівлі, поясніть їхнє значення.

IV. Поясніть правопис слів *різдвяний, безвізна*.

V. Знайдіть довкола себе — в школі й поза школою — сліди руйнівних дій людей і розкажіть про це. Свою розповідь запишіть.

287. Прочитайте речення. Випишіть із них фразеологізми-синоніми.

1. Хвилини дві чи й три стояла Таня перед дзеркалом, закарбовуючи в пам'яті кожну рисочку свого обличчя в цю рішучу, незабутню мить (*І. Рябокляч*). 2. Якимівна одразу собі на вуса й намотала, хто тут голова (*А. Дімаров*). 3. — Не я буду, а панування добуду! — зарубала вона на носі і ніколи не викидала з голови (*Панас Мирний*). 4. Про таке жіноче вередування слухав наш Пархім та й узяв собі на розум (*Г. Квітка-Основ'яненко*). 5. Піп надавав його дітям таких імен, що всі люди на селі ніяк не могли убгати їх собі в голову (*І. Нечуй-Левицький*).

288. Запишіть слова у дві колонки: 1) ті, які пишуться без апострофа; 2) ті, які пишуться з апострофом.

Згар..ячу, посер..йознішати, сп..янілий, цв..ях, кропив..яний, кар..єра, моркв..яний, присв..ята, зв..язок, різьб..яр, ст..яг, здоров..я, сурм..яний, тьм..яний.

З других від початку букв прочитаєте закінчення вислову американського письменника Марка Твена: *«Коли сумніваєтесь,...»*.

§ 38. Абзац

289. Порівняйте два різні записи того самого тексту. У чому їхня відмінність? Який запис легше читати?

I. Це було давно. Це було тоді, як нашу землю шарпали турки й татари, а гетьмани українські ходили з козацтвом одбиватись од ворогів. Тоді на Волині було невеличке село. Воно заховалося в улоговині. Круг його були ліси. В селі жили прості люди хлібороби. Якби не татари, їм жити б було непогано. А то часто й густо набігали татари. Вони грабували, палили й руйнували села. Старих та малих убивали, а молодих брали в неволю та й продавали рабами на тяжкі роботи туркам.

II. Це було давно. Це було тоді, як нашу землю шарпали турки й татари, а гетьмани українські ходили з козацтвом одбиватись од ворогів.

Тоді на Волині було невеличке село. Воно заховалося в улоговині. Круг його були ліси. В селі жили прості люди хлібороби.

Якби не татари, їм жити б було непогано. А то часто й густо набігали татари. Вони грабували, палили й руйнували села. Старих та малих убивали, а молодих брали в неволю та й продавали рабами на тяжкі роботи туркам (Б. Грінченко).

Абзац — це відносно закінчена за змістом частина тексту, що складається з кількох (рідше — з одного) речень.

На письмі абзац позначається відступом у початковому рядку. Абзац позначає набагато довшу паузу, ніж вона звичайно буває між двома сусідніми реченнями.

Поділ тексту на абзаци полегшує його сприйняття, дає змогу виділити в ньому суттєві моменти і, зрештою, надає йому того чи іншого забарвлення. Зокрема, текст, поділений на дрібніші абзаци, справляє, як правило, враження швидшої й напруженішої дії, ніж текст, поданий великими абзацами. І навпаки, коли автор хоче передати щось повільне й гнітюче, він і абзаци робить важкими.

Абзац не слід ототожнювати із синтаксичною єдністю. В абзаці може бути й дві або більше синтаксичних єдностей, і, навпаки, одна синтаксична єдність може охоплювати два або й три абзаци.

І все-таки певна залежність між поділом тексту на абзаци і синтаксичними єдностями існує: чим точніше обидва поділи накладаються один на одного, тим гармонійніше звучить увесь текст.

290. Прочитайте уривок. Спробуйте встановити залежність між поділом тексту на абзаци та його змістом.

Завжди хвилююсь, коли бачу агаву: сіру корону твердого листу, зубатого по краях і гострого на вершечку, як затесаний кіл. Розсілася по терасах і коронує скриту силу землі.

Або її цвіт — високий, до щогли подібний зелений стовбур з вінцем смерті на чолі.

Бо така таємниця агави: вона цвіте, щоб умерти, і умирає, щоб цвісти.

Ось вона — та, що вічно мене хвилює, що тільки раз розцвітає квіткою смерті. Сиза серединка міцно згорнула і в муках, зціпивши зуби, одриває од серця листок за листком. Закаменіла на каменистому ґрунті і прислухається з жахом, як росте, стигне і рветься з неї душа.

І так роками.

Там десь, глибоко, під сірим дзвоном коріння, щось вистигає таємно, витягаючи силу з серця землі, а агава з одчаєм стулює листя, немов почуває, що родини принесуть смерть (*М. Коцюбинський*).

291*. Перепишіть, поділивши текст на абзаци. Абзаци пронумеруйте і в кінці тексту коротко письмово поясніть, чому виділили кожний абзац, наскільки це зумовлене змістом.

Коли я дивлюсь на хмари, ті діти землі і сонця, що, знявшись високо, все вище і вище мандрують блакитним шляхом, — мені здається, що бачу душу поета. Я впізнаю її. Он пливе, чиста і біла, спрагла неземних розкошів, прозора і легка, з золотим усміхом на рожевих устах, тремтяча бажанням пісні. Я бачу її. Велика і важка, повна туги й невиданих сліз, вагітна всіми скорботами світу, темна од жалю до нещасної землі, вона клубочиться чорними хвилями, важко дихає переповненими грудьми, ховає лице од сонця і гірко плаче теплими сльозами, аж поки не стане їй легше. Я знаю її. Вона... Неспокійна, вся насичена вогнем, вся палаюча великим і праведним гнівом. Мчить шалено по небу і підганяє ліниву землю золотою різкою... Вперед... вперед... швидше разом із нею... в мільйони раз швидше в повітрі... І гукає так, щоб всі почули, щоб ніхто не спав, щоб всі прокинулись... (*М. Коцюбинський*).

Грозова хмара. *Фото.*

292. I. Прочитайте уривок з роману сучасного кенійського письменника Меджі Мвангі (нар. 1948 р.) «Вартові савани». Складіть план тексту, для чого основну думку кожного абзацу передайте або одним словом, або коротким реченням.

Вся операція тривала з годину. Єгері аж упріли від напруження. Захоплені Френком і Кіматі браконьєри чекали своєї дальшої долі: один — прикутий до дверцят машини, двоє інших — у кузові, під важкими слонячими бивнями.

Залишивши трьох вартових стерегти бранців і трофеї, єгері, розділившись на дві групи, пішли по слідах Кіматі та втікача-браконьєра. Домовилися зустрітись через три години на цьому місці.

Десь за годину вони побачили Кіматі. Важко ступаючи слизькою стежкою, він тягнув за собою закутого в наручники жалюгідного понурого браконьєра.

Кіматі наздогнав утікача після двогодинної погоні, зробивши сім кілометрів. Гра в піжмурки зі смертю стала нелегким випробуванням для його нервів. Браконьєр виявився добрим стрільцем, але в савані поводився як новачок: не вмів замітати слідів, засідку влаштовував так, що її можна було вгадати за кілометр. Бандит, судячи з усього, відчайдушно чіплявся за життя, й Кіматі вирішив узяти його живим.

Він обрав тактику вичікування, умисне стріляючи мимо, хоча ціль весь час і виявляла себе. Він знав, що у втікача незабаром кінчатся набойі. Так і вийшло — ще кілька кілометрів погоні, і магазин у браконьєра виявився порожнім. Коли чергова куля Кіматі зняла хмару куряви під ногами бандита, той, уже не ховаючись, побіг до річки.

Кіматі кинувся навздогін.

Річка Тіва повільно несе свої темні води вздовж вузької глибокої ущелини, вимитої в нагір'ї Йатта на території національного парку Східне Цаво. Ранками крокодили, схожі на повалені стовбури дерев, ніжаться на західному березі, куди падають перші промені сонця, що сходить над горами Дака. Пополудні лускаті «колоди» перекочуються на східний берег, де сонце зникає, тільки коли пірне за небокрай.

Уздовж цього пустельного берега й переслідував Кіматі браконьєра. Вибравши момент, він дав чергу, примусивши втікача кинутись у багно. Але коли руки єгеря вже торкалися його, він одчайдушно рвонувся й побрів до протилежного берега.

— Стережися! — гукнув Кіматі мовою суахілі; флотилія зубатих потвор, знявшись з обмілини, взяла курс на невдатливого втікача.

Браконьєр завмер — різкий вигук Кіматі паралізував його сповнену жаху істоту. Вода круг нього вже пінилася під прогонистими тілами хижаків. А позаду, на березі, стояв єгер, тримаючи сталеві наручники. Бандит

завагався, потім поплентався назад, простягаючи руки, щоб Кімаді міг надати йому наручники.

(Переклали з англійської В. Рамзес і С. Нікіташенко)

II. Поясніть значення слів *егер, браконьєр, савана, магазин* (у цьому контексті), *національний парк, флотилія, наручники*.

III. Випишіть усі слова з м'яким знаком усередині, поясніть його вживання.

IV. Виберіть із тексту всі речення з дієприкметниковими й прикметниковими зворотами (їх — п'ять); поясніть, чому в одних випадках ці звороти відокремлені, а в інших — ні.

V. Підготуйтеся до усного переказу тексту: зверніть увагу на послідовність викладу, складіть план розповіді, запам'ятайте окремі, ключові вислови.

293. Прочитайте речення. Випишіть із них фразеологізми-синоніми, визначте відмінність у їхньому значенні.

1. Довкола відбуваються такі події, а він веде мову про дурниці (В. Собко). 2. Вона цідила слова, немов отруту (М. Коцюбинський). 3. Він без угаву правив теревені, поблискуючи з-під розкуйовджених вусів білими молодими зубами (Олесь Гончар). 4. Та з цього й кінь би сміявся — наптели ось сім мішків гречаної вовни (П. Козланюк). 5. Вже він сипав та сипав ті слова, мов горох з мішка (М. Чабанівський). 6. Панас Максимович знову почав метати громи й блискавки на непокірного сина (В. Минко).

294*. Перепишіть, вставляючи пропущені коми. Написане звірте з відповіддю.

Сто років мучених надій і сподівань і вір і крові синів що за любов тавровані сто сердець як сто палахкотінь.

Та виростають з личаків із шаровар з курної хати раби зростають до синів своєї України-матері.

Ти вже не згинеш ти двожилава земля рабована віками і не скарать тебе душителям сибірами і соловками (В. Стус).

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ ПОВТОРЕННЯ

1. Яка сукупність речень становить текст?
2. Які компоненти обов'язково входять у текст?
3. Що таке синтаксична єдність? Як пов'язуються між собою речення, що входять у єдність?
4. Як будується синтаксична єдність?
5. Як текст ділиться на абзаци?
6. Чи є залежність між синтаксичними єдностями і поділом тексту на абзаци?
7. Як твориться текст з окремих слів?

- 295.** Опишіть свій клас з того місця, де ви сидите. Використайте подані орієнтовні зачини до синтаксичних єдностей.

1. Переді мною сидять.... 2. По ліву руку.... 3. Праворуч.... 4. За мною, коли оглянуся.... 5. Прямо переді мною, коли підведу очі, на стіні.... 6. Нижче прикріплена шкільна дошка.... 7. Наш учитель....

- 296.** Прочитайте уважно текст, поділіть його на синтаксичні єдності й випишіть з них зачини. Перекажіть текст, використовуючи виписані зачини. Переказ запишіть.

Жили ми в повній гармонії з силами природи. Зимом мерзли, літом смаглись на сонці, восени місили грязь, а весною нас заливало водою, і хто цього не знає, не знає тієї радості і повноти життя. Весна пливла до нас з Десни. Тоді ніхто не чув про перетворення природи, і вода тоді текла куди і як попало. Часом вона розливалась так пишно, що у воді потопали не тільки ліси й сінокоси. Цілі села тоді потопали, гукаючи собі порятунку. І тут починалася наша слава.

Як ми з батьком і дідом рятували людей, корів і коней, про це можна написати цілу книгу. Це був мій дошкільний героїзм, за який мене тепер, напевно, послали б до Артека. Тоді Артеків ще не знали. Давно те діялось. Забув, якого року, навесні, напередодні Паски, повідь случилась така, якої ніхто, ані дід наш, ні дідова баба не знали.

Вода прибувала з дивовижною швидкістю. В один день затопило ліси, сінокоси, городи. Стало смеркати, розгулялася буря. Ревом ревло над Десною всю ніч. Дзвонили дзвони. У темряві далеко десь гукали люди, жалібно гавкали пси, і шуміла й лящала негода. Ніхто не спав. А на ранок усі вулиці були під водою, а вона ще прибуває. Що робити? (О. Довженко).

- 297.** Запишіть під диктовку. Написане уважно звірте з надрукованим. Помилки, якщо трапляться, виправте і з'ясуйте їхню причину.

Запізналася весна в цьому році — квітень минав хворобливо важко: стояли впродовж холодні дні, потім блиснуло сонце, розтанули останні кучугури, запарувало, защебетало — й знову насупилося все, повітря стислося від холоду, й душа теж зіщулилась, як молодий росток, що передчасно ви-

гулькнув на світ. Навіть снігом сипнуло — лежав брудним осокориним пухом, як зухвалий відголосок зими, як стулена рана на тілі землі.

Весна причаїлась — у сірій корі ґрунту, у деревах, у воді. Лише котики в луках, зодягши хутрянні кожущки, повискакували; та ще бруньки бубнявіли хоч і повільно, але невідступно, з кожним днем круглішали все

більше, набрякали, опасистішали, і їхні клейкі окуви, не витримуючи внутрішньої напруги, ледь-ледь лопали, виказували очам торжествуючу барву майбутньої весни.

Відійшли проліски в лісі, вже засиніли фіалки, засвітився над опалим листям лісовий сон — вайлувата й трохи смішна в певності своєї краси квітка, а дерева стояли голі і, облиті байдужим промінням, сіяли навсідч тонкий, ледь уловлюваний смуток. Лише на берізках вирізьблювалось перше листячко, ніжне, мов дитяче зітхання (Є. Гуцало).

VII. Поставте собі оцінку

Підготуйте аркуш для відповідей (див. вправу 29). Цифрові відповіді на поставлені нижче запитання записуйте проти відповідних номерів. Наприкінці підручника вміщено таблиці з відповідями, за ними перевірте себе. Скільки буде правильних відповідей, таку й оцінку собі поставте.

001. Закінчіть вислів: *Окремі речення в текст об'єднує...*

1) зміст; 2) інтонація; 3) тема; 4) новизна; 5) подія.

002. Заповніть пропуск: *Обов'язковими компонентами тексту є думка, образи... зорієнтованість на читача або слухача.*

1) обсяг; 2) мета; 3) зацікавлення; 4) абзаци; 5) настрої.

003. Заповніть пропуск: *Творення тексту проходить такі етапи: слова —...—... — синтаксичні єдності — текст.*

1) паузи; 2) словосполучення; 3) речення; 4) фрази; 5) розділові знаки.

004. Закінчіть вислів: *Синтаксична єдність об'єднує в собі окремі...*

1) слова; 2) уривки; 3) вислови; 4) речення; 5) репліки.

005. Закінчіть вислів: *У синтаксичній єдності думка чи повідомлення висловлюються в найзагальнішому вигляді зазвичай...*

1) у кінцівіці; 2) у розгортанні; 3) у зачині.

006. Використовуючи код із завдання 005, закінчіть вислів: *Думка розвивається, тлумачиться, аргументується...*

007. Закінчіть вислів: *Між окремими реченнями в розгортанні може бути залежність...*

1) підрядна; 2) сурядна; 3) з'ясувальна; 4) послідовна; 5) умовна.

008. Використовуючи код із завдання 007, вставте пропущене слово у вислів: *Для опису характерна... залежність між окремими реченнями.*

009. Зробіть те саме, що й у завданні 008: *Для роздуму характерна... залежність між окремими реченнями.*

010. Закінчіть вислів: *Зв'язок між реченнями в синтаксичній єдності забезпечують здебільшого сполучники, займенники..., синоніми, повтори...*

1) прислівники; 2) вказівні слова; 3) підрядні речення; 4) неповні речення; 5) вигуки.

011. Чи поділ тексту на абзаци обов'язково має збігатися з поділом на синтаксичні єдності?

1) так; 2) ні.

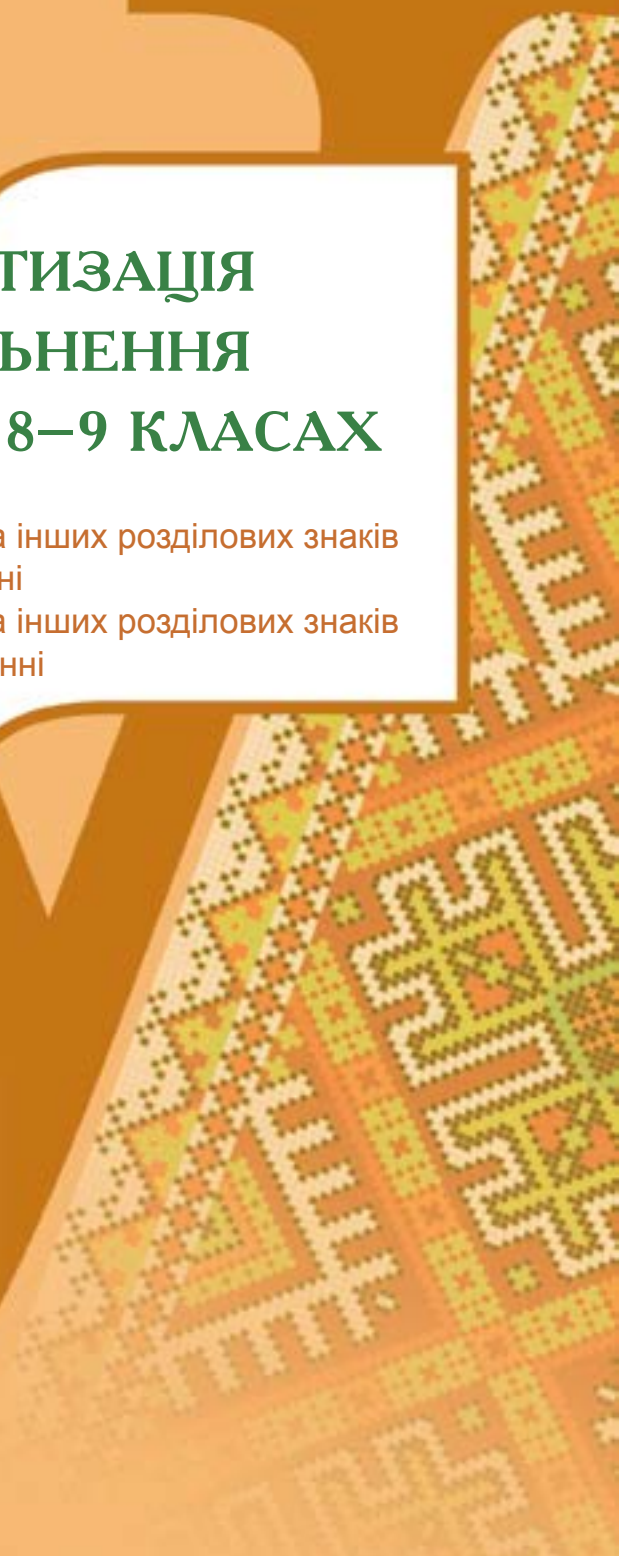
012. Чи абзаци завжди однакові за обсягом?

1) так; 2) ні.

СИСТЕМАТИЗАЦІЯ Й УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО У 8–9 КЛАСАХ

- §39. Розбір речень
- §40. Вживання коми та інших розділових знаків у простому реченні
- §41. Вживання коми та інших розділових знаків у складному реченні

§ 39. Розбір речень

298. І. Повторіть, що таке речення. Спишіть текст, на місці косих рисок ставлячи крапку, знак питання, знак оклику або кому. Кожне речення починайте з великої букви. (Це — монолог скульптора, чудові твори якого нікому не потрібні.)

Невже нема такої сили в світі / нема снаги / щоб до краси і хисту людей тутешніх якось привернути / коли я вмів живим робити камінь / чому не вмю серце оживити оцих людей / серця в них не камінні / вони так щиро билися за волю / за правду й за святеє Боже слово / і тут живуть не за єдиним хлібом / я бачив сам / як на очах суворих прозорі сльози / мов роса / тремтіли в той час / коли оргán величним співом і стіни / й людські душі потрясав / і жаль було / і заздро / що музика над стінами і над людьми панує / а мій коханий хист / моя скульптура в погорді / мов розвінчана цариця... Чого бракує творові моєму / хто може се мені тепер сказати / хто може дати раду / люди йдуть / минають мовчки / мов глухонімії / немов їх очі з темною водою / що дивляться й не бачать! *(Леся Українка).*

299. Розширте текст за рахунок другорядних членів. Надайте йому піднесеного звучання.

Ніч була як казка. Зійшов місяць. Його сяйво розмалювало ліс. Воно освітило гілки, сучки, стовбури і мох. На берези ніби хтось накинув серпанок. Листя дуба заблищало, наче куте із заліза. Стовбури сосон скидалися на колони. Вони підпирали стелю. Галявина була як зал палацу. Ось зараз на середину вийде Лукаш — і полине музика. З'явиться Лісовик, вибіжить Мавка, примчить Русалка, за нею Перелесник. Оживе все приховане вдень.

О. Шупляк. «Лісова пісня».

300*. Перепишіть, підкресліть синтаксичні центри. Визначте кількість членів речення в кожному реченні.

1. До слобожанських Млинків підійшли могутні ліси Полтавщини і за три верстви зупинилися.
2. Удень над селом сковзається клапоть перламутрових хмар, а вночі хмари зникають за проваллям, тоді Солонський Яр горить вогняницями.
3. Глухі столітні ліси Полтавщини, і чогось тут журливо.
4. Іноді коні збочують, і тоді шелестить листя на весь ліс.
5. Рудий мі-

ліціонер поліз за кисетом, а другою рукою порівняв свого коня з Савчиним. 6. Останні четверо міліціонерів пахтіли цигарками і мовчки оглядали гущавину. 7. Доріжка веде прямо в село, а треба заїхати з іншого боку (З тв. М. Хвильового).

301*. Зробіть повний синтаксичний розбір речень, користуючись цифровим кодом таблиць, поданих у § 2. Підрядні обставинні позначаєте так: 7(1) — способу дії, міри й ступеня; 7(2) — місця; 7(3) — часу; 7(4) — причини; 7(5) — мети; 7(6) — умови; 7(7) — допустове; 7(8) — наслідкове. Поширені відокремлені члени речення на окремі члени не діліть, розглядайте їх як один член речення.

I. 1. На довгу, з колонками веранду так і перлась ясна блакить моря, в нескінченність подовжена блакитним небом. 2. На великому чорному баркасі, що, здавалося, повертав до берега, справді звивали вітрила. 3. Баркас підскакував на місці, хлюпав, як риба, і не міг пристати до берега. 4. Дрібні хвилі зливались до купи і, мов брили зеленкуватого скла, непомітно підкрадались до берега, падали на пісок і розбивались на білу піну (М. Коцюбинський).

II. 1. Покірний наймит, я давно прикутий бажанням їсти щось до рахівниць; давно душа моя схилилась ниць, міста́, під вашим подихом отрути. 2. Вже не впаду на сіно горлиць, щоб пити вітер, ніч і степ до ранку. 3. І ось тепер, твоїм законам вірний, все ж відчуваю, що в мені жива сил незлічених мрія вікова про переліг незайманий та вільний! 4. І через те, як прийде день недільний, несе мене, гуркочучи, трамвай кудись за місто, де пісок суцільний бодай ріденька укрива трава... (Є. Плужник).

302. I. Прочитайте уривок з історичної повісті Теодора Микитина «Данило Нечай». Які дії мають виконати козаки? Назвіть і запишіть їх.

На раді, що відбулася в лісі під старим дубом, полковники вирішили заатакувати табір наступного дня на світанку. Піхота штурмуватиме відтинки валів, на які вказав полонений офіцер, а чотири тисячі вершників — козаків і татар — перекриють драгунам шляхи наступу. Але за день треба виготовити з півсотні драбин, щоб дряпатися по них на вали, а вночі безшумно підтягти їх до табору. Саме так славний гетьман Сулима десять років тому з тисячею козаків здобув могутню Кодацьку фортецю над Дніпром, побудовану за проектом знаменитого французького інженера Боплана. Польський коронний гетьман Конецпольський нахвалявся,

Д. Нарбут.
Портрет Данила Нечая.

що тільки Бог може її здобути, а Сулимі вистачило для цього короткої літньої ночі.

Був уже полудень, як розвідники дали знати Нечасві, що з табору в напрямку лісу виїхало близько півсотні драгунів — мабуть, посланий на розвідку патруль. Стукіт сокир умить затих, і в лісі настала така тиша, ніби в ньому не було ні душі.

Хтось зі старшин запропонував, щоб драгунів, якщо вони заглибляться в ліс, оточити й знищити, але Нечай не погодився. Щезнення патруля насторожило б регіментарів. Весь табір буде наготові, й тоді несподіваним наступом його не заскочиш. Може, драгуни триматимуться лісової доріжки, що пролягає осторонь тих місць, де розташувались головні козацькі сили, то ліпше нехай повернуться до табору із втішною вісткою. Якщо ж патруль помітить козаків, тоді жоден драгун не повинен вирватися з лісу.

II. Поясніть значення слів *відтинок, табір, фортеця, проект, патруль, заскочити* (у цьому контексті).

III. Поясніть, як утворилися відносні прикметники *кодацький* (від Кодак), *козацький, французький*.

IV. Текст перекажіть, вживаючи пряму мову (діалог). Переказ запишіть.

303. Прочитайте речення. Знайдіть у них фразеологізми й поясніть їхнє значення. Визначте головні члени речення. Поясніть вживання розділових знаків у цих реченнях.

1. Не раз у дитинстві тобі захоплювали дух перекази про скарби, закопані тут запорожцями (*Олесь Гончар*). 2. Джериha готувалась до весілля. Немидора наче знов на світ народилась (*І. Нечуй-Левицький*). 3. Сестра навчає — він не слухає; я навчаю — він і вухом не веде (*І. Нечуй-Левицький*). 4. Повилітали птахи з гнізда і покинули нас, старих: ані Михайло, ані Петро і носа сюди не покажуть! (*І. Карпенко-Карий*). 5. Ні, наші козаки ще з розуму не спали, щоб Вовка од біди сховали! (*Л. Глібов*).

304. Від поданих слів утворіть відносні прикметники за допомогою суфікса *-ський* і запишіть у три колонки: 1) на *-ський*; 2) на *-зький*; 3) на *-цький*.

Кременчук, Устилуг, Гадяч, Анчурас, Черкаси, Вороніж, Одаричі, Корець, Іртиш, Збараж, Волноваха, Островець, Обжериha, Стебник, Сірогози, Вінниця, Сиваш.

З других букв прочитайте закінчення повчального висловлення давньоримського поета Публілія Сіра: «*З чужої біди...*».

§ 40.

Вживання коми та інших розділових знаків у простому реченні

305*. Повторіть правила, коли між однорідними членами речення коми не ставлять-ся. Перепишіть речення, вставляючи, де треба, коми між однорідними членами.

1. Берези сосни і пісок і яр і пtiчий свист і вітер і ялини. Тут тихо.
2. Учися чистоти і простоти і, стоптуючи килим золотий, забудь про вежі темної гордині.
3. А наше — все круг нас: і води й дерева і переплески хвиль і вогкість лісова і хмари з синьої прозорчастої криги.
4. Шумить вода по листі по гіллі і спраглу землю напуває щиро.
5. Крізь порох труд і піт крізь сумніви і втому ми здобуваємо свою височину.
6. І знай же: наша кров і труд і піт у боротьбі той здобували світ, куди ти йдеш, моя дитино мила!
(З тв. М. Рильського).

306*. Повторіть правила вживання розділових знаків при узагальнювальних словах. Перепишіть уривок, поставте потрібні розділові знаки при узагальнювальних словах та між однорідними членами. Узагальнювальні слова підкресліть.

Ще було рано, а вже всі в селі повставали; старі молоді діти всі вийшли на вигін виряджати в дорогу поселенців.

Не звичайний гук і гомін ярмарку інший якийсь гомін, що ще здаля будить у людини смутний і хвилюючий настрій; щось поважне й журливе чувається в його підвищених тонах.

На вигоні, коло возів і на возах, стоять і сидять люди. Червоні білі блакитні хустки й спідниці чорні і сірі свитки кудлаті голови все хвилювалось і вигравало проти сонця різнобарвними кольорами. Між людьми видніються вози з усяким селянським добром діжечками скринями плугами й усякими іншими домашніми речами.

Люди скупчуються гуртами коло возів. Хлопці й дівчата збились осторонь в окремих гурток і щось розмовляють собі (С. Васильченко).

307*. Повторіть, що таке звертання. Перепишіть речення, знайдіть у них звертання і виділіть їх.

1. Загуди мені діброво пісню, пісню, та таку, щоб згадав я щастя своє дітське й долю молодую.
2. Вітре буйний, непощадний маєш силу ти велику: через степ, діброви й море дмеш і крутишся одвіку.
3. Гей, пливе старий рибалка: розігнись очерети; розступись густе латаття, дайте човнику пройти!
4. Вчіться ви дітки у мене робити; вивчитесь — будете добрі ткачі.
5. Вчіться діти: мудра книжка скаже вам чогось багато з того, що колись другими і посіяно, й пожато.
6. Хукни ти моя дружино у віконечко на скло:

подивись, як замітає сніг і церкву, і село. 7. Ляжте ж тихенько та спіть, поки спиться; спіть мої діти в теплі та добрі! (З тв. Я. Щоголева).

- 308.** Прочитайте уважно текст. Знайдіть у ньому вставні та вставлені слова й речення. Текст перекажіть, вживаючи вставні та вставлені слова й речення. Переказ запишіть.

— Кріт, кріт! Зінське щеня!

Мабуть, хтось із хлопчаків натрапив на кротовий лабіринт, на підземні його ходи. І давай лопатами цюкати та йти за тими норами-тунелями. А потім гуртом кинулися й почали ногами, п'ятами вдавлювати землю, обрушувати її, а нори були неглибоко пориті, і земля над ними легко обвалювалася. Так вони з криками й гуками йшли (і, може, гнали під землею наполоханого бідолаху) аж до свіжого, зовсім недавно нагорнутого кротовиння. І тут! Стали, збилися до купи, сторопіло закліпали очима:

— Дивіться! Глядіть! Що це таке?

Чорна свіжа шапка землі ворухилася, швидко росла, розсипалася маленькими грудочками. Хтось ізсподу — це видно було всім — копав собі нору далі; мабуть, тікав, рятувався, поспішно вигортав землю і от — запищали всі, одступилися — різкувато гребонув і показав на світло... білі розчепірені кігті. Та, ніби злякавшись світла, швиденько зашпортався і почав загортати себе землею.

Тоді в гурті й загаласували всі:

— Кріт, зінське щеня!

Цим дітлахам, що товклися тут, на лузі, слово «зінське щеня» було таке ж страшне й цікаве, як голопуцьки, сопухи, болотяні ночовики. А я питаю себе: «Хто й коли назвав крота “зінським щеням”?» (В. Близнець).

- 309.** Прочитайте текст. Знайдіть відокремлені уточнювальні члени, речення з ними випишіть, уточнювальні члени підкресліть.

Дехто з малих дубечанців, та навіть Санько і старший у гурті Голованчик, звикли думати, що крота насправді нема, що його просто вигадали люди. Воно так, хто бачив живого крота, хто його ловив, приносив додому? Та й чи можна повірити, що є на землі таке дивовижне створіння — зовсім сліпе, без очей? І що весь час воно живе під землею і ніколи не виходить на світло? Розумієте — ніколи! І що їсть воно корінці й хробачки і там же, під землею, народжує дітей, і діти його теж ніколи не виходять на світло? Ні, ви могли б так жити — в глухих підземних норах, в тісноті, в темряві, де не повернутися, ні чхнути, ні сісти і куди нема ні входу, ні виходу? (В. Близнець).

310*. Повторіть, коли означення бувають відокремлені. Перепишіть речення, відокремлені означення виділіть з обох боків комами.

1. Рівний, залитий сонцем степ одразу принишк. 2. Тепла ніч напоєна степовими пахощами пропливала над Асканією. 3. А навкруги вся ніч переповнена розміреним шумом хлібів. 4. В лісах уже облитих сонцем стояла зелена тиша. 5. Ясні, охоплені багрянцем гори стояли до самого небокраю. 6. Причайлися гори заворожені красою ніколи не бачених степів (*З тв. Олеся Гончара*). 7. Гарячі коні помахували обтиканими виноградним листям головами, а дівчинка у вінку з виноградної гіллячки тягла за собою на віз кілька стятих батьком довгих лозин з делікатним лапатим листом та позакручуваними тоненькими вусиками. 8. Тёпло дихнула в лице повна спокою й надії пухка чорна рілля (*З тв. М. Коцюбинського*). 9. Покинута людьми на довгі дні дорога помирає в бур'яні (*Д. Павличко*).

311*. Повторіть, коли обставини бувають відокремлені. Перепишіть речення, відокремлені обставини виділіть комами й підкресліть.

1. Було неважаючи на травень душно, як улітку. 2. Внизу під пригорком невелика чиста річка з маленьким, також чистим, ставком, млином та греблею. 3. Греблею йшла череда і здіймаючи куряву ревла та мекала. 4. В долині край лісу висить синя імла. 5. А далі на виднокрузі простяглися гори, руді, спалені сонцем, обвіяні вітром, сумні, мертві й безлюдні. 6. Вітер вив, мов дикий звір, і змітаючи цілі кучугури снігу підіймав їх догори до білих хмар, що низько нависали над землею. 7. Коні брѳохаючись по заметах та по кучугурах потомились і стали. 8. А на сході між блакитним небом та білим снігом зависла рожева імла, мов блискучий рожевий серпанок. 9. Тут в полонині, де небо накриває безлюдні простори, що живуть в самотині тільки для себе, вікує тиша (*З тв. М. Коцюбинського*).

312. Прочитайте уважно уривок. Яких мешканців степу тут перелічено? Перекажіть текст, вживаючи однорідні члени, відокремлені члени речення та внесення. Переказ запишіть.

Яка розкішна така подорож влітку серед українського райського степу! Він замаєний різноманітними пахучими квітами, у ньому бринить бджілка — використовує пору і погоду. Перепелиця б'є, деркач передражнює її, гомонять степові пташки різними голосами. Часом зірветься стадо диких кіз, яким і не снилося, що над'їдуть такі створіння, які їх виполошать з безпечного пасовиська. То знову заколихається степова трава. Це стадо турів занепокоїлося. Чути приглушений рев тура, отамана стада. То знову стрінеться табун диких коней. Кінь-водій підносить високо голову, стриже вухами, а далі видає з себе голос перестороги, зрозумілий усій дружині.

Вдаряє задніми копитами об землю, підкидає ними високо вгору, піднімає хвіст і втікає вихором, аж земля дудонить. За ним летить увесь табун...

А небо? Яке ж може бути українське небо, як не синє, чисте, аж душа в radoщах розпливається. Сонце, те невсипуще джерело всього життя, простирає на ньому своє панування, ogrіває своїм блискучим промінням усю землю, наповнює radoщами все живе — від людини до манюсінької комашки — усе, що живе на землі і живиться її матірними соками. Під небом повис, мов цяточка, жайворонок і виспіває свою одноманітну, але таку гарну пісеньку. А ще вище орел кружляє великими крилами, мов човен по спокійних хвилях моря пливе. Здалеку чути крукання журавлів. Попереду найсильніший могутніми крилами розбиває повітря. За ним летять двоє, а за кожним з них — два шнурочки, мов ластівчин хвіст (А. Чайковський).

- 313.** Прочитайте речення. Знайдіть у них фразеологізми й поясніть їхнє значення. Поясніть вживання розділових знаків у цих реченнях.

1. Душу неначе обвіяло якимись райськими пахощами, в сто раз приємнішими й солодшими за троянди та фіалки (І. Нечуй-Левицький). 2. Вона, певно, всі свої риси передала цій великоокій дівчинці, яка, очевидно, теж не буде високою і не станом, а обличчям порадує людські очі (М. Стельмах). 3. Падалка підніс перед собою два міцно стиснуті кулаки й закінчив: «Не личить нам, Остапе, вішати носа» (Д. Бедзик). 4. Це найвіддаленіші нетрі, не схожі ні на що на світі, звірині заповідники, ті місця, куди, як говорили в старі часи, і ворон кісток не заносить (О. Довженко).

314. Запишіть слова в три колонки залежно від того, як пишеться частина в дужках: 1) окремо; 2) разом; 3) через дефіс.

Одним (один), (по) одному, (в) розсип, рано (вранці), з давніх (давен), (на) сухо, зроду (віку), (з) роду в рід, (на) жаль, (над) вечір, (на) ново, (з) поза меж, (за) поріг, (поза) торік, (з) посеред, (по) просту, (по) батьківськи, (до) вподоби.

З останніх букв прочитаєте закінчення вислову французького філософа Вольтера: *«Праця звільняє нас від трьох великих бід: ...»*.

§ 41.

Вживання коми та інших розділових знаків у складному реченні

315*. Повторіть правила вживання розділових знаків між частинами складносурядних і складнопідрядних речень. Перепишіть подані речення, накресліть їхні схеми і між частинами цих речень поставте, де треба, коми.

1. Там кожен дуб за мене відповість шумним гіллям напругим проти бурі і кожна травка в подиху лазурі тобі подасть за мене щиру вість. 2. Мені здається що то я стою, горю й душа моя, моя надія опівночі згоряє, б'ється і тріпоче... 3. За тихим степом тліють вечори і сивим пилом криється дорога і молода зоря золоторога сіда як птиця в шумні явори. 4. Хмеліє мед у вуликах сухих бджола бринить як промінь віковічно і плід мов серце яблунь молодих у груди саду гупає ритмічно. 5. Полин запах і кашка у меду схилилася до стежки межової і проситься до музики живої чорнявий квітень, ставши у саду. 6. Де зорі падають в землю і сонце снує мережі стоять осоки як люди на золотім узбережжі. 7. Де у зернині мріє сад і ходить осінь без досад літописання мудрі пише людського серця листопад. 8. Тут кози паслися і мукали корови пеклися картоплі і сад бринів як лук (З тв. А. Малишка).

316*. Повторіть правила вживання розділових знаків між частинами складних безсполучникових речень. Перепишіть подані речення, вставляючи між їхніми частинами пропущені розділові знаки.

1. Іду шляхом сонце сяє вітер з травами говорить перед мною і за мною степ колишеться як море а затихне вітер буйний степ мов камінь не двигнеться і як килимом багатим весь квітками убереться. 2. Он нагнулась тирса біла звіробій скрутив стебельця червоніє материнка як зірки горять

козельці крикнув перепел в ярочку стрепет приснув над тернами по кущах між дерезою ходять дрохви табунами. 3. Слухай зозулі в гілках закували дятел у сук торохтить іволга свище шпаки закричали. 4. Тільки й чути в лісі пугач лягнув по боку крилом зашурчав кажан над ухом та й затихло все кругом. 5. Не дивуйся що з весною інший світ настав полем, лісом і водою травень завладав! 6. Вечоріє і темніє по землі лягає мла і не зійде срібний місяць хмара небо затягла. 7. Понад вечір як з роботи всі вертаються в село як іду собі на річку де мій човен і весло (*З тв. Я. Щоголева*).

- 317. І.** Прочитайте лист давньоримського філософа й письменника Луція Аннея Сенеки (4 р. до н. е. — 65 р. н. е.) до Луцілія. Яке слово найчастіше повторюється в ньому?

СЕНЕКА ВІТАЄ СВОГО ЛУЦІЛІЯ!

Так і роби, мій Луцілію, — намагайся належати собі, а час, який досі або забирали в тебе, або викрадали, або сам він якось пропадав, нагромаджуй і зберігай. Повір, справа стоїть саме так, як пишу: то силоміць виривають у нас наші хвилини, то беруть їх непомітно, а то й ми самі розгублюємо їх. Найганебнішими, однак, є втрати, яких зазнаємо через власну недбалість. Подумай, і ти погодишся, що найбільша частина життя спливає за тим, що ми погано робимо, чимала частина — за тим, що ми нічого не робимо, і, врешті, все життя — за тим, що ми робимо не те, що повинні робити. Де є людина, яка б хоч трохи цінувала час, дорожила днем і розуміла, що вона вмирає, власне, щоденно? Наша помилка в тому, що смерть ми бачимо лише перед собою, а вона ж значною своєю частиною — вже позаду. Те, що ми прожили, — вже її набуток. Отож роби, мій Луцілію, так, як пишеш: збирай усі години. Запанувавши над сьогоднішнім днем, не так залежатимеш од завтрашнього. Життя, поки його відкладають на завтра, минає. Все, Луцілію, чуже нам, один тільки час — наша власність. Лише цю єдину річ дала нам у володіння природа — річ таку невтримну й прудку, що будь-хто може її забрати в нас. Така вже нерозважність людей: отримавши якусь нікчемну дрібницю, що її при втраті легко знов придбати, вони почувають себе в боргу; хто ж забрав у нас час, той не почуває себе боржником. А проте саме час є тим боргом, якого навіть вдячна людина не здатна повернути. Спитаєш, може, що роблю я, даючи тобі ці настанови. Скажу тобі щиро: як ощадлива в своїх достатках людина, я беру на облік свої витрати. Не можу похвалитися, що нічого не втрачаю, але те, що втрачаю, як і для чого втрачаю, — можу викласти. Зі мною діється так само, як і з багатьма людьми, що зубожіли не зі своєї вини: всі вибачають їм, та ніхто не допоможе. У чому ж тут річ? Я, бачиш, не вважаю вбогим того, хто задоволений навіть

з тієї малості, що йому залишається. Але волію, щоб ти беріг своє майно і дбав про те завчасу. Бо — як помітили ще наші предки — пізно заощаджувати, коли вже проглядає дно. До того ж на дні не лише найменша кількість, але й найгірша якість.

Бувай здоров!

(З латинської переклав А. Содомора)

II. Поясніть значення слів *нагромаджувати*, *недбалість*, *невтримний*, *прудкий*, *нікчемний*, *борг*, *боржник*, *ощадливий*, *зубожіти*.

III. Випишіть речення з повторюваними сполучниками, накресліть схеми цих речень. Поясніть вживання розділових знаків у них.

IV. Викладіть свої міркування про значення часу. Власні роздуми запишіть.

318. Прочитайте речення. Знайдіть у них фразеологізми й поясніть їхнє значення. Обґрунтуйте вживання розділових знаків у цих реченнях.

1. Без любистку, за́говорів — силою тільки власного язика вона не раз і не два зводила до купи роз'єднані серденька, становила на рушнику навіть дітей кровних ворогів (*Л. Яновська*). 2. Я круглий сирота: ні роду, ні плоду, ви мене на ноги поставили, ви мене до розуму довели (*Г. Квітка-Основ'яненко*). 3. Життя обох — батька і сина — склалося так, що вони весь час ходили по різних стежках, які майже ніколи не схрещувалися (*Г. Тютюнник*). 4. Він, швидко поробивши човни, на синє море попускав, троянців насаджавши повні, і куди очі почухрав (*І. Котляревський*).

319. I. Запишіть текст під диктовку. Написане уважно звірте з надрукованим. Помилки, якщо трапляться, виправте і з'ясуйте їхню причину.

Відколи сонце пригріло, відколи повіяло весною, Оксана день у день тут, серед цих сипучих пісків. Українська Сахара! Двісті тисяч гектарів мертвих піщаних арен, що похмуро тягнуться по тих місцях, де колись, може, ще в доісторичні часи, проходило річище прадавнього Дніпра. Шуміла лісами колись тут Геродотова Гілея (про це Оксана не раз чула з лекцій науковців), квітучий був край, а потім нібито кочові племена і ліси понищили, і копанки, що їх тут пізніше проїжджі чумаки копали, піском позаносило, зосталося царство кучугур, текучих пісків, що їх, хоч скільки було докладено зусиль, здавалось, нічим людина не може зупинити. А ось тепер — і це ж таки не хвастоці! — на тисячі гектарів уже розляглися в кучугурах садки й виноградники, насадження сосен, тополь та білої акації. Недарма їсть хліб ця науково-дослідна станція, що розрослася вприбіч радгоспу, все далі заходячи в кучугури своїми виробничими відділками...

Нашестя найстрашніших рухливих пісків людина таки спромоглася тут зупинити, і, виявляється, зупинила вона їх... очеретиною! Так принаймні відповідає Оксана, коли які-небудь аж надто доскіпливі приїжджі з'являються в неї на ділянці, де всюди по розрівняному бульдозерами піску вчорашніх кучугур стоять ряд за рядом захисні кулі проти вітру — очеретяні мури! Саме вони прикривають собою ще один відвойований гектар, де, пригорнуті на чималій глибині, якраз прокидаються до життя виноградні чубуки, Оксанині вихованці (*Олесь Гончар*).

II. Чи можна людей, які приборкують рухомі піщані кучугури, назвати творцями краси? Обґрунтуйте це.

320*. Перепишіть, вставляючи пропущені розділові знаки. Написане звірте з відповіддю.

Рідне слово Божа правдо! Як мала дитина тебе стала промовляти хирна Україна. Промовляє оживає згнічений морозом не позичений у німця український розум. Схаменуться стрепенуться стуманілі люди рідне слово рідний розум рідна й правда буде (*П. Куліш*).

ДОДАТОК

Пунктуація (основні правила)

I. Розділові знаки в кінці речення

1. У кінці розповідного й спонукального речення ставиться крапка: *Без праці не проживеш. Доброго тримайся, поганого цурайся (Нар. творчість).*

2. У кінці питального речення ставиться знак питання: *Хіба треба у хворого питати, чи він хоче здоров'я мати? (Нар. творчість).*

3. У кінці окличного речення ставиться знак оклику: *Гляди, не забудь: людиною будь! (Нар. творчість).*

4. Три крапки в кінці речення вказують на те, що думка не закінчена або що тут повинна бути довга пауза: *Не кайся рано вставати, а замолоду вчитись... (Нар. творчість).*

II. Розділові знаки між групою підмета й групою присудка

1. Між групою підмета й групою присудка кома не ставиться, навіть якщо там чується пауза: *Наука для людини як сонце для життя (Нар. творчість).*

2. Між групою підмета й групою присудка ставиться тире, якщо між ними чується вичікувальна пауза і в групі присудка є вказівні частки **це, то, ось, значить** або їх можна підставити: *Найсолодше в світі — сон. Хліб та каша — то їда наша (Нар. творчість).*

3. Між групою підмета й групою присудка ставиться тире, якщо хочуть виділити присудок (в усній мові на місці тире робиться пауза й далі тон підвищується): *Цей світ — як маків цвіт (Нар. творчість).*

III. Розділові знаки на місці пропущеного члена речення

1. На місці пропущеного члена речення ставиться тире, якщо в усній мові там чується пауза: *У дитини болить голова, а у матері — серце (Нар. творчість).*

2. На місці пропущеного члена тире не ставиться, якщо в усній мові паузи нема: *На пам'ять свою скаржитья кожен, а на розум ніхто (Нар. творчість).*

IV. Дефіс при прикладці

1. Якщо спочатку йде слово з широким (родовим) значенням, а потім з вузьким (видовим чи одиничним), то дефіс між ними не ставиться: *трава полин, ріка Дніпро.*

2. Якщо спочатку йде слово з вузьким значенням, а потім — із широким, то між ними ставиться дефіс: *полин-трава, Дніпро-ріка.*

3. Через дефіс пишуться терміни типу *льон-довгунець, завць-русак* (хоч тут спочатку йде назва з широким значенням, а потім — з вузьким).

4. Через дефіс пишуться слова, якщо не можна встановити, яке з них має ширше значення, а яке — вужче: *брати-близнюки і близнюки-брати, поет-романтик і романтик-поет.*

V. Розділові знаки між однорідними членами речення

1. Між однорідними членами речення звичайно ставляться коми (ком у такому разі має бути на одну менше, ніж є однорідних членів): *Учітесь, читайте, і чужому научайтесь, й свого не цурайтесь* (Т. Шевченко).

2. Коми ставляться між однорідними означеннями, якщо їх у даному контексті можна замінити одним словом (поняттям), тобто якщо вони характеризують предмет в одному плані: *У полі зацвітуть пахучі, ніжні, голубі фіалки* (Олесь Гончар).

3. Кома ставиться між двома означеннями, якщо першим стоїть не поширене, а другим — поширене (прикметниковий чи дієприкметниковий зворот): *Ніч розкидала над селом своє темне, всипане зорями шатро* (І. Цюпа). Якщо вони будуть розташовані навпаки, то кома між ними не ставиться: *Ніч розкидала над селом своє всипане зорями темне шатро*.

4. Кома не ставиться між двома однорідними членами, якщо вони з'єднані одиничним (неповторюваним) сполучником **і, та (=і), або, чи** («чиаботаі коми ковтає»): *Розумний іде вперед і оглядається назад* (Нар. творчість).

5. Кома не ставиться між двома однорідними членами, якщо вони хоч і з'єднані повторюваним сполучником **і...і, ні...ні**, проте становлять стійке словосполучення: *і вдень і вночі, ні сіло ні впало*.

6. Між двома однорідними членами, якщо вони дуже поширені або далекі за змістом, може ставитися крапка з комою: *Ось ви минули царину, минули й млини; вихопились знову на безкраї поля, на безмірну просторінь степу* (Панас Мирний).

7. Між двома однорідними членами, якщо другий виражає протиставлення (перед ним можна вжити сполучник **а, але**), наслідок, доповнення, раптову зміну подій, ставиться тире: *Не сніг — суха сипуча потерть* (І. Світличний). *Вітер подме — і сліди замете* (Нар. творчість).

VI. Розділові знаки при узагальнювальних словах

1. Якщо в реченні є узагальнювальне слово, то перед однорідними членами ставиться двокрапка, а після них — тире: *Всяке птаство, як-от: деркачів, перепілок, куликів, курочок — можна було викосити косою в траві* (О. Довженко).

2. Іноді, якщо цього вимагає інтонація, тире може ставитися й перед однорідними членами: *І все те — і штурмуюче море, і голубіюче небо, і далекі, ледь окреслені хмари — пройняте легеньким серпанком рухливого туману* (Ю. Збанацький).

VII. Виділення уточнювальних членів речення

1. Найчастіше уточнюються обставини місця й часу, рідше — інші члени речення (перший член речення в такому разі виражає більш загальне поняття, другий конкретизує його). Такі члени речення виділяються з обох боків комами, рідше — тире: *Там, за горами, давно вже день і сяє сонце, а тут, на дні міжгір'я, ще ніч* (М. Коцюбинський).

2. Різні уточнювальні члени можуть вводитися в речення за допомогою слів **тобто, цебто, або (=тобто), чи (=тобто), а саме, наприклад, зокрема, у тому числі, особливо, переважно, навіть, причому, мабуть, крім, окрім, опріч, за**

винятком, на ім'я, на прізвище, так званий тощо — вони виділяються з обох боків комами разом із цими словами: *Це яблуко гарне, пахуче і, крім того, раннє* (І. Сенченко).

VIII. Відокремлення узгоджених означень

1. Якщо узгоджене означення стоїть безпосередньо перед означуваним іменником (або перед сполученням прикметника з іменником) і не має обставинного відтінку, то воно не відокремлюється: *Поволі оживає пригріта сонцем земля.*

2. В усіх інших випадках поширене узгоджене означення звичайно відокремлюється:

а) якщо воно стосується займенника: *Земля. Пригріта сонцем, вона поволі оживає;*

б) якщо від означуваного іменника воно відділене іншими членами речення: *Пригріта сонцем, поволі оживає земля;*

в) якщо воно стоїть після означуваного іменника: *Земля, пригріта сонцем, поволі оживає;*

г) якщо воно має обставинний відтінок (відповідає на питання чому? за якої умови?, незважаючи на що?): *Пригріта сонцем, земля відразу ожила.*

3. Два або більше непоширених означень після означуваного слова обов'язково відокремлюються, якщо перед означуваним словом вже є узгоджене означення: *Ніжна блакитна хвиля, чиста й тепла, кидала на берег тонке мереживо піни* (М. Коцюбинський). Якщо такого означення перед означуваним словом нема, то відокремлення не обов'язкове: *Хвиля чиста й тепла кидала на берег тонке мереживо піни.*

IX. Відокремлення неузгоджених означень

1. Неузгоджені означення переважно не відокремлюються: *Йому приснилось, ніби в хату серед ночі вбігла коза з червоними очима, з вогнем у роті* (І. Нечуй-Левицький).

2. Неузгоджені означення відокремлюють, якщо хочуть підкреслити їхню важливість у реченні: *Йому приснилась страшна коза — з червоними очима, з вогнем у роті...*

X. Відокремлення прикладок

1. Прикладки відокремлюються в тих самих випадках, що й узгоджені означення (тільки тут для виділення частіше вживається тире): *Лелеки — друзі літа — відлітають в дальню путь* (М. Познанська).

2. Прикладка із словом **як** зазвичай не відокремлюється: *Ліс зустрів мене як друга* (М. Рильський). Така прикладка відокремлюється лише тоді, коли має відтінок причини: *Як учений етнограф і фольклорист, Франко все життя з палким інтересом ставився до народної творчості* (М. Рильський).

XI. Відокремлення обставин

1. Про відокремлення уточнювальних обставин див. пункт VII.

2. Відокремлюються з обох боків обставини, виражені дієприслівниками й дієприслівниковими зворотами: *З людиною буває часто так, що, добре знаючи колишнього події, вона сучасності ні в зуб не розуміє* (М. Рильський). Відокремлюються також обставини з подібними до дієприслівника прийменниками **незважаючи на, починаючи з, кінчаючи**: *Було, незважаючи на травень, душно, як улітку* (М. Коцюбинський).

3. Одиначні дієприслівники не відокремлюються, якщо вони стоять безпосередньо при присудку і вказують на спосіб дії: *Із вірію летять курличучи ключі* (М. Зеров).

XII. Виділення звертань

1. Непоширені й поширені звертання в реченні виділяються з обох боків комами: *Гей, шуміть, вітри крилаті, в пшеницях густих* (В. Сосюра). (Звертання, хоч і відповідає на питання *хто? що?*, від підмета відрізняється тим, що його не можна замінити займенником **він, вона, воно, вони**.)

2. На початку речення звертання може виділятися й знаком оклику — у такому разі наступне слово пишеться з великої букви: *Мій батечку, мій братику! Хоч ти не цурайся* (Т. Шевченко).

3. Вигуки від звертання відділяються комами: *Гей, Орфею, небораче! Де ти змандрував від нас?* (Леся Українка). Не відділяються лише слова **о, ой**, якщо їх вжито в ролі підсилювальних часток: *Ой Семеночку, Семеночку! Дитино моя добра й щира* (Марко Вовчок).

XIII. Виділення вставних і вставлених слів та речень

1. Вставні слова і речення виділяються з обох боків комами: *Не було, мабуть, кращої людини на світі, як дідусь* (Олесь Гончар).

2. Вставлені слова і речення, якщо вони вимовляються майже таким самим тоном, як і основна частина, виділяються комами: *Життя Олени, як і кожної сільської жінки, проходило в щоденних клопотах по господарству* (Г. Тютюнник).

3. Вставлені слова і речення, якщо вони вимовляються підвищеним тоном, виділяються з обох боків тире: *Іде Катерина у личаках — лихо тяжке! — і в одній свитині* (Т. Шевченко).

4. Вставлені слова і речення, якщо вони вимовляються пониженим тоном, беруться в дужки: *На мене хтось-то набрехав (бодай би той добра не знав), що я хабарики лупила* (Л. Глібов).

XIV. Виділення слів-речень та вигуків

1. Слова-речення **так, аякже, авжеж, гаразд, добре, еге, ага, атож, звичайно, ні, що ж, а що** на початку речення виділяються комою або знаком оклику, у середині — з обох боків комами або тире: *Авжеж, такий у нас ведеться звичай* (Леся Українка). *А що! Таки по-моєму стало* (І. Нечуй-Левицький).

2. Вигуки, якщо вони не виступають членами речення, на початку речення виділяються комою або знаком оклику, у середині — з обох боків комами або тире: *Ох, і щука ж була! Ех, і щука...* (М. Стельмах). *Пхе! Звідкіль ти такий розумний взявся?* (М. Коцюбинський). *А колись співали, ого, ще як!* (Леся Українка).

3. Слова **о**, **ой** можуть виступати або як вигуки, або як підсилювальні частки. У першому випадку вони відокремлюються, в другому — не відокремлюються: *О, якби-то я міг повернути неповторную юність мою!* (В. Сосюра). *О земле, велетнів роди!* (П. Тичина).

XV. Розділові знаки в складному сполучниковому реченні

1. Між частинами складного речення зазвичай ставляться коми: *Минула тривожна беззоряна ніч, і там, де попелясті сніги єдналися з небом, почав відділятися світанок* (М. Стельмах).

2. Між двома частинами складного речення, з'єднаними одиничним сполучником **і**, **та (=і)**, **або**, **чи**, не ставиться кома в двох випадках:

а) якщо в них є спільне слово або спільне головне чи підрядне речення (щось спільне): *Тільки коники сюрчать та перепел іноді підпадьомкне* (В. Козаченко). *В природі ніч існує для того, щоб у тиші росло усяке зілля і відпочивала людина* (М. Стельмах);

б) якщо все речення питальне, спонукальне або окличне: *Чи, може, щось наплутано віками і атом вручено нам безрозсудно рано?* (П. Скунець).

3. Якщо збігаються підряд два сполучники, то кома між ними ставиться лише тоді, коли другу частину можна опустити без шкоди для будови всього речення: *Соломія міркувала, що, коли брати у ліву руку, плавні мусять швидко скінчитися* (М. Коцюбинський). *Але: Отут, серед цвіту, здається, що якби людина навчилася мудрості в дерев, то не була б ворогом самій собі й природі* (Є. Гуцало).

4. Між сурядними й супідрядними реченнями, якщо вони далекі за змістом або ускладнені, може ставитися крапка з комою: *Все зраділо, стрічаючи день; і день зрадів, розцвітаючи, ясний, теплий, погожий* (Панас Мирний).

5. Якщо друга частина складносурядного чи складнопідрядного речення виражає висновок, наслідок, раптовість, то між ними ставиться тире: *Може, квіти зійдуть — і настане ще й для мене весела весна* (Леся Українка). *Коли забув ти рідну мову — бідніше духом ти щодня* (Д. Білоус).

XVI. Розділові знаки в складному безсполучниковому реченні

1. Між відносно рівноправними частинами складного безсполучникового речення ставиться кома або, якщо вони далекі за змістом чи ускладнені, крапка з комою: *Радісно висвистували веселі пташки, галасувало невтомне вороння* (Ю. Збанацький). *Ось і Великодні святки прийшли і пройшли; зазеленіли поля; зацвіли садки; защебетали соловейки* (Панас Мирний).

2. Двокрапка ставиться між двома частинами складного безсполучникового речення, якщо друга частина вказує на причину (перед нею можна поставити сполучник **бо**), доповнює або розкриває зміст першої частини: *Тріпоче серце: я люблю у спразі, в радості, в жалю* (А. Малишко). *Я пам'ятаю: на Дніпрі од берегів тих пахли трави* (В. Сосюра).

3. В усіх інших випадках між двома частинами складного безсполучникового речення ставиться тире: *Будеш сіяти з сумом — вродить печаль* (М. Стельмах). *Промчали хлопці — загула бруківка* (Л. Костенко). *Великий світ — село ж моє мале* (Д. Куровський).

XVII. Розділові знаки при прямій мові

1. Пряма мова береться в лапки разом із знаком питання, знаком оклику, трьома крапками, але крапка й кома виносяться за лапки: *«Так от, хлоп'ятка, я вчора задавала вам таблицю множення на сім. Вивчили?»* — *«Вивчили!»* — *«Чи це справді так? Ану, Бондаренко, скільки буде сім разів по два?»* — *«Чотирнадцять»*. — *«Правильно»*, — *радіє вчителька (І. Сенченко)*.

2. У діалогах пряма мова в лапки не береться. Вона починається з абзацу, і перед нею ставиться тире:

— *Чого тобі, діду?* — *насупився Штереверя*.

— *Не годиться свистіти в хаті. Мусив би знати звичай батьківський (Олесь Гончар)*.

3. Якщо слова автора стоять перед прямою мовою, після них ставиться двокрапка: *Його непокоїло, коли діти на питання: «Яким ти хочеш вирости?»* — *відповідали: «Сміливим, хоробрим, дужим», але майже ніхто не говорив: «Чесним і добрим» (І. Цюпа)*.

4. Якщо слова автора стоять після прямої мови, перед ними ставиться тире, крапка замінюється на кому (знак питання, знак оклику, три крапки на кому не замінюються), а слова автора починаються з малої букви:

— *Добрий день...* — *першими соромливо привіталися дівчата*.

— *Доброго здоров'я,* — *відповів крізь присмучений усміх Юрій Олександрович (Б. Тимошенко)*.

5. Якщо слова автора стоять усередині прямої мови, вони виділяються з обох боків комами й тире; проте якщо розрив прямої мови робиться між двома окремими реченнями, то після слів автора ставиться не кома, а крапка (іноді двокрапка), слова ж автора зазвичай починаються з малої букви: — *Величаві ці гори,* — *сказав Шандор,* — *мов душа народу нашого (О. Сливинський)*. — *Ти ж там бережи себе, сину,* — *чути голос старої.* — *Бо все можна купити, а здоров'я не купиш (Олесь Гончар)*. — *Діду!* — *радісно вигукнув він.* — *Лелека! (О. Лупій)*.

ВІДПОВІДІ ДО ЗАВДАНЬ «ПОСТАВТЕ СОБІ ОЦІНКУ»

I	001	3, 4	005	1, 5	009	0
	002	2, 3, 4	006	2, 4	010	2, 5
	003	4	007	2, 4	011	3, 5
	004	2, 4, 5	008	0	012	1

II	001	3, 4, 5	005	2	009	4
	002	2, 4, 5	006	4	010	0
	003	1, 3, 5	007	2, 1, 3	011	2
	004	1	008	0	012	2, 7

III	001	2, 3	005	2	009	4
	002	1, 3, 5	006	1	010	2
	003	2, 4	007	5	011	2, 5
	004	3	008	0	012	0

IV	001	1, 4	005	1	009	3
	002	2, 3, 4	006	1, 2, 4	010	4
	003	2, 3, 5	007	2, 3, 5	011	1
	004	1, 3, 4	008	2	012	1

V	001	2	005	5	009	8
	002	1	006	6	010	4
	003	3	007	4	011	0
	004	4	008	6	012	3

VI	001	3	005	3	009	3
	002	4	006	3	010	4
	003	6	007	1	011	4
	004	1, 2	008	4	012	3, 2

VII	001	3	005	3	009	1
	002	2, 5	006	2	010	2, 4
	003	2, 3	007	1, 2	011	2
	004	4	008	2	012	2

ВІДПОВІДІ ДО ВПРАВ

6. 1) 11+1+2;   2) 7+0+0;   3) 13+0+3;   4) 3+2+0; 5) 4+1+0.
7. 1. 211. 1) 112.110.002   3. 124. 1) 111132.300
2. 122 1) 211.110.122   2) 111.112.200
2) 311.110.030   3) 254.020.000
4) 311.110.310
10. 1. 123. 1) 121.010.020   4. 123. 1) 214.110.000
2) 112.160.000   2) 311.110.030
3) 111.112.030   3) 311.112.100
2. 122. 1) 111.112.100   5. 124. 1) 224.010.000
2) 111.111.020   2) 311.111.210
3. 122. 1) 111.112.100   3) 114.010.000
2) 111.212.002   4) 151.014.130

14. У 1–4 реченнях вставити по 3 коми, у 5 реченні — 2, у 6 і 7 — по 1 комі.

15. І. Коми після слів: 1) *гомін, весна*; 2) *заліза, міст*; 3) *люди, облуда, свят*; 4) *холодне, міжпланетне*; 5) *радість, тривогу, минулого*; 6) *свій, рідний, степовий, сад, Синюха*; 7) *столиць, літ, вулиць*. Тире в реченні 1. Двокрапка в реченнях 2, 3, 5.

22. Коми після слів: 1) *обрію*; 3) *спозарання, вагончика*; 4) *душ*; 5) *механізатори, гімнастики*; 6) *тут, будівничих*; 7) *південь*; 8) *Брага, бульдозерів*; 9) *але, рослин*.

64. Коми після слів: 1) *було*; 2) *лускався, на одну, на те*; 3) *смільчаки*; 4) *розривалися*; 5) *на другу*; 6) *порад, лаявся, комашинки*; 7) *дивлячись*.

78. Коми після слів: 1) *чекає*; 2) *знають, сонце*; 3) *снігом, морозів, мріє*; 4) *трави, осінь, надією, що, водою*; 5) *проліски*; 7) *станеться*; 8) *весна, легіт*; 10) *земля*.

79. Коми після слів: 1) *заспівала, мною*; 2) *не спала, прислухалась, шуміло*; 3) *залуна, пустині, подумаю*; 4) *променистим, вгору, все вгору, простору, чистим, країну, милі, країну, ясні, країну, похилі, сльозами*; 5) *сили, впаду, камінь, туди, води, глибину, тишу*; 6) *стіна, там, вільна, блідла*; 7) *прикро, непривітно, дощем, ніч, жаско, неохвітно*.

87. Тире після слів: 1) *вольними, братами, жити*; 2) *жить*; 3) *пройшов*; 6) *чагарників*; 7) *ми*. Крапка з комою після слів: 4) *чиста*; 5) *жари*.

91. Шестистам трьом цілим і семи десятим, на тисячу триста шістнадцять, на вісімсот дев'яносто три, чотирьохсот двадцяти двох, до двох тисяч двохсот десяти, сорока, від восьми до п'ятнадцяти.

93. Коми після слів: *у таборі, по долині; осторонь, схилившись, парубок; тепер; ой, певно, козаком, певно; черевички, вибігаючи, очі; може, не собі, може, присилувано, другому; так.*

96. Складні речення 1, 3, 4; сполучники — єднальний, протиставний, розділовий.

105. Коми після слів: *слова [V.1]¹; каміння [XV.1]; воно, живуче [VIII.2a]; проміння [V.1]; будило, знай [XIII.1]; оспалих [XV.1].*

108. Коми після слів: 1) *сонця*; 3) *героєм*; 4) *праця*; 5) *кваліть*.

110. Коми після слів: *плечима [XV.1]; оранжеві, тугі [V.2]; просте, храпах, смутку, серця [XV.I].* Тире після слів: *продаю сонця, віри, міри [VIII.2]; беріть сонця [V.7].*

123. Коми після слів: *птаство, прокинувшись [XI.2], дзенькнуло, ахнуло, в полі; спалахнуло [VI], забилося, схоплене; розвіялось, похоплене [VII.26].*

131. Коми після слів: *ліс, лист, лис, галяві [XV.1], гуртом [VIII.3], обвітрені, розвихрені, мир, тиша [V.1], благодать, кручі [XV.1], віддять [XV.1].*

136. Коми після слів: *віків, тисячоліть, лиху, побідну, своїм [V.1]; в тобі, мово [XII.1], щедрість, його, труд, ніт, кров, сміх [V.1].*

145. Коми після слів: *слава [V.1]; воля [XV.1]; нам, українці [XII.1]; воріженьки, на сонці [XV.1]; ми, браття [XII.1]; покажем [XV.1]; ми, браття [XII.1].*

153. Коми після слів: *була [XV.1]; її (двічі) [V.1]; вінець, оправу; і, ясну; вона, дорогий; вік, стоїть [XV.1].*

158. Коми після слів: 1) *немає*; 2) *хмарина*; 3) *сміється*; 4) *схилилась*; 7) *поезія, души*.

187. Коми після слів: *ти [XII.1], сажі [VII.2]; димар [XV.1]; ти, хато, причілку [XII. 1]; вікно, гілка, пташка [XV.1]; ти, хато [XII.1]; дубовий [XV.1]; лежав [VI]; я, на жаль [XIII. 1].*

195. Коми після слів: *серце, розум [VIII.2в]; працю [XV.1]; відкрите, уважний, звеселяє, мозолястої, водами, золотий, людську, троянду, вірність [V. 1, V. 4].*

202. I. 1. 132.	1) 251.021.200	4. 111. 1) 111.130.400
	2) 7(3)41.010.060	
2. 132.	1) 211.110.220	5. 143. 1) 212.130.000
	2) 7(1)13.000.020	2) 454.030.000
3. 132.	1) 211.110.130	3) 511.110.020
	2) 7(2)11.114.020	

¹ Тут і далі цифри в квадратних дужках вказують на відповідне правило, наведене в додатку — Пунктуація (основні правила).

202.П.	1. 132.	1) 211.110.030 2) 7(4)51.023.110	3. 132.	1) 211.111.150 2) 7(5)11.113.100
	2. 132.	1) 212.200.150 2) 611.110.050.	4. 132.	1) 213.021.260 2) 611.310.150

205. Коми після слів: *линуть, літні* [V.1]; *блакитні* [XI.2]; *в повітрі* [XV.1]; *палітрі, оточені* [VIII.2в]; *линуть* [V.1]; *плинуть* [VI.1]; *згинуть* [VIII.26]; *тануть* [V.1]; *чорні, ілюзорні* (XV.1); *тліють, літніми, тануть* [XV.1]; *в'януть* [XV.1].

211.	1. 143.	1) 213.110.030 2) 511.110.010 3) 7(3)11.111.030	3. 143.	1) 7(6)11.211.000 2) 7(3)53.030.030 3) 213.011.000
	2. 343.	1) 241.012.100 2) 7(4)44.010.000 3) 511.111.100	4. 143.	1) 211.110.080 2) 7(4)12.110.000 3) 7(4)13.014.000

221. Коми після слів: *тебе* [XII.1]; *неба* [V.1]; *вогню, туди, сліди* [XV.1]; *щастя* [V.1].

222.	1. 132.	1) 221.012.010 2) 611.140.020	5. 132.	1) 212.130.000 2) 7(1)13.012.000
	2. 132.	1) 251.032.100 2) 7(4)11.111.020	6. 132.	1) 211.112 .000 2) 7(1)13.010.010
	3. 132.	1) 211.112.000 2) 512.110.000	7. 163.	1) 7(6)21.011.001 2) 512.130.000
	4. 132.	1) 211.112.000 2) 7(4)12.110.000		3) 211.110.120

224. Коми після слів: *опівночі, промчить, заводів, і, клопотами, в сон, зеленорогий, серед тиші, ночі, схожа, на якусь, сказати б; незвичайна, антиніч, собору, округлих; для неї, загадки, музикою, літургій, месами, гріхами, каялись, сповідями.*

232. Коми після слів: *погибель, моя* [XII.1]; *мстить* [XI.2]; *нагадуючи* [XV. 1]; *ночі* [XV.1]; *ворожі* [V.3]; *дні, палаши, регоче* [XV.1].

238. Коми після слів: *чужу, пісню, тобі раю, хати, протоптав* [XV.1]; *матір, свій* [V.1]; *крилате* [XV.1]; *то, значить* [XIII.І].

240. Двокрапка в реченнях 1, 3, 4, 5, 7 (після слів *на печі, в дорозі*), 8.

244. Коми після слів: *Морозенку, козаче, тобою, Морозенку; вси, Україно* [XII.1]; *покрита, горем, сльозами* [V.1]; *буде* [XV.1]; *пісні* [V.1].

247. Двокрапки після слів: 1) *уважно*; 4) *все*; 5) *весну*; 6) *знаю*. Тире після слів: 2) *гойдай*; 3) *тиждень*; 7) *не порву*. Коми після слів: 4) *ряхтить, землю*; 5) *врочисті*; 6) *птахи*; 8) *заметілі, у шибку*.

253. Коми після слів: *воздвигнеш, Вкраїно* [XII.1]; *дзвони, лунає* [XVI.1]; *чорна* [V.1]; *голодом, не розстріляли* [V.1]; *потоптом* [XV.1]; *корилась мовчала, ділилася* [V.1]; *та, мабуть* [XIII.1]; *полинна, страждання* (XVI.1). Тире після слова: *стріляли* [V.7]. Двокрапка після слова: *остання* [XVI.2].

257. Коми після слів: 1) *вірити, зрозуміти*; 2) *той*; 3) *погано, самотньою, досягти*; 4) *кожний, землі*; 5) *про те*; 6) *тим, час*. Двокрапка після слів: 2) *істини*; 3) *одна*; 4) *справи*. Тире після слова: 5) *інші*.

262. Коми після слів: *зерно* [V.1]; *не жди, ряснотою*; *перевір* [XV.1]; *не доспи* [V.1]; *прогай, рунь* [XV.1]; *гай, пуга* [XI.2]; *зими*; *захмелиста, густа* [V.1]; *розкута* [VIII.2в].

268. Коми після слів: *в себе, у вас* [V.1]; *людей* [XVI.1]; *книжок* [V.1]; *рік* [XV. 1]; *місяць* [V.1]; *день, гордиться* [XV.1]; *дума, чеснот* [VIII.2в]; *душа, в'ється* [XV.1]; *народ* [V.1]; *юрба* [XV.1]; *у пісні* [V.1]; *вина* [XV.1]; *у серці* [V.1]; *вітринах, мова, вона* [XV.1]; *територія* [V.1].

276. Коми після слів: *нив* [VIII.2в]; *військами, сльозами* [V.1]; *гнів* [XII.1]; *струна* [XV.1]; *але, грозою* [VIII.2б]; *горить, світоч* [XV.1]

283. Речення розставити в такому порядку: I. 3, 6, 5, 1, 4, 2; II. 2, 3, 1.

291. Абзаци починаються словами: *Коли я дивлюсь... Я впізнаю її... Я бачу її... Я знаю її...*

294. Коми після слів: *надій, сподівань, вір* [V.1]; *синів, тавровані; личаків, шаровар, хати* [XV.1]; *не згинеш* [XVI.1]; *двожилава* [X.1, VIII.2а]; *земля, віками* [VIII.2в].

300. 1) 8; 2) 5+4+4; 3) 4+3; 4) 3+4; 5) 10; 6) 7; 7) 3+2. У третьому реченні синтаксичні центри: *ліси глухі, журиливо*.

301. I.	1. 111.	1) 111.112.530	3. 132.	1) 211.140.030
	2. 132.	1) 231.011.230		2) 7(1)13.100.010
		2) 611.110.022.	4. 132.	1) 211.140.270
				2) 7(1)13.102.100.

305. Коми після слів: 1) *берези, сосни, пісок, яр, свист, вітер*; 3) *води, дерева, хвиль, лісова*; 4) *по листі*; 5) *порох, піт*; 6) *кров, труд*.

306. Треба вставити 9 ком, 2 тире, 1 двокрапку.

307. Коми після слів: 1) *мені, діброво*; 3) *розігнись, розступись*; 4) *ви, дітки*; 5) *вчїтьсья*; 6) *ти, дружино*; 7) *спїть, діти*. Знак оклику після: 2) *непощадний*.

310. Коми після слів: 2) *ніч, пахощами*; 4) *лісах, сонцем*; 6) *гори*; 9) *дні*.

311. Коми після слів: 1) *було, травень*; 2) *внизу, пригорком*; 3) *і, куряву*; 5) *далі, виднокрузі*; 6) *і, снігу, догори*; 7) *коні, кучугурах*; 8) *сході, снігом*; 9) *тут*.

315. Коми після слів: 2) *здається*; 3) *вечори, дорога, сіда, птиця*; 4) *сухих, бринить, промінь, віковічно, плід, серце*; 5) *запах, межової*; 6) *мережі, осокови, люди*; 7) *досад*; 8) *корови, бринів*.

316. Крапка з комою після слів: 1) *шляхом, говорить, море*; 2) *козельці, тернами*. Коми після слів: 1) *сяє, колишеться, степ, камінь, не двигнеться і, багатим*; 2) *біла, стебельця, материнка, зірки, ярочку*; 3) *закували, торохтить, свище*; 4) *крилом, ухом*; 5) *дивуйся*; 6) *темнів, мла*; 7) *вечір, село, річку*. Двокрапка: 3) *слухай*; 4) *чути*; 5) *настав*; 6) *місяць*. Тире: 1) *буйний*.

320. Коми після слів: *слово* [VIII.1], *дитина* [XV.1], *морозом, схаменуться, слово* [V.1]. Тире: *промовляє, розум* [XVI.3]. Двокрапка: *люди* [XVI.2].

ЗМІСТ

Вступ	5
§ 1. Розвиток української мови	6
Повторення	9
§ 2. Будова речення	10
§ 3. Розділові знаки при однорідних членах речення	16
§ 4. Виділення відокремлених членів речення та внесень	21
Пряма й непряма мова	27
§ 5. Поняття про пряму мову й слова автора	28
§ 6. Розділові знаки при прямій мові	30
§ 7. Заміна прямої мови непрямою	34
§ 8. Авторська передача чужого мовлення	37
§ 9. Цитати	40
Складне речення	47
§ 10. Загальне поняття про складне речення	48
§ 11. Особливості побудови складних речень	51
§ 12. Коми в складносурядних і складнопідрядних реченнях	56
§ 13. Інші розділові знаки в складносурядних і складнопідрядних реченнях	61
Складносурядне речення	69
§ 14. Будова складносурядних речень	70
§ 15. Смыслові зв'язки між частинами складносурядного речення	74
Складнопідрядне речення	83
§ 16. Поняття про складнопідрядне речення	84
§ 17. Будова складнопідрядних речень	86
§ 18. Види підрядних речень	91
§ 19. Складнопідрядні речення з підрядними підметовими й додатковими	96
§ 20. Складнопідрядні речення з підрядними присудковими й означальними	100
§ 21. Складнопідрядні речення з підрядними способом дії, міри й ступеня	105
§ 22. Складнопідрядні речення з підрядними місця	109
§ 23. Складнопідрядні речення з підрядними часу й умови	113
§ 24. Складнопідрядні речення з підрядними причини й мети	117
§ 25. Складнопідрядні речення з підрядними допустовими	122
§ 26. Складнопідрядні речення з підрядними наслідковими й супровідними	125
§ 27. Складнопідрядні речення з кількома підрядними	130
§ 28. Складні речення із сурядністю й підрядністю	137

Складне безсполучникове речення	143
§ 29. Особливості складних безсполучникових речень	144
§ 30. Кома і крапка з комою в складному безсполучниковому реченні	148
§ 31. Двокрапка в складному безсполучниковому реченні.....	151
§ 32. Тире в складному безсполучниковому реченні.....	154
Складна синтаксична конструкція	161
§ 33. Складні речення із сполучниковим і безсполучниковим зв'язком	162
§ 34. Період	166
Текст як одиниця мовлення	173
§ 35. Текст, його основні ознаки.....	174
§ 36. Синтаксична єдність	177
§ 37. Будова синтаксичних єдностей	179
§ 38. Абзац.....	183
Систематизація й узагальнення вивченого у 8–9 класах	191
§ 39. Розбір речень	192
§ 40. Вживання коми та інших розділових знаків у простому реченні.....	195
§ 41. Вживання коми та інших розділових знаків у складному реченні.....	199
Додаток.	
Пунктуація (основні правила).....	203
Відповіді до завдань «Постав собі оцінку».....	209
Відповіді до вправ.....	210

Відомості про стан підручника

№	Прізвище та ім'я учня	Навчальний рік	Стан підручника		Оцінка
			на початку року	в кінці року	
1					
2					
3					
4					
5					

Навчальне видання

ЮЩУК Іван Пилипович

УКРАЇНСЬКА МОВА

**Підручник для 9 класу
загальноосвітніх навчальних закладів**

При оформленні підручників використані такі інтернет-джерела:

<https://www.google.com.ua>   <https://www.wikipedia.org>

<http://sum.in.ua>   <http://ru.depositphotos.com>

Головний редактор *Богдан Будний*
Редактори *Донара Пендзей, Галина Домарецька*
Обкладинка *Володимира Басалиги*
Комп'ютерна верстка *Нелі Домарецької*
Технічний редактор *Нелі Домарецька*

Підписано до друку ____. Формат 70x100/16. Папір офсетний.
Гарнітура Шкільна. Друк офсетний. Умовн. друк арк. 17,42.
Умовн. фарбо-відб. 69,66. Обл.-вид. арк.

Видавництво «Навчальна книга – Богдан»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного
реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 4221 від 07.12.2011 р.

Навчальна книга – Богдан, просп. С. Бандери, 34а, м. Тернопіль, 46002
Навчальна книга – Богдан, а/с 529, м. Тернопіль, 46008
тел./факс (0352)52-06-07; 52-19-66; 52-05-48
office@bohdan-books.com   www.bohdan-books.com

III. Характеристика членів речення

Цифровий код	Підмет	Присудок	Додаток	Означення	Обставини	Внесення
	1	2	3	4	5	6
0	немає	немає	немає	немає	немає	немає
1	простий	простий дієслівний	прямий	узгоджене	способу дії, міри й ступеня	звертання
2	складений	складений дієслівний	непрямий	неузгоджене	місця	вставні слова і речення
3		складений іменний	інфінітивний	прикладка	часу	вставлені слова і речення
4		подвійний			причини	слова-речення
5					мети	вигуки
6					умови	
7					допустовості	

